

ΑΡΧΑΙΑ ΖΩΝΗ IIIa

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

ΣΟΦΗ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΑΙΑ ΖΩΝΗ IIIa • ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ – ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ-ΘΡΑΚΗ

Με στόχο την ανάπτυξη με σεβασμό
στον άνθρωπο και το περιβάλλον

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ISBN: 978-618-5264-02-4

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2015

ΑΡΧΑΙΑ ΖΩΝΗ IIIa
ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

© Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης

Γενική Επιμέλεια Σειράς «Αρχαία Ζώνη»:

Πολυξένη Τσατσοπούλου-Καλούδη,
Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου

Αρχαία Ζώνη IIIa–Το νεκροταφείο-Ταφικά έθιμα και πρακτικές

Κείμενα:	Σόφη Ηλιοπούλου, Αρχαιολόγος
Τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση:	Κωνσταντίνος Καλούδης, Αρχιτέκτων Μηχανικός
Φωτογραφίες:	Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου, Δημήτρης Βλάχος, Στέφανος Στουρνάρας, Σόφη Ηλιοπούλου, Πολυξένη Τσατσοπούλου-Καλούδη
Αεροφωτογραφίες:	Ανέστης Σαμουρκασιδής
Τυπογραφική επιμέλεια - Διορθώσεις:	Τζένη Κατσαρή-Βαφειάδη
Δημιουργικό:	Βαρβάρα Γιαγτζόγλου
Εξώφυλλο:	Μαρίνα Παρασχάκη
Μοντάζ, Διαχωρισμοί, Εκτύπωση, Παραγωγή:	Αθηνάϊς Ο.Ε. Θάνος Βαφειάδης, Product Manager τηλ. 25310 72486

ISBN: 978-618-5264-02-4

ΑΡΧΑΙΑ ΖΩΝΗ IIIa

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

ΣΟΦΗ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 9   **Εισαγωγή – Ιστορικό πλαίσιο 14**   **Η πόλη 17**
Το Νεκροταφείο: Ιστορικό ανασκαφών 20   **Οργάνωση του νεκροταφείου 23**

ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ 25

Ταφικός τύμβος 1 **25**   Ταφικός τύμβος 2 **26**   Ταφικά αγγεία **27**

Κτερίσματα 31

I. Αγγεία: Κυπελλόσχημα μονωτά αγγεία **31**   Άωτα αγγεία – πυξίδες **33**   Πρόχοι **33**

II. Κοσμήματα: Πόρπες **34**   Βραχιόλια **38**   **III. Ειδώλια 38**

Ταφικά έθιμα 39

Γενικά συμπεράσματα – Παρατηρήσεις 40

ΠΡΩΙΜΟΣ 5^{ος} – 3^{ος} αι. π.Χ. 42

Τρόποι ταφής:

I. Ενταφιασμός: Κιβωτιόσχημοι τάφοι **42**   Ελεύθερες (λακκοειδείς) ταφές **44**

Κεραμοσκεπείς ταφές **45**   Σαρκοφάγοι: α. Λίθινες σαρκοφάγοι β. Πήλινες σαρκοφάγοι **46**

γ. Καλύμματα πήλινων σαρκοφάγων **50**   Εγχυτρισμοί: α. Πιθάρια **51**   β. Αμφορείς **52**

Υπόγεια ταφή λαξευτή στο φυσικό βράχο **54**

II. Καύσεις: Πρωτογενείς καύσεις **55**   Δευτερογενείς καύσεις **56**

Κτερίσματα 60

I. Αγγεία: Αρωματοδοχεία – ελαιοδοχεία: Λήκυθοι **61**   Αρυβαλλοειδή ληκύθια **63**

Μυροδοχεία **72**   Αλάβαστρα **74**   Αμφορίσκοι **76**   Ασκοί **80**

Συμποσιακά αγγεία: Σκύφοι **82**   Κύλικες **85**   Κύλικες – σκύφοι **86**   Κάνθαροι **88**

Κύπελλα **89**   Κάλυκας **90**   Άωτα σκυφίδια **91**   Κάναστρα **91**   «Θήλαστρα» **92**

«Αλατιέρα» **94**   Μικρογραφικά αγγεία **94**

II. Σκεύη και σύνεργα καλλωπισμού: Πυξίδες **97**   Στλεγγίδες **101**

III. Λύχνοι 102

IV. Ειδώλια: Γυναικείες και παιδικές μορφές **106**   Πλαγγόνες **111**   Ζώα **112**   Διάφορα **114**

V. Κοσμήματα: Στεφάνια **116**   Διαδήματα **118**   Σκουλαρίκια **118**   Περιδέραια **123**

Περίπτα **125**   Βραχιόλια **130**   Δαχτυλίδια **132**

VI. Ελάσματα 133

Ταφικά σήματα 135

Άνω τμήμα ταφικών στηλών **136**

Βάσεις ταφικών στηλών **138**   Αποτμήματα ορθογώνιων δόμων **141**

Ταφικά μνημεία 143   **Νεκρικές τελετές 150**

Ταφικά έθιμα — Γενικές παρατηρήσεις 154

Περίληψη **166**   Summary **167**   Βιβλιογραφία **168**

Η πρώτη μου γνωριμία με τον αρχαιολογικό χώρο της Ζώνης συνδέθηκε, παράλληλα με την ανασκαφή στην αρχαία πόλη, και με τον χώρο του νεκροταφείου της.

Με τα ελάχιστα διαθέσιμα μέχρι τότε βιβλιογραφικά δεδομένα στα χέρια μου και, με την προτροπή και τις υποδείξεις του τότε ανασκαφέα Εφόρου Αρχαιοτήτων Α.Κ. Βαβρίτσα, προσπαθούσα να γνωριστώ με αυτόν τον παράξενα γοητευτικό χώρο κάνοντας πολύωρες διαδρομές, και επιχειρούσα να αναγνωρίσω, μέσα από το ελάχιστο φωτογραφικό υλικό που υπήρχε από την πρώτη δημοσίευσή του στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, τα σημεία εκείνα που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα ξεκίνημα, μια αφετηρία για μελέτη και διερεύνηση.

Οι πρώτες δοκιμαστικές τομές στο νεκροταφείο της πόλης δεν μας άφησαν ασυγκίνητους. Την πρώτη κιόλας μέρα κρατούσα στα χέρια μου το πρώτο μου εύρημα: ένα ζευγάρι περίτεχνα χρυσά σκουλαρίκια, από τα ωραιότερα δείγματα μεταλλοτεχνίας στο χώρο της Θράκης, που σύντομα, ελπίζω, θα κοσμούν το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης.

Αρκετά χρόνια μετά, έχοντας πλέον την ευθύνη του συνόλου του αρχαιολογικού χώρου πρότεινα στην, ήδη επί σειρά ετών, πολύτιμη συνεργάτιδά μου, συνάδελφο αρχαιολόγο της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Σόφη Ηλιοπούλου να αναλάβει τη μελέτη και δημοσίευση αυτού του υλικού, προκειμένου να πλαισιώσει τη σειρά της πολύτομης έκδοσης που αφορά στην αρχαία Ζώνη.

Αυτός είναι ο πρώτος τόμος για το νεκροταφείο της Ζώνης που περιγράφει τα ταφικά έθιμα και τις πρακτικές στη διάρκεια της ζωής της πόλης. Θα ακολουθήσει δεύτερος, με την αναλυτική παρουσίαση του συνόλου των μέχρι στιγμής αποκαλυφθέντων ταφών και των ευρημάτων τους.

Πιστεύω ότι θα αποτελεί ένα επιπλέον πολύτιμο βοήθημα στη μελέτη της αρχαίας ταφικής τελετουργίας για τον χώρο της αιγαιακής Θράκης, αλλά και ευρύτερα.

Πολυξένη Τσατσοπούλου-Καλούδη
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου
Δεκέμβριος 2015

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα των τελευταίων πενήντα ετών στον αρχαιολογικό χώρο της Ζώνης οδήγησε στην αποκάλυψη μεγάλων τμημάτων της αρχαίας πόλης και της νεκρόπολής της, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας με σημαντικά στοιχεία για τη δομή και το χαρακτήρα της. Η προνομιακή της θέση, στο σταυροδρόμι πανάρχαιων δρόμων που ένωναν το Αιγαίο με τα Βαλκάνια αλλά και την Ευρώπη με την Ασία, της έδωσαν τη δυνατότητα να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του εμπορίου μεταξύ των μεγάλων αστικών κέντρων της νότιας Ελλάδας, κυρίως της Αθήνας, με τη θρακική ενδοχώρα και τις βορειότερες περιοχές, μετατρέποντάς την από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. σε μια ακμάζουσα και οικονομικά εύρωστη πόλη. Αδιάψευστοι μάρτυρες της οικονομικής ευμάρειας των κατοίκων της αποτελούν οι πλούσια κτερισμένες ταφές του νεκροταφείου της. Παρά την εκτεταμένη καταστροφή που η λαθρανασκαφική δραστηριότητα προκάλεσε στην περιοχή, τα ευρήματα του νεκροταφείου εκπλήσσουν με τον αριθμό και την καλλιτεχνική τους αξία.

Η ανάγκη δημοσίευσης του υλικού του νεκροταφείου ήταν επιβεβλημένη. Μια πόλη όπως η Ζώνη δε θα έπρεπε να απουσιάζει από τις δημοσιεύσεις ανασκαφών των σημαντικότερων αποικιακών πόλεων των θρακικών παραλίων. Η δυνατότητα δόθηκε με το ΕΣΠΑ, χάρη στη μέριμνα της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου, Πολυξένης Τσατσοπούλου, να συμπεριληφθεί η δημοσίευση του νεκροταφείου, μαζί με μια σειρά άλλων σχετικών με την αρχαία πόλη δημοσιεύσεων, στο φυσικό αντικείμενο του ενταγμένου στο ΕΣΠΑ 2007 – 2013 έργου «Επέκταση περιοχής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Ζώνης και της ευρύτερης περιοχής».

Το εγχείρημα δεν ήταν εύκολο. Οι δυσκολίες που έπρεπε να ξεπεραστούν ήταν αρκετές, με βασικότερες τις ιδιαίτερα συνοπτικές περιγραφές των ημερολογίων, την απουσία φωτογραφικού υλικού και σχεδίων των παλαιότερων ανασκαφικών περιόδων, αλλά και της απαραίτητης, στις δημοσιεύσεις αρχαίων νεκροταφείων, μελέτης του οστεολογικού υλικού, ελλείψεις που αφήνουν αρκετά αναπάντητα ερωτήματα. Τις δυσκολίες επέτειναν η ποικιλία των ευρημάτων και το χρονικό εύρος χρήσης του νεκροταφείου, σε συνδυασμό με τα πειστικά χρονοδιαγράμματα που τίθενται από το ΕΣΠΑ, καθώς και κάποια άλλα τεχνικής φύσεως προβλήματα. Στον αντίποδα όλων αυτών, η πληθώρα και η σημασία των

ευρημάτων έκανε επιτακτική την ανάγκη δημοσίευσης, έστω και μέρους του υλικού.

Στις σελίδες που ακολουθούν καταβλήθηκε προσπάθεια να καταγραφούν τα ταφικά έθιμα και να ανιχνευθούν οι μεταθανάτιες δοξασίες των ανθρώπων που έζησαν στην περιοχή, τόσο στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, όταν κάτοικοι ήταν οι θράκες Κίκονες, όσο και αργότερα, στα χρόνια του Β΄ αποικισμού, όταν Έλληνες άποικοι ίδρυσαν τη σημαντική πόλη των κλασικών χρόνων. Μετά από μια σύντομη ιστορική αναδρομή και συνοπτική παρουσίαση της αρχαίας πόλης καταγράφονται οι τρόποι ταφής με τα είδη των τάφων που ήταν σε χρήση σε όλη τη διάρκεια ζωής του νεκροταφείου, οι σημαντικότερες κατηγορίες των κτερισμάτων που συνόδευαν τις ταφές και οι αντιπροσωπευτικοί, για κάθε εποχή, τύποι αγγείων και αντικειμένων¹. Παρουσιάζονται τα υπέργεια ταφικά μνημεία που εντοπίστηκαν κατά καιρούς, καθώς και τα ταφικά σήματα, τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση στα μεταγενέστερα κτίσματα της πόλης. Στα τελευταία, που έχουν δημοσιευτεί από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και έχουν συμπεριληφθεί στο corpus με τις επιγραφές της Θράκης, γίνεται απλή αναφορά, αναγκαία για την πληρότητα της δημοσίευσης. Λόγω των ιδιαίτερα ασφυκτικών χρονοδιαγραμμάτων, δεν ήταν δυνατό στη φάση αυτή να συνταχθεί πλήρης κατάλογος των ευρημάτων ανά ταφή, που θα οδηγούσε και στην ακριβέστερη χρονολόγησή τους. Ο κατάλογος αυτός, μαζί με τον αντίστοιχο των ευρημάτων από τις επιχώσεις των ταφών και τους εναγισμούς, καθώς και τα αποτελέσματα της μελέτης του σκελετικού υλικού θα αποτελέσουν το δεύτερο μέρος της δημοσίευσης του νεκροταφείου.

Η ενασχόλησή μου με το σημαντικό αυτό υλικό δε θα ήταν εφικτή χωρίς τη γενναιοδωρία της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου και υπεύθυνης του αρχαιολογικού χώρου της Ζώνης, Πολυξένης Τσατσοπούλου, που με πείσμα και μεράκι μετέτρεψε μια μικρή και δυσπρόσιτη ανασκαφή σε έναν υποδειγματικό αρχαιολογικό χώρο. Για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και τις ευκαιρίες που μου έδωσε κατά τη διάρκεια των είκοσι ετών της άσκησης συνεργασίας μας, της είμαι βαθιά ευγνώμων.

Τους δύσκολους μήνες που διήρκεσε η συγγραφή του εγχειρήματος αρκετοί είναι οι άνθρωποι που στάθηκαν δίπλα μου και με βοήθησαν ο καθένας με το δικό του τρόπο. Από τα πρώτα χρόνια της δουλειάς μου στον αρχαιολογικό χώρο της Ζώνης είχα την ευτυχία να γνωρίσω δύο πολύτιμες συνεργάτιδες και να κερδίσω δύο ανεκτίμητες φίλες, που για μια ακόμη φορά βρέθηκαν δίπλα μου. Τη Χρυσάφενια Παρδαλίδου που μοιράστηκε μαζί μου την εμπειρία και τις γνώσεις της από την ενασχόλησή της με την κεραμική από το Ιερό του Απόλλωνα της Ζώνης και, ιδιαίτερα, τη Φιλοξένη Αϊτατόγλου που ήταν πάντα διαθέσιμη και πρόθυμη να επιλύσει τα πάσης φύσεως προβλήματα που προέκυπταν, λόγω της απόστασης που με χώριζε από το υλικό.

Για τις συναδέλφους και φίλες από τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, στην οποία υπηρετώ τα τελευταία χρόνια, αισθάνομαι ότι ένα ευχαριστώ δεν είναι αρκετό για την πολύπλευρη βοήθεια και στήριξη που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια της μελέτης. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη φίλη και συνάδελφο δρ. Ειρήνη Πουπάκη, η οποία μοιράζεται μαζί μου τα τελευταία

---

1. Σε όλα τα αντικείμενα έχουν δοθεί αριθμοί καταγραφής από τους γενικούς καταλόγους του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής (ΜΚ), αφού η περιοχή του Έβρου, ανήκε μέχρι πρόσφατα στη χωρική αρμοδιότητα της πρώην ΙΘ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων.

πέντε χρόνια, όχι μόνο το ίδιο γραφείο αλλά και τις αγωνίες, τις ανασφάλειες και τις ανησυχίες μου. Είναι ο άνθρωπος που με τη μεγάλη εμπειρία και τη βαθιά επιστημονική του κατάρτιση μελέτησε αποσπάσματα των κειμένων και συνέβαλε με τις εύστοχες παρατηρήσεις της στη μέγιστη δυνατή βελτίωσή τους. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη συνάδελφο Ανδρομάχη Κατωπόδη για την προθυμία της να αναλάβει εξολοκλήρου τη βιβλιογραφική αναζήτηση, την περιγραφή και το σχολιασμό του χρυσού ελάσματος ΜΚ/ΑΓΚ 6084α, «αποστολή» την οποία έφερε σε πέρας με άψογη επαγγελματική ευσυνειδησία. Ευχαριστίες οφείλω και στη συνάδελφο δρ. Ελένη Καλάβρια για τις γόνιμες συζητήσεις μας και τη βοήθειά της στη μετάφραση γερμανικών κειμένων. Αισθάνομαι όμως την υποχρέωση να ευχαριστήσω ιδιαίτερα και την Προϊσταμένη του Τμήματος Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων της Διεύθυνσης, δρ. Αναστασία Γκαδόλου, για την ηθική και πάσης φύσεως βοήθεια που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της συγγραφής του βιβλίου.

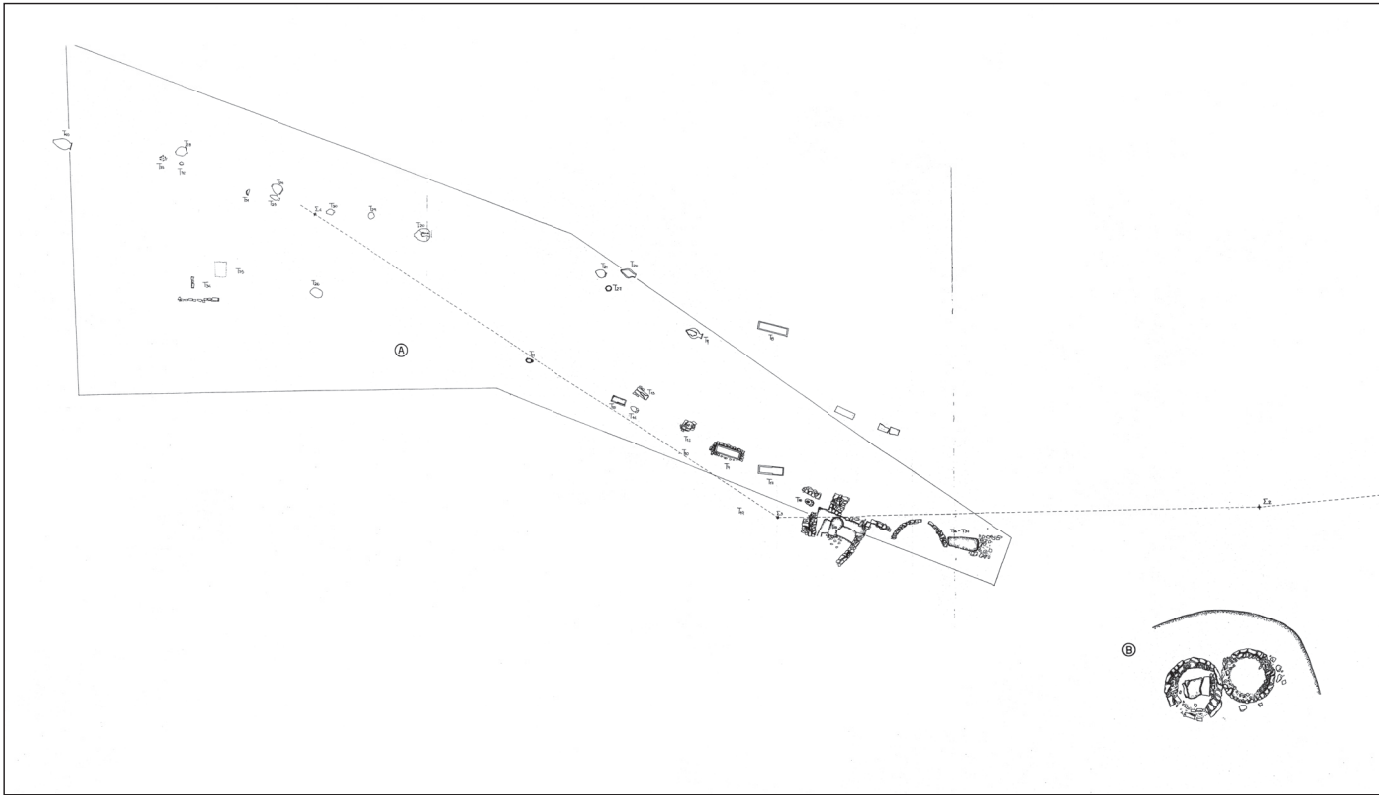
Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στις συναδέλφους δρ. Αναστασία Γεωργιάδου, αρχαιολόγο στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας, και δρ. Κυριακή Ψαράκη, αρχαιολόγο στην Εφορεία Δυτικής Αττικής, Πειραιώς και Νήσων, για την πολύτιμη βοήθειά τους σε θέματα σχετικά με την κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, καθώς και στο συνάδελφο και φίλο δρ. Γεώργιο Σπυρόπουλο, αρχαιολόγο στη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, για την επιμέλεια της αγγλικής περίληψης. Ευχαριστώ, επίσης, τον βασικό αρχιτέκτονα της ανασκαφής, Κωνσταντίνο Καλούδη, για την πολύπλευρη βοήθειά του και τις πολύτιμες επισημάνσεις του στις πολύωρες και, ιδιαίτερα, γόνιμες συζητήσεις μας.

Θα ήθελα, επίσης, να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ροδόπης, Χρύσα Καραδήμα, και τους εκεί συναδέλφους και φίλους, την αρχαιολόγο Μαρίνα Τασακλάκη, τις συντηρήτριες Ευαγγελία Λαϊνίδου και Μαρία Δάρρα καθώς και το φυλακτικό προσωπικό του Μουσείου Κομοτηνής για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν, κατά τη διάρκεια των εκεί επισκέψεών μου, και την απρόσκοπτη πρόσβαση στο υλικό του νεκροταφείου, που φιλοξενείται στην έκθεση και τις αποθήκες του Μουσείου.

Θα ήταν σημαντική παράλειψη από μέρους μου να μην ευχαριστήσω και την πενταμελή επιστημονική επιτροπή του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού για τη χορήγηση ερευνητικής άδειας συνολικής διάρκειας δέκα μηνών, χωρίς την οποία θα ήταν αδύνατο να ολοκληρωθεί αυτή η εργασία. Δε θα μπορούσα, τέλος, να μην ευχαριστήσω την οικογένειά μου, τον άντρα μου Βασίλη Γριβάκο και τους γιους μας Ορέστη και Άγγελο, για την υπομονή τους και για κάθε πρακτική και ηθική βοήθεια που μου παρείχαν.

Απώτερος στόχος μου, η προσπάθεια αυτή να αποτελέσει ελάχιστη συμβολή στη γνωριμία με τη μακραίωνη ιστορία ενός ιδιαίτερου και ξεχωριστού τόπου και έναν ελάχιστο φόρο τιμής στους φιλόξενους και ζεστούς ανθρώπους του, που θέλω να θεωρώ φίλους μου.

Σόφη Ηλιοπούλου
Δεκέμβριος 2015

Σχέδ. 1.

Τοπογραφικό Διάγραμμα Νεκροταφείου Ζώνης

Ανασκαφική Περίοδος 1990

Ημερομηνία σύνταξης Τοπογραφικού Διαγράμματος: Αύγουστος 1990

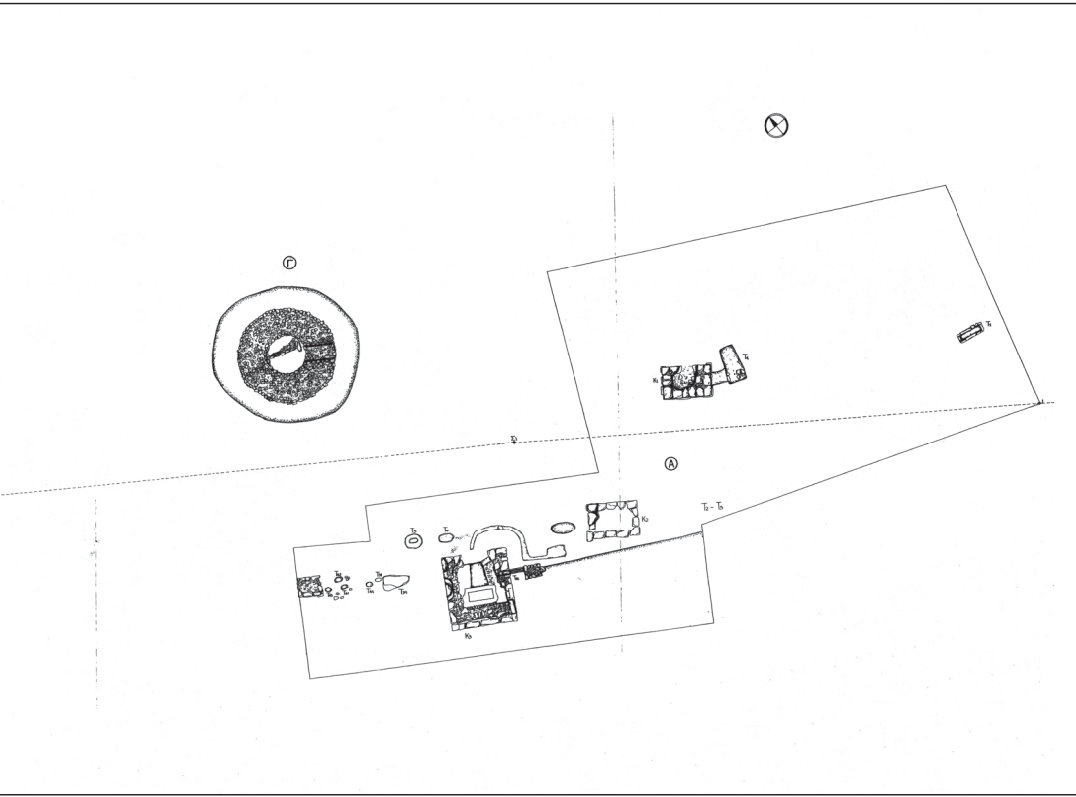
Συντάκτης: Κωνσταντίνος Καλούδης, Αρχιτέκτων Μηχανικός

Υπόμνημα

A: Ανασκαφική Περίοδος 1990

B: Ανασκαφική Περίοδος 1979

Γ: Ανασκαφική Περίοδος 1966-67

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στα νοτιοδυτικά παράλια του Ν. Έβρου, 20 περίπου χιλιόμετρα δυτικά της Αλεξανδρούπολης, βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος της Ζώνης, ένας από τους καλύτερα, σήμερα, οργανωμένους χώρους ολόκληρης της Θράκης. Η θέση ήταν ήδη γνωστή από τις αρχές του 20^{ου} αι., όταν Βούλγαροι στρατιωτικοί, σκάβοντας για επάκτια χαρακώματα αποκάλυψαν οικοδομικό υλικό και θραύσματα αγγείων που υποδήλωναν την ύπαρξη οικισμού.

Οι αρχαίες πηγές έχουν σταθεί εξαιρετικά φειδωλές με τη Ζώνη. Η παλαιότερη αναφορά στην πόλη ανήκει στον Εκαταίο το Μιλήσιο, περίπου στα 500 π.Χ., ο οποίος μας πληροφορεί ότι η περιοχή αυτή ανήκε αρχικά στους θράκες Κίκονες¹. Οι Κίκονες, γνωστοί από τις ποιητικές αναφορές του Ομήρου², ήταν ένα από τα πολυάριθμα θρακικά φύλα που κατοικούσαν στην περιοχή που εκτεινόταν από τα παράλια του Αιγαίου έως τον ποταμό Ίστρο (σημερινός Δούναβης) και από τις ακτές του Εύξεινου Πόντου έως τη γειτονική Μακεδονία³. Τα θρακικά αυτά φύλα, μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., εποχή ίδρυσης του κράτους των Οδρυσών, ζούσαν αυτόνομα, χωρίς πολιτική και κοινωνική συνεκτικότητα⁴. Ο ευρύτερος χώρος κυριαρχίας των Κικόνων περιελάμβανε τα εδάφη ανάμεσα στη λίμνη Βιστονίδα και τον ποταμό Έβρο⁵. Στην περιοχή αυτή, στις νότιες πλαγιές ενός χαμηλού λόφου που φθάνει μέχρι τη θάλασσα, στις παρυφές των Ζωναίων ορέων, ιδρύθηκε η Ζώνη.

Η Ζώνη ήταν μια από τις έξι φρούρια – πόλεις (Εικ. 1) που ίδρυσαν στο α΄ μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. στη θρακική ακτή, ανάμεσα στον Ίσμαρο και τον Έβρο, Ίωνες άποικοι από τη

---

1. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, T68, σελ. 57.

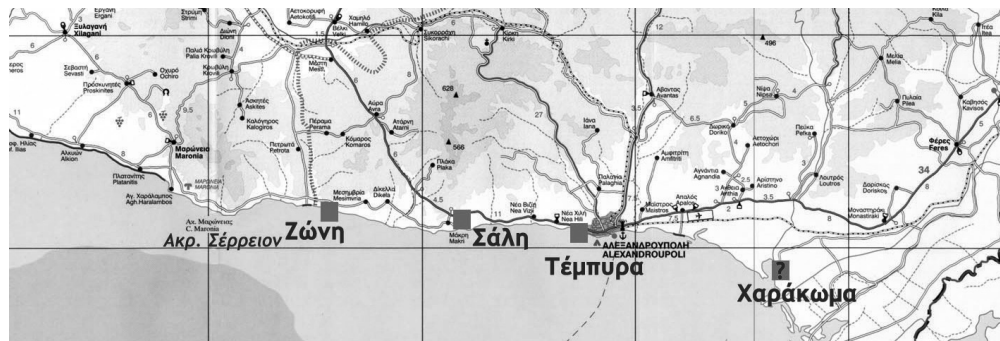
2. Ομήρου *Οδύσσεια* ι, 197 – 205.

3. Για το δυτικό όριο της Θράκης επικρατεί ασάφεια, καθώς μετατοπίζεται κατά περιόδους από τον Πηνειό μέχρι τον Νέστο. Εκτενή αναφορά για τη Θράκη και τους Θράκες, βλ. Πελεκίδης 2000, σελ. 99. Τσιαφάκη 1998, σελ. 19 – 29.

4. Σαμσάρης 2005, σελ. 7, 8.

5. Για τα ονόματα των σημαντικότερων θρακικών φύλων και τις περιοχές επικράτειάς τους, βλ. Τριαντάφυλλος 2000, σελ. 48 κ.εξ.

Σαμοθράκη. Πρόκειται για τις αποικίες που ο Ηρόδοτος ονομάζει «Σαμοθηρικά τείχεα»⁶. Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν τη Μεσημβρία, τη Δρυ, τη Ζώνη, τη Σάλη και αργότερα, στα ρωμαϊκά χρόνια, την Τέμπυρα και το Χαράκωμα⁷. Οι αποικίες αυτές αποτέλεσαν την Περαιά της Σαμοθράκης, τις κτήσεις της δηλαδή στην απέναντι ακτή. Οι περιορισμένοι πόροι του νησιού, η ανάγκη ελέγχου της θρακικής παράκτιας ζώνης και οι προοπτικές ανάπτυξης εμπορικών σχέσεων με τα θρακικά φύλα της ενδοχώρας, ήταν πολύ ισχυρά κίνητρα για την ίδρυσή τους.

Εικ. 1.

Σύμφωνα με τα νεότερα στοιχεία της έρευνας⁸, οι Ίωνες, Σάμιοι κατά πάσα πιθανότητα, άποικοι της Σαμοθράκης δεν ήταν οι πρώτοι που εγκαταστάθηκαν στη Ζώνη. Είχε προηγηθεί, στα τέλη του 7^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., ως αποτέλεσμα των ιδιαίτερων επαφών των Κικόνων με τα εμπορικά δίκτυα της εποχής, η δημιουργία μιας εγκατάστασης με εμπορικό προσανατολισμό, ένα εμπόριο, που αποτελούνταν από μια μικτή, πιθανότατα, πληθυσμιακή ομάδα με καταβολές από τον βορειοϊωνικό χώρο και, ίσως, και την Αιολίδα. Έτσι, όταν κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αι. π.Χ. εμφανίστηκαν στην περιοχή οι Σάμιοι, οι συνθήκες ήταν ήδη ευνοϊκές γι' αυτούς. Άνθρωποι οξυδερκείς και ευέλικτοι, κατόρθωσαν σε σύντομο χρονικό διάστημα να ενσωματώσουν τις διαφορετικές αυτές πληθυσμιακές ομάδες και να δημιουργήσουν μια πόλη με ελληνική ταυτότητα, στην οποία το θρακικό στοιχείο κατείχε σημαίνουσα θέση⁹.

Από το 513 έως το 465 π.Χ. ολόκληρη η Θράκη βρίσκεται υπό περσική κατοχή. Μετά τους περσικούς πολέμους η Σαμοθράκη και η Περαιά της επανέρχονται στην ελληνική

6. Ηρόδοτος, VII, 108.

7. Τσατσοπούλου 1987 – 1990, σελ. 323 – 334. Τσατσοπούλου 2006, σελ. 1 – 8. Tsatsopoulou 2007, σελ. 648 – 656.

8. Για αναλυτική παρουσίαση των στοιχείων αυτών, βλ. Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 75 – 80, 82 – 84.

9. Αδιάψευστη μαρτυρία της πολιτικής συνοίκησης με τους αυτόχθονες Θράκες κατοίκους αποτελεί το πλήθος των θρακικών επιγραφών, χαραγμένων κυρίως σε όστρακα αγγείων που βρέθηκαν στο Ιερό του Απόλλωνα. Οι επιγραφές αποτελούν «τη μεγαλύτερη συγκέντρωση θρακικών επιγραφών που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα σε ολόκληρη τη Βαλκανική», βλ. Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 72.

σφαίρα επιρροής, πιο συγκεκριμένα στη σφαίρα επιρροής της Αθήνας, μετέχοντας ως μέλη στην Α΄ και Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία¹⁰. Η Ζώνη, εκμεταλλευόμενη την προνομιακή της θέση, που επέτρεπε την πρόσβαση από το Αιγαίο στη θρακική ενδοχώρα, διευκόλυνε τις εμπορικές επαφές ανάμεσα στο νεοσύστατο κράτος των Οδρυσών και την Αθήνα. Το αποτέλεσμα ήταν να μετεξελιχθεί σε σημαντικό εμπορικό και οικονομικό κέντρο, με κυρίαρχη θέση στην περιοχή. Το 425 π.Χ. φαίνεται να αποκτά καθεστώς αυτονομίας από τη Σαμοθράκη και στους φορολογικούς καταλόγους της Β΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας του 422/421 π.Χ. εμφανίζεται για πρώτη φορά με αυτοτελή φορολόγηση¹¹. Την ίδια περίπου εποχή, σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες¹², εγκαθίστανται στην πόλη Αθηναίοι αξιωματούχοι, επιφορτισμένοι με την είσπραξη του συμμαχικού φόρου.

Στην περίοδο που ακολουθεί, στα τέλη του 5^{ου} /αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., ολόκληρη η περιοχή βρίσκεται στο επίκεντρο των πολεμικών αναμετρήσεων ανάμεσα στα κέντρα εξουσίας της νότιας Ελλάδας, την Αθήνα και τη Σπάρτη, για τον έλεγχο των βόρειων περιοχών¹³. Η Ζώνη δε φαίνεται, ωστόσο, να επηρεάζεται, αφού σε όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. παρουσιάζει την εικόνα μιας οικονομικά εύρωστης πόλης. Την εποχή αυτή εμφανίζονται οι Μακεδόνες στη Θράκη, οι οποίοι άσκησαν μια ευνοϊκή πολιτική απέναντι στις πόλεις της Σαμοθρακικής Περαίας, από σεβασμό προς το Ιερό των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης¹⁴. Το διάστημα μέχρι το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. είναι περίοδος ακμής και ανεξαρτησίας για τις πόλεις αυτές, δυστυχώς όμως, βραχυπρόθεσμης. Η αλλαγή των πολιτικών ισορροπιών, που η παρουσία των Μακεδόνων έφερε στην περιοχή, οδήγησε στην ανάδειξη νέων φιλόδοξων αστικών κέντρων, οδηγώντας σε παρακμή τις πόλεις της Περαίας¹⁵. Το πέρασμα στον 3^ο αι. π.Χ. βρίσκει τους κατοίκους της Ζώνης να εγκαταλείπουν την πόλη τους, αναζητώντας νέες, πιο φιλόξενες πατρίδες. Η ακμάζουσα κάποτε πόλη ερημώνει. Τα χρόνια που ακολουθούν, μέχρι και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., δημιουργείται, πάνω στα θεμέλια της εγκαταλελειμμένης πόλης, μια περιορισμένη σε έκταση εγκατάσταση που έχει το χαρακτήρα οχυρού, γνωστή με τη συμβατική ονομασία «Περιτειχισμένος Οικισμός», δημιουργία των νέων κέντρων εξουσίας με στόχο τον έλεγχο της παραλιακής ζώνης και των οδών επικοινωνίας στα Ζωναία όρη¹⁶. Ίχνη περιστασιακής κατοίκησης, αγροτικού μάλλον χαρακτήρα, εντοπίζονται ανάμεσα στα ερείπια της αρχαίας πόλης μέχρι και τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

10. Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 41, 93.

11. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 505.

12. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε401, σελ. 511, 512.

13. Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 94 κ.εξ.

14. Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 66, 95.

15. Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 99 – 100.

16. Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 101 κ.εξ.

Η ΠΟΛΗ

Η Ζώνη, κατά την περίοδο της ακμής της, έχει ήδη διαμορφώσει όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια αρχαία ελληνική κλασική πόλη, που συνοψίζονται στα ακόλουθα: πολιτική αυτονομία και αυτάρκεια, αστική οργάνωση με δημόσια και ιδιωτικά κτήρια και, κυρίως πολιτική ταυτότητα, όπως φανερώνει η αναγραφή του εθνικού «ΖΩΝΑΙ...» σε επιγραφές και τιμητικά ψηφίσματα¹⁷, αλλά, κυρίως, στα νομίσματα που η πόλη εξέδωσε στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁸ (Εικ. 2)

Εικ. 2. Νόμισμα Ζώνης, τύπος III «Ζώνη – ελάφι»

Η Ζώνη είναι κτισμένη στα ανατολικά μιας μικρής κοιλάδας, στους πρόποδες των Ζωναίων και φθάνει μέχρι τη θάλασσα, η οποία ευθύνεται για τη διάβρωση του νότιου τμήματός της. Περιβάλλεται από τείχος, ενισχυμένο κατά διαστήματα με πύργους, που περικλείει στα βόρεια ένα ύψωμα, την ακρόπολη του οικισμού¹⁹. Για την κατασκευή της οχύρωσης, που τοποθετείται χρονικά μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., χρησιμοποιήθηκαν διάφορα συστήματα δόμησης, κυρίως το ακανόνιστο ορθογώνιο, το ψευδοϊσόδομο, αλλά και το «λέσβιο»²⁰. Ένα διατείχισμα, με κατεύθυνση από Β προς Ν, χώριζε την πόλη σε δύο τμήματα. Το ανατολικό, ακατοίκητο, τμήμα, εξυπηρετούσε την ενίσχυση της οχύρωσης²¹ (Εικ. 3). Στη δυτική πλευρά του τείχους σώζεται η κύρια είσοδος της πόλης στην οποία κατέληγε ο δρόμος που οδηγούσε από και προς το νεκροταφείο της.

Η πόλη έχει ρυμοτομηθεί σύμφωνα με το Ιπποδάμειο σύστημα, με μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα που ορίζονται από ένα πλέγμα οριζόντιων και κάθετων δρόμων, με πλάτος

17. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 506.

18. Γαλάνη-Κρίκου 1996, σελ. 63 – 80.

19. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2001, σελ. 11 – 15.

20. Παρδαλίδου 2015, σελ. 31 κ.εξ.

21. Παρδαλίδου 2015, σελ. 27. Τσατσοπούλου – Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 86.

1. Νοτιοανατολική Πύλη	7. Δυτική Πύλη
2. Ιερό Δήμητρας	8. Πύργος της Μυρσίνης
3. Ιερό Απόλλωνα	9. Νοτιοδυτικός Πύργος
4. Συγκρότημα με αμφορείς	10. Περιτειχισμένος Οικισμός
5. Οικιστικά σύνολα	11. Αγορά (:)
6. Νέος Πύργος	

Εικ. 3. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Ζώνης

θεού, το σημαντικότερο γνωστό δημόσιο οικοδόμημα της Ζώνης (Εικ. 4). Η ανασκαφή του ιερού έφερε στο φως πλήθος ευρημάτων, ανάμεσά τους και έργα υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας²⁷, μάρτυρες της ύπαρξης, ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ., ενός τόπου λατρείας που εξελίχθηκε σε σημαντικό θρησκευτικό κέντρο ξεπερνώντας τα στενά επαρχιακά του όρια.

που ποικίλλει από 2,5 έως 7μ.²² Μέσα στα όρια του τείχους έχει αποκαλυφθεί ήδη ένα μεγάλο μέρος του πολεοδομικού ιστού, με σύνολα κατοικιών και χώρους που συνδέονται με επαγγελματική χρήση²³. Οι κατοικίες ακολουθούν τη γνωστή τυπολογία των σπιτιών της κλασικής εποχής, με τρεις ή περισσότερους χώρους, ισόγειους ή και σε όροφο, που διατάσσονται γύρω από μια μικρή αυλή²⁴. Η ύδρευση της πόλης γινόταν κυρίως από πηγάδια, ενώ έχει διαπιστωθεί και η ύπαρξη στοιχειώδους αποχετευτικού δικτύου²⁵. Δύο αμμώδεις παραλίες ανατολικά και δυτικά της πόλης χρησίμευαν ως χώροι προσόρμισης των πλοίων. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη δύο ιερών εντός του πολεοδομικού ιστού, του Ιερού του Απόλλωνα και ενός μικρότερου, αφιερωμένου στη Δήμητρα, ενώ άγνωστη παραμένει η θέση ενός τρίτου ιερού αφιερωμένου στην Αφροδίτη, η λατρεία της οποίας τεκμηριώνεται επιγραφικά²⁶. Στο Ιερό του Απόλλωνα, που αποτελούσε τον πυρήνα της πόλης επί τρεις τουλάχιστον αιώνες, δεσπόζουσα θέση κατέχει ο ναός του

22. Τσατσοπούλου 1997, σελ. 616. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2001, σελ. 15, 16.

23. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2001, σελ. 17.

24. Τσατσοπούλου 1997, σελ. 616. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2001, σελ. 17, 18.

25. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2001, σελ. 18.

26. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε401, σελ. 511, 512.

27. Για την αναλυτική παρουσίαση των ευρημάτων του Ιερού, βλ. Τσατσοπούλου – Brixhe κ.ά. 2015.

Εικ. 4. Το Ιερό του Απόλλωνα

Ιδιομορφία του πολεοδομικού συνόλου αποτελεί ο Περιτειχισμένος Οικισμός (Εικ. 5), ο οποίος δημιουργήθηκε, όταν το νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης απομονώθηκε με ξεχωριστό τείχος αμυντικού χαρακτήρα, την εποχή που συμπίπτει χρονικά με την περίοδο εγκατάλειψης της Ζώνης από τους κατοίκους της²⁸.

Εικ. 5. Ο Περιτειχισμένος Οικισμός

28. Για τον Περιτειχισμένο Οικισμό, βλ. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2001, σελ. 21 – 24 και Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 96 κ.εξ.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

Δυτικά της πόλης, σε μια πεδινή παραθαλάσσια έκταση 500 περίπου στρεμμάτων, που στα βόρεια ορίζεται από μια σειρά χαμηλών λόφων και στα ανατολικά από τον ξεροπόταμο Σαπλί Ντερέ ή Παλιόρεμα, απλώνεται το νεκροταφείο της.

Η πρώτη αρχαιολογική έρευνα στο νεκροταφείο έγινε το 1917, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, από τον καθηγητή της Σχολής Ιστορίας και Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας, G. Kazarow. Την εποχή αυτή η δυτική Θράκη βρίσκεται υπό βουλγαρική κατοχή. Η συνθήκη του Βουκουρεστίου το 1913 έχει επιδικάσει την περιοχή στη Βουλγαρία, μέλος, τότε, της Τριπλής Συμμαχίας. Η εκτέλεση από το βουλγαρικό στρατό ενός μεγαλεπήβολου προγράμματος δημιουργίας επάκτιων χαρακωμάτων στις θρακικές ακτές με στόχο την απόκρουση αποβατικών κινήσεων των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ, οδήγησε τυχαία στον εντοπισμό του νεκροταφείου²⁹. Οι πληροφορίες ότι στην περιοχή δυτικά της Αλεξανδρούπολης βρέθηκαν αρχαία αντικείμενα, στάθηκαν αφορμή ώστε το Μάιο του 1917 ο Kazarow να επισκεφτεί την περιοχή και να εξετάσει από κοντά τα ευρήματα, πολλά από τα οποία είχαν ήδη κλαπεί και άλλα είχαν σταλεί από τους βούλγαρους στρατιωτικούς στο Μουσείο της Σόφιας (Εικ. 6)³⁰.

Ο Kazarow πραγματοποίησε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στην περιοχή κατά τη διάρκεια της οποίας ερεύνησε μια σειρά τάφων των οποίων τα ευρήματα μεταφέρθηκαν στη Βουλγαρία.

Από τότε, και για τα επόμενα πενήντα περίπου χρόνια, την περιοχή λυμαίνονται οι αρχαιοκάπηλοι που δρουν ανενόχλητοι, καταστρέφοντας και αρπάζοντας τα πολύτιμα περιεχόμενα των τάφων. Συχνές είναι οι αναφορές από τον πρώτο ανασκαφέα, τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Θράκης, Α. Κ. Βαβρίτσα, στα ανασκαφικά ημερολόγια των πρώτων χρόνων της έρευνας, σε σχετικές μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής. Την επί σειρά ετών ληλα-

---

29. Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 67.

30. Kazarow 1918, σελ. 3 κ.εξ.

Εικ. 6. Βούλγαροι στρατιωτικοί στην παραλιακή περιοχή της Ζώνης (φωτ. από ΑΑ 1918, σελ. 3)

Εικ. 7. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου από Ανατολάς πριν την έναρξη των ανασκαφών (ΠΑΕ 1966)

Εικ. 8. Ο αρχαιολογικός χώρος στη σημερινή του μορφή. Στο βάθος (εντός των καλλιεργημένων αγρών) εκτείνεται η νεκρόπολη (άποψη από ΝΑ)

σία στην περιοχή επισημαίνει και ο Α. Ποιμενίδης³¹, εκπαιδευτικός και αρχαιόφιλος, που αφιέρωσε τη ζωή του στην έρευνα και αναζήτηση των αρχαίων οικισμών της Θράκης και συγκέντρωσε μεγάλο αριθμό οστράκων, νομισμάτων, κτερισμάτων από ταφές, τα οποία σήμερα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Το 1966, οπότε άρχισε η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο χώρο της αρχαίας πόλης (Εικ. 7), από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Θράκης Α. Κ. Βαβρίτσα, με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, πραγματοποιήθηκαν και οι πρώτες δοκιμαστικές τομές στο νεκροταφείο, με ενθαρρυντικά από την αρχή αποτελέσματα. Τη χρονιά εκείνη εντοπίζεται ο ένας από τους δύο ταφικούς τύμβους της εποχής του Σιδήρου, για να ακολουθήσει στα αμέσως επόμενα χρόνια και η αποκάλυψη του δεύτερου, καθώς και ενός σημαντικού αριθμού τάφων της κλασικής εποχής. Από το 1966 έως το 1983 ο ανασκαφέας αποκάλυψε ένα μεγάλο τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης, διαπιστώνοντας παράλληλα, με μεγάλη πικρία, το μέγεθος της καταστροφής και της λεηλασίας³².

Από το 1983 και εξής οι ανασκαφές στην περιοχή διενεργούνται, αρχικά, από την ΙΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και, στη συνέχεια, από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου, με υπεύθυνη αρχαιολόγο την Προϊσταμένη της ΕΦΑ Έβρου Π. Τσατσοπούλου (Εικ. 8)³³.

Παρά το γεγονός ότι η ανασκαφή του νεκροταφείου γινόταν πάντα με βραδύτερους ρυθμούς από αυτήν του οικισμού, έχει αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα ένας σημαντικός αριθμός τάφων που απέδωσαν μερικά από τα καλύτερα δείγματα αγγειοπλαστικής και μεταλλοτεχνίας στο χώρο της δυτικής Θράκης.

31. Ο Α. Ποιμενίδης γεννήθηκε στο Ορτάκιοι της Αδριανούπολης (σημερινό Ιβαΐλογκραντ) απ' όπου έφυγε με την οικογένειά του το 1912. Ήταν γιος του Χατζή-Σάββα Ποιμενίδη, ο οποίος ήταν αναμειγμένος στον Μακεδονικό Αγώνα. Το 1924 ήλθε στην Αλεξανδρούπολη, διορισμένος ως δάσκαλος. Το 1928 πήγε στην Αθήνα, απ' όπου πήρε πτυχίο από τη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Το Νοέμβριο του 1961 διορίστηκε έκτακτος επιμελητής αρχαιοτήτων της Περιφέρειας Αλεξανδρούπολης. Βλ. Ποιμενίδης 1966, σελ. 4.

32. Βαβρίτσας 1966, σελ. 69 – 70, πίν. 69 – 72. Του ίδιου 1967, σελ. 93 – 95, πίν. 69, 70. Του ίδιου 1969, σελ. 69, πίν. 90, 91. Του ίδιου 1970, σελ. 72 – 75, πίν. 106 – 112. Του ίδιου 1971, σελ. 121, 122, πίν. 153 – 160. Του ίδιου 1973, σελ. 81, 82, πίν. 101 – 106. Του ίδιου 1979, σελ. 110 – 113, πίν. 77 – 80. Του ίδιου 1980, σελ. 5 – 7, πίν. 6 – 12. Του ίδιου 1981, σελ. 2 – 6, πίν. 6 – 19. Του ίδιου 1983, σελ. 25, πίν. 28 – 33.

33. Τσατσοπούλου 1990, σελ. 587 – 594. Της ίδιας 1997, σελ. 618, εικ. 13 – 15, 17, 20, 21.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Ακολουθώντας τη γενική απαγόρευση που λόγοι πρακτικοί, θρησκευτικοί, πολιτικοί και κοινωνικο – οικονομικοί επέβαλαν, κατά τους κλασικούς, κυρίως, χρόνους, τα νεκροταφεία να τοποθετούνται έξω από τα τείχη της πόλης³⁴, οι νεοφερμένοι άποικοι επέλεξαν για το σκοπό αυτό την εύφορη κοιλάδα, που απλωνόταν στα δυτικά της νεοσύστατης πόλης τους, σε μικρή από αυτήν απόσταση. Το δάσος με τις βελανιδιές, που αντίκρισε ο Kazarow το 1917 όταν επισκέφτηκε την περιοχή και το οποίο υπήρχε μέχρι και τα νεότερα χρόνια³⁵, ήταν ιδανικός τόπος για να αποτελέσει την τελευταία κατοικία των οικείων τους.

Παρόλο που σήμερα τα ορατά σημεία στην περιοχή είναι ελάχιστα (Εικ. 9), καθώς η έρευνα γίνεται μέσα σε καλλιεργημένες ιδιοκτησίες και ακολουθείται πάντα από επίκλιση των ανασκαφικών τομών, υπάρχουν μέχρι στιγμής στοιχεία για 150 περίπου ταφές. Στη Ζώνη είναι σε χρήση και οι δύο ταφικές πρακτικές, ο ενταφιασμός δηλαδή και η καύση, με τον ενταφιασμό, ωστόσο, να κυριαρχεί. Οι τύποι των τάφων που βρέθηκαν, καλύπτουν όλο, σχεδόν, το φάσμα της αρχαίας ταφικής τελετουργίας: απλοί λακκοειδείς τάφοι, κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημοι, εγχυτρισμοί σε πιθάρια, αμφορείς και άλλα αγγεία, πήλινες και λίθινες σαρκοφάγοι, τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο.

Οι ταφές ανεξάρτητα από τις τυπολογικές διαφορές τους παρουσιάζουν ορισμένα κοινά γενικά χαρακτηριστικά: εντοπίζονται σε παράλληλες σειρές και σε ίσες αποστάσεις μεταξύ τους που κυμαίνονται από 3–5μ.³⁶ (Σχέδιο 1). Οι τάφοι αποκαλύπτονται σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, που κυμαίνεται από 0, 40 έως 1μ., ανάλογα με τη γειτνίαση προς τη θάλασσα και σε μέγιστο βάθος γύρω στα 2μ. Το γεγονός ότι από τις ανασκαφικές αναφορές δεν προκύπτουν στοιχεία για μερική ή ολική καταστροφή ενός τάφου, λόγω της κατασκευής κάποιου νεότερου³⁷, αυτό μπορεί να σημαίνει ότι πάνω από τις ταφές υπήρχε κάποιου είδους σήμανση, παρόλο που ελάχιστες ταφικές στήλες βρέθηκαν στη θέση τους, ενώ οι ταφικές, εν γένει, κατασκευές είναι περιορισμένες³⁸.

---

34. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 177, 178.

35. Ο Kazarow το 1917 είδε πλήθος τεράστιων βελανιδιών σε ολόκληρη την περιοχή ανατολικά και δυτικά της αρχαίας πόλης, Kazarow 1918, σελ. 33. Ο Α. Κ. Βαβρίτσας επικαλούμενος μαρτυρία του εκπαιδευτικού και αρχαιόφιλου Α. Ποιμενίδη, γράφει στο ημερολόγιο της ανασκαφής του 1966: «Κατά τον κ. Ποιμενίδη εις όλην την περιφέρειαν δυτικώς της Μεσημβρίας (τείχη) υπήρχαν πάρα πολλάι δρυς, ενθυμίζουσαι τας δρυς του μυθικού ποιητού Ορφέως, αλλ' απεκόπησαν δια την μετατροπήν του χώρου εις αγρούς».

36. Τσατσοπούλου 1987a, σελ. 27.

37. Μόνο σε μια περίπτωση εντοπίστηκε αλληλοεπικάλυψη τάφων, όπου κάτω από λάκκο ταφής – καύσης βρέθηκε ταφικό πιθάρι (στην ανασκαφική περίοδο του 1983 κάτω από την καύση 27 εντοπίστηκε το ταφικό πιθάρι 29). Για ανάλογο παράδειγμα, βλ. Robinson 1942, σελ. 139.

38. Βλ. ταφικά μνημεία, σελ. 143 κ.εξ. του παρόντος.

Τα σημαντικότερα ταφικά μνημεία που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα στο νεκροταφείο ανεγέρθηκαν στην ίδια περιοχή που βρέθηκαν και οι τύμβοι της εποχής του Σιδήρου και σε μικρή από αυτούς απόσταση, επιλογή που δεν μπορεί να αποτελεί απλή σύμπτωση. Τα μνημεία αυτά θα πρέπει να πλαισιώναν τον δρόμο που οδηγούσε από την πόλη στο χώρο της νεκρόπολης, αφού η θέση τους στην ίδια νοητή ευθεία με τη δυτική πύλη της τειχισμένης πόλης, ενισχύει την άποψη αυτή παρά την απουσία ανασκαφικών δεδομένων.

Εικ. 9.

Σύμφωνα με τα ευρήματα, οι περισσότερες ταφές χρονολογούνται στον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ., εποχή που τοποθετείται και η ακμή της πόλης. Ανάμεσά τους ξεχωριστή θέση κατέχουν ορισμένα δείγματα κεραμικής, ερυθρόμορφης κυρίως, που παρουσιάζουν υψηλή καλλιτεχνική αξία, καθώς και ένα πλήθος χρυσών και ασημένιων κοσμημάτων που εντυπωσιάζουν με το επίπεδο της τεχνικής τους και μαρτυρούν με τον αριθμό τους την οικονομική κατάσταση των κατόχων τους και την ευρωστία της πόλης.

ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ

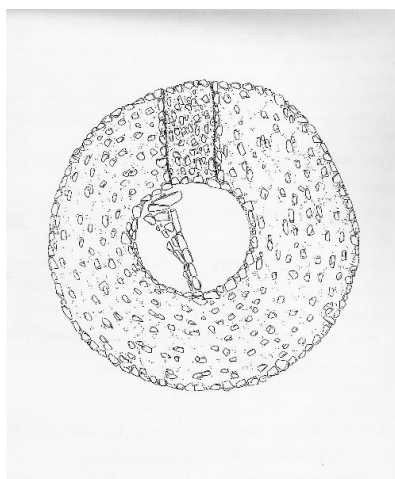
Ανάμεσα στις ταφές που έχουν μέχρι τώρα ερευνηθεί, συμπεριλαμβάνονται, όπως ήδη αναφέρθηκε, και δύο ταφικοί τύμβοι της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, που εντοπίστηκαν στο ΒΑ τμήμα του νεκροταφείου. Η παρουσία τους στο χώρο μιας κατεξοχήν κλασικής νεκρόπολης ενισχύει την επικρατούσα άποψη³⁹ για ύπαρξη στην περιοχή ενός θρακικού οικισμού πριν ιδρυθεί η ελληνική αποικία της Ζώνης, καθώς και την ειρηνική συνύπαρξη Θρακών και Ελλήνων αποίκων με τη σταδιακή αφομοίωση και τον εξελληνισμό των γηγενών.

ΤΑΦΙΚΟΣ ΤΥΜΒΟΣ 1

Το ταφικό μνημείο 1 ήταν το πρώτο που βρέθηκε στο χώρο του νεκροταφείου από τον αείμνηστο Α. Κ. Βαβρίτσα⁴⁰. Εντοπίστηκε μερικώς κατεστραμμένο. Πρόκειται για κυκλικό κτίσμα με εσωτερικό κτιστό υπέργειο θάλαμο, ο οποίος καλυπτόταν με μεγάλη σχιστολιθική πλάκα. Ο τάφος είναι χτισμένος με την τεχνική της ξερολιθιάς, χωρίς τη χρήση συνδετικού υλικού. Η όλη κατασκευή, που είχε διάμετρο 2,90μ., καλυπτόταν από τύμβο (Εικ. 10 & Σχέδ. 2).

Εικ. 10.

Σχέδ. 2.

39. Τριαντάφυλλος 1990, σελ. 307, 308. Τσατσοπούλου 1997, σελ. 619. Τσατσοπούλου – Βριχίη κ.ά. 2015, σελ. 71 – 74, 84 – 85.

40. Βαβρίτσας 1966, σελ. 70, πίν. 69γ, 71β, 72 και του ιδίου 1967, σελ. 93, εικ. 3, πίν. 69, 70.

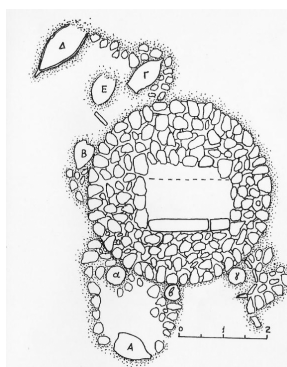

Στο εσωτερικό του κτιστού κυκλικού θαλάμου και σε επαφή με αυτόν, εντοπίστηκε χαμηλός τοίχος – «εξέδρα», που ταυτίζεται με κτιστή κλίνη⁴¹. Στο δάπεδο του εσωτερικού αυτού θαλάμου, ο οποίος είχε σωζόμενο ύψος 0,50μ., βρέθηκαν οστά σε πλήρη αποσύνθεση, προερχόμενα από πολλαπλές διαταραγμένες ταφές, κτερισμένες με χάλκινες πόρπες και μικρού και μεσαίου μεγέθους αγγεία.

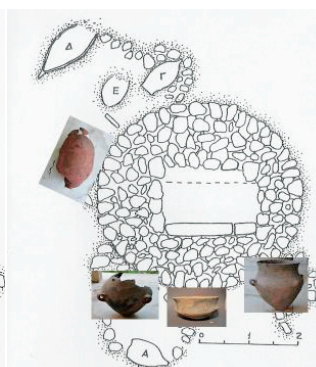
Τέτοιου είδους κτιστοί τάφοι δεν βρίσκουν άμεσα παράλληλα στην ορεινή αιγαιακή Θράκη, όπου κυριαρχούν ταφικά μνημεία με χαρακτηριστικά στοιχεία της μεγαλιθικής αρχιτεκτονικής⁴². Απαντούν μόνο σε ταφικά κτίσματα από τα νεκροταφεία στην περιοχή Καστρί στη Θάσο⁴³, που εντάσσονται, ως προς την αρχιτεκτονική τους μορφή, σε μια παράδοση που έχει τις απαρχές της στην πρώιμη εποχή του Χαλκού του αιγαιακού πολιτιστικού χώρου⁴⁴.

ΤΑΦΙΚΟΣ ΤΥΜΒΟΣ 2

Ανατολικά του ταφικού τύμβου 1, και σε κοντινή με αυτόν απόσταση, εντοπίστηκε δεύτερος κυκλικός ταφικός τύμβος από λιθωσφόρο, με διάμετρο 4,20μ., ο οποίος σήμερα δεν είναι ορατός⁴⁵. Στο κέντρο ενός «περιβόλου», που σχηματιζόταν από πυκνά διευθετημένους αργούς λίθους, αποκαλύφθηκε ορθογώνιος ταφικός χώρος, που φαίνεται ότι αρχικά ήταν πλαισιωμένος και στεγασμένος από σχιστολιθικές πλάκες (Σχέδ. 3)⁴⁶. Γύρω από το λίθινο «περίβολο» και σε στενή με αυτόν σχέση, είχαν τοποθετηθεί ταφές σε πιθάρια και άλλα ταφικά αγγεία (Σχέδ. 4).

Σχέδ. 3.

Σχέδ. 4.

41. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 634, 635.

42. Βλ. Triandaphyllos 1983, σελ. 145 – 163.

43. Κυκλικά ταφικά κτίσματα με ταφές – ενταφιασμούς (παραλλαγή IB2), βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 372 και σχ. 68 στη σελ. 370.

44. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 647 – 650.

45. Βαβρίτσας 1970, σελ. 72 – 74, εικ. 3, πίν. 106β,γ, 107α.

46. Εντοπίστηκε η σχιστολιθική πλάκα μόνο της μιας μακριάς πλευράς. Στο ημερολόγιο της ανασκαφής ο ορθογώνιος χώρος αναφέρεται ως «πλακοσκεπής» ταφή.

Για τον κεντρικό ορθογώνιο τάφο δεν γνωρίζουμε αν προοριζόταν για μια ή για πολλαπλές ταφές, οι οποίες θα είχαν, ίσως, εναποτεθεί στο δάπεδό του. Επιπλέον, από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, δεν προκύπτει με σαφήνεια αν τα ταφικά αγγεία που πλαισίωναν την κεντρική ταφή προοριζόνταν αποκλειστικά για ταφές – καύσεις. Φαίνεται ότι κάποια από αυτά περιείχαν ενταφιασμούς⁴⁷ και, επομένως, το πιθανότερο είναι να συνυπήρχαν τα δύο αυτά ταφικά έθιμα, πρακτική που είναι γνωστή σε νεκροταφεία τύμβων της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στο βορειοελλαδικό χώρο⁴⁸. Σε δύο ταφικά αγγεία και σε τρία πιθάρια βρέθηκαν μαζί με τα οστά και όστρεα⁴⁹, ενώ ένα πιθάρι περιείχε τρεις ταφές⁵⁰. Τα κοντινότερα παράλληλα στο ταφικό μνημείο της Ζώνης εντοπίζονται πάλι στο χώρο της Μακεδονίας, στους τάφους της πρώιμης εποχής του Σιδήρου που αποκαλύφθηκαν στη βιομηχανική ζώνη της Δράμας και στο λόφο Καστά στην Αμφίπολη⁵¹. Και στα δύο αυτά παραδείγματα, ενταφιασμοί σε πιθάρια αλλά και καύσεις είτε σε τεφροδόχα αγγεία είτε απευθείας πάνω στο λιθόστρωμα του τύμβου, καλύπτονταν από τη λιθορριπή της επίχωσης των τύμβων. Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο τα ταφικά αγγεία του τύμβου 2 πλαισιώνουν την κεντρική ταφή θυμίζει ανάλογα παραδείγματα σε τύμβους της ίδιας εποχής από τη Βεργίνα και το Παλαιό Γυναικόκαστρο στο Κιλκίς⁵².

ΤΑΦΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ

Τα ταφικά αγγεία που εντοπίστηκαν γύρω από τον λίθινο «περίβολο» του τύμβου 2 ανήκουν στους ακόλουθους τύπους:

1. Αμφορέας με αμφικωνικό σώμα, λαιμό που στενεύει προς τα πάνω, τέσσερις κατακόρυφες λαβές και τέσσερις μαστοειδείς αποφύσεις (ΜΚ/ΑΓΚ 924, Εικ. 11). Κοσμεύεται με παράλληλες εγχάρακτες γραμμές.

Το σχήμα είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στην περιοχή της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας. Απαντά στα στρώματα της ύστερης εποχής του Χαλκού στον Καστανά⁵³, σε στρώμα της ίδιας εποχής στον οικισμό Καστρί στη Θάσο⁵⁴, καθώς και στη φάση IB

47. Τα οστά από το ταφικό πιθάρι Γ δεν εμφανίζουν σημάδια καύσης, σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση της ζωοαρχειολόγου Δ. Νικολαΐδου που μελετά το ζωοαρχειολογικό υλικό της Ζώνης, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

48. Πρβλ. νεκροταφεία τύμβων στη θέση Καστά Αμφίπολης και βιομηχανικής ζώνης Δράμας, Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993, σελ. 691.

49. Αγγείο – ταφή α (ΜΚ/ΑΓΚ 924), αγγείο – ταφή β (ΜΚ/ΑΓΚ 923), ταφικό πιθάρι Α (ΜΚ/ΑΓΚ 916), ταφικό πιθάρι Γ, ταφικό πιθάρι Δ (ΜΚ/ΑΓΚ 919).

50. Ταφικό πιθάρι Β (ΜΚ/ΑΓΚ 922).

51. Βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 633. Περιστέρη 2004, σελ. 261 κ.εξ. Λαζαρίδης 1977, σελ. 43, πίν. 29, 30. Πίενα 2008, σελ. 102. Ενταφιασμοί σε πιθάρια κάτω από στρώμα λιθορριπής απαντούν και στο νεκροταφείο της προαιολογικής περιόδου της Ακάνθου, βλ. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004α, σελ. 269.

52. Πρβλ. Ανδρόνικος 1969, σελ. 151. Σαββοπούλου 2001, σελ. 169 κ.εξ.

53. Hochstetter 1984, πίν. 265, αρ. 5 (στρώμα 14b).

54. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σχ. 167, σελ. 706.

(1200 – 1100 π.Χ.) των νεκροταφείων του ίδιου οικισμού⁵⁵, στον τύμβο της ύστερης εποχής του Χαλκού στην Εξοχή Δράμας⁵⁶. Παρόμοιος αμφορέας, που χρησιμοποιήθηκε, όπως και στη Ζώνη, ως ταφικό αγγείο, συγκαταλέγεται ανάμεσα στις παλαιότερες ταφές του τύμβου Α της Αμφίπολης και χρονολογείται από τον 10^ο έως τον 8^ο αι. π.Χ.⁵⁷ Κοντινού σχήματος αγγεία απαντούν και στην Τροία, όπου η παραλλαγή με τις αποφύσεις εισάγεται στα στρώματα της Τροίας VIIb2⁵⁸, καθώς και στους μεγαλιθικούς τάφους της Ρούσσας, στο βόρειο Έβρο, που χρονολογούνται από το 1100 έως το 800 π.Χ.⁵⁹

Η εμφάνιση των αποφύσεων ως στοιχείο διακόσμησης, τόσο στη Θάσο όσο και στην κεντρική Μακεδονία, συμπίπτει με την υποχώρηση της εγχάρακτης κεραμικής στην περιοχή⁶⁰.

Εικ. 11.

2. Κρατηρόσχημο αγγείο (ΜΚ/ΑΓΚ 923, Εικ. 12) με τρεις αποφύσεις. Στο λαιμό κοσμείται με δύο ζεύγη παράλληλων χαράξεων, ενώ τριπλές ζιγκ – ζαγκ χαράξεις κοσμούν και τις αποφύσεις του αγγείου. Το σχήμα του, με τη χαμηλή, αμφικωνική κοιλιά με τις αποφύσεις και τον ευρύ κοίλο λαιμό βρίσκει το κοντινότερό του παράλληλο σε αγγείο του τύπου Βυκjonçi που χρονολογείται στην αρχαιότερη φάση της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στη Βουλγαρία⁶¹.

55. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, πίν. 92,7 (Τ15), σελ. 177 – 179 και σελ. 451, 452 (τύπος VIA, παραλλαγή VIA 123).

56. Απαντούν παραδείγματα ακόσμητα αλλά και με εγχάρακτη διακόσμηση, βλ. Γραμμένος 1979, εικ. XII, 2 και 3 στη σελ. 48 (ΥΕ IIIΓ).

57. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993, σελ. 683 και σχ. 5 στη σελ. 700.

58. Blegen – Caskey 1958, part 1, σελ. 174 και part 2, εικ. 265, αρ. 33.126, εικ. 218, σχέδ. C 84.

59. Triandaphyllos 1983, σελ. 156, 157, εικ. 16.

60. Στη Θάσο συνδυάζονται συνήθως με αυλακωτή κεραμική, εμφανίζονται στη φάση IB των νεκροταφείων της και η χρήση τους ως διακοσμητικό στοιχείο διαρκεί έως τη φάση IIB3 (850 – 750 π.Χ.), βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 543.

61. Tončeva 1980, σελ. 33, πίν. IV,6.

Εικ. 12.

Τα παραπάνω αγγεία (ΜΚ/ΑΓΚ 924 και ΜΚ/ΑΓΚ 923) ανήκουν, ως προς τη διακόσμησή τους, στην κατηγορία της εγχάρακτης κεραμικής Ι, 2δ της Θάσου, η οποία έλκει την καταγωγή της από την εγχάρακτη κεραμική της πρώιμης εποχής του Χαλκού και περιλαμβάνει, κυρίως, ευθύγραμμα και καμπυλόγραμμα διακοσμητικά μοτίβα⁶².

3. Ευρύστομο πιθόσχημο αγγείο με κωνικό σώμα, στενή βάση, δύο κατακόρυφες λαβές και δύο αποφύσεις στον ώμο (ΜΚ/ΑΓΚ 925, Εικ. 13). Κοσμείται με γραμμική εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση με κύκλους.

Ανάλογοι σχήματος αγγείο από τύμβο στη Verbița της Ρουμανίας, σχετίζεται με την ομάδα Verbițioara της εποχής του Χαλκού, κεραμική ομάδα της βόρειας όχθης του Δούναβη, η οποία είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε περιοχές της Ρουμανίας, της βορειοδυτικής Βουλγαρίας και της βορειοανατολικής πρώην Γιουγκοσλαβίας⁶³. Κάποια

Εικ. 13.

62. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 503, 504.

63. Berciu 1961, σελ. 147, εικ. 17, 2. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 486.

συγγένεια ανιχνεύεται και με τα πιθόσχημα αγγεία από τους τύμβους Α και Ν της Βεργίνας που χρονολογούνται στον 9^ο και τις αρχές του 10^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα⁶⁴.

Το ίδιο διακοσμητικό θέμα απαντά σε αγγείο του στρώματος 11 από τον Καστανά, η κεραμική του οποίου τοποθετείται στη μετάβαση από την ύστερη εποχή του Χαλκού στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου και χρονολογείται γύρω στο 1190 – 1000 π.Χ.⁶⁵, ενώ το συνδυασμό εγχάρακτης και εμπιέστης διακόσμησης με κύκλους τον συναντάμε και στα στρώματα της Τροίας VIb⁶⁶.

4. Ταφικό πιθάρι ωοειδές και οξυπύθμενο, που διακοσμείται εξωτερικά με πλαστική ταινία (ΜΚ/ΑΓΚ 922, Εικ. 14).

Παρόμοια, σε σχήμα και διακόσμηση, ταφικά πιθάρια είναι κοινά και έχουν εντοπιστεί σε διάφορες περιοχές. Στον Κόσσυνο της Ξάνθης, ανάλογο ταφικό πιθάρι χρονολογείται από τα κτερίσματά του, στις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ.⁶⁷, στη Βεργίνα προέρχεται από τον ταφικό τύμβο Α του 9^{ου} αι. π.Χ.⁶⁸, ενώ στο Μικρό Δουκάτο Ροδόπης εντοπίστηκε στην κοίτη του ποταμού Φιλιουρή (αρχαίος Λίσος), σε νεκροταφείο του τέλους του 7^{ου} αι. π.Χ.⁶⁹

Εικ. 14.

64. Ανδρόνικος 1969, σελ. 82, πίν. 31 (22) (από τον τύμβο Α, 9^{ος} αι. π.Χ.), σελ. 90, πίν. 43 (11) (από τον τύμβο Ν, τέλη 11^{ου} – αρχές 10^{ου} αι. π.Χ.) και σελ. 222, πίν. 134.

65. Hochstetter 1984, πίν. 110, 5, σελ. 316 (φάση V).

66. Blegen – Caskey 1958, part 2, εικ. 282, 14 – 17.

67. Τριαντάφυλλος – Καλλιντζή 1998, σελ. 5, εικ. 7.

68. Ανδρόνικος 1969, πίν. 134.

69. Τριαντάφυλλος 1973 – 1974, πίθος 3, σελ. 802, πίν. 590στ.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Όλα σχεδόν τα κτερίσματα προέρχονται από τον ταφικό τύμβο 1⁷⁰. Πρόκειται για μικρού και μεσαίου μεγέθους, χειροποίητα, αγγεία, ποικίλες χάλκινες πόρπες και ένα πήλινο ειδώλιο.

Ι. ΑΓΓΕΙΑ

Διακρίνονται οι ακόλουθοι τύποι:

ΚΥΠΕΛΛΟΣΧΗΜΑ ΜΟΝΩΤΑ ΑΓΓΕΙΑ

Πρόκειται για μικρού μεγέθους αγγεία των οποίων το ύψος κυμαίνεται από 0,055μ. έως 0,11μ. Η επιφάνεια των περισσότερων είναι αδρή, χωρίς έντονη λείανση. Τα βασικά χαρακτηριστικά του σχήματος είναι η επίπεδη βάση, το οριζόντιο ή λοξότμητο χείλος και η υπερυψωμένη λαβή. Διακρίνονται οι εξής παραλλαγές:

Εικ. 15.

Εικ. 16.

1. Κυπελλόσχημα μόνωτα αγγεία με κυλινδρική ή γωνιώδη λαβή και οριζόντιο χείλος (ΜΚ/ΑΓΚ 1391 και ΜΚ/1443, Εικ. 15, 16).

2. Κυπελλόσχημα μόνωτα αγγεία με γωνιώδη λαβή, κυρτά τοιχώματα και χείλος που δεν σημειώνεται (ΜΚ/ΑΓΚ 1430, Εικ. 17). Ο τύπος αυτός είναι γνωστός από την πρώιμη εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, αλλά επιβιώνει μέχρι και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου στη Μακεδονία και τα ηπειρωτικά Βαλκάνια⁷¹.

3. Κυπελλόσχημο μόνωτο αγγείο όπου ξεχωρίζει ένας κατακόρυφος λαιμός (ΜΚ/ΑΓΚ 1410, Εικ. 18).

4. Μόνωτο κυπελλόσχημο αγγείο με ελαφρά λοξότμητο χείλος (ΜΚ/ΑΓΚ 1442, Εικ. 19).

70. Από τον ταφικό τύμβο 2 αναφέρεται μόνο η εύρεση ενός χάλκινου δαχτυλιδιού από την κεντρική ορθογώνια ταφή, καθώς και μιας χάλκινης χάντρας και ενός ξίφους σε τεμάχια από το ταφικό πιθάρι Δ.

71. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 459.

5. Μόνωτο κυπελλόσχημο αγγείο με λοξότμητο χείλος (MK/AGK 1439, Εικ. 20). Στο λαιμό, στο χείλος και στον ώμο φέρει εγχάρακτη διακόσμηση, με ευθύγραμμα και τριγωνικά μοτίβα, συνδυασμένη με κυκλικές εμπιέσεις, ενώ για την κάλυψη των χαραξέων έχει γίνει χρήση επίθετου χρώματος.

6. Μόνωτο κυπελλόσχημο αγγείο με μια αυλάκωση γύρω από τη βάση του λαιμού (MK/AGK 1441, Εικ. 21).

Τα κυπελλόσχημα αγγεία MK/AGK 1442, 1441 και 1439 (Εικ. 19 – 21) μιμούνται το σχήμα των μεγάλων μόνωτων ευρύστομων αγγείων⁷² με τον πλατύ λαιμό, την υπερυψωμένη λαβή που αρχίζει από τον ώμο και καταλήγει στο χείλος, το οποίο είναι, συνήθως, ελαφρά λοξότμητο. Το σχήμα αυτό έλκει την καταγωγή του από την πρώιμη εποχή του Χαλκού στο χώρο του Αιγαίου, ενώ στη Θάσο εμφανίζεται στη φάση ΠΑ (1100 – 1050 π.Χ.) των νεκροταφείων του νησιού και επιβιώνει μέχρι και τη φάση ΠΒ3 (850 – 750 π.Χ.). Στην φάση ΠΒ αλλάζει η αναλογία σώματος – λαιμού και υψώνεται ο λαιμός, ενώ η λαβή γίνεται γωνιόσχημη⁷³. Πρόκειται για σχήμα που απαντά στην ανατολική Μακεδονία, τη Θάσο, την αιγαιακή Θράκη και την Τροία VIIb2⁷⁴.

Η εγχάρακτη διακόσμηση του αγγείου MK/AGK 1439 (Εικ. 20) με τη χρήση επίθετου χρώματος είναι χαρακτηριστική της ύστερης εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία⁷⁵, φαίνεται, ωστόσο, να επιβιώνει και στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, όπως πιθανολογείται για την αντίστοιχη κεραμική αυτής της περιόδου από τα νεκροταφεία της Θάσου⁷⁶. Παρόμοιο σε σχήμα και διακόσμηση αγγείο, χωρίς επίθετη ύλη, από τον Καστανά, προέρχεται από το στρώμα 10 (1000 – 900 π.Χ.)⁷⁷.

Ο τύπος των υπόλοιπων κυπελλόσχημων αγγείων (MK/AGK 1391, 1443, 1430 και 1410) επιβιώνει με διάφορες παραλλαγές στη Θάσο, από τη φάση ΙΑ (μετά το 1300 π.Χ.) ως τις νεότερες φάσεις των νεκροταφείων της⁷⁸.

72. Τύπος IV της Θάσου, Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 391, σχ. 80.

73. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 449.

74. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 538.

75. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 478.

76. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, κατηγορία εγχάρακτης κεραμικής Ι, 2δ, σελ. 503, 504.

77. Hochstetter 1984, πίν. 263, 7.

78. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 459.

ΑΩΤΑ ΑΓΓΕΙΑ – ΠΥΞΙΔΕΣ

Στην κατηγορία αυτή ανήκει μόνο ένα παράδειγμα (ΜΚ/ΑΓΚ 1445, Εικ. 22), το οποίο έχει αδρή επιφάνεια και φέρει οπές για την ανάρτησή του⁷⁹.

Ο τύπος αυτός εμφανίζεται στη δυτική Μικρά Ασία στην πρώιμη εποχή του Χαλκού και απαντά στον αιγαιακό χώρο και στη Μακεδονία, όπου επιβιώνει και στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Στη Θάσο εμφανίζεται από τη φάση IB (1150 – 1100 π.Χ.) των νεκροταφείων του οικισμού Καστρί⁸⁰.

ΠΡΟΧΟΙ

Βρέθηκαν δύο αγγεία της κατηγορίας που ανήκουν στον τύπο με την οπισθόμητη προχοή.

1. Η πρόχους ΜΚ/ΑΓΚ 1440 (Εικ. 23) είναι μικρού μεγέθους, με σώμα σφαιρικό, στενό λαιμό, σπαστή προχοή και λαβή που αρχίζει από τον ώμο και καταλήγει πάνω στο χείλος.

2. Η πρόχους ΜΚ/ΑΓΚ 1736 (Εικ. 24) είναι μεγάλου μεγέθους με αμφικωνικό σώμα, σπαστή προχοή και λαβή που αρχίζει από τον ώμο και καταλήγει στο λαιμό κάτω από το χείλος. Η μελανόχρωμη επιφάνειά της είναι λειασμένη και φέρει εγχάρακτη διακόσμηση με παράλληλες τεθλασμένες γραμμές και σπειροειδή κοσμήματα.

79. Τύπος IXB της Θάσου, Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 399, σχ. 86 στη σελ. 400.

80. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 460.

Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και των δύο αυτών αγγείων είναι συγγενικά με αυτά των οινοχόων τύπου VIII από τη Θάσο, που εμφανίζονται στα νεκροταφεία του νησιού, κυρίως, μέχρι τη φάση II B1⁸¹ και με σποραδική εμφάνιση στις νεότερες φάσεις⁸². Χαρακτηριστικό γνώρισμα του τύπου είναι το λοξότιμητο χείλος με την οπισθότιμητη προχοή, που εμφανίζεται στην περιοχή του ανατολικού Αιγαίου από την πρώιμη εποχή του Χαλκού και απαντά μέχρι και τους ιστορικούς χρόνους⁸³. Η εγχάρακτη διακόσμηση της πρόχου MK/ΑΓΚ 1736 βρίσκει παράλληλα στην εγχάρακτη κεραμική των νεκροταφείων στο Καστρί της Θάσου⁸⁴, του οικισμού στη θέση Σελλάδα στη Σαμοθράκη⁸⁵ καθώς και στην κεραμική άλλων θέσεων της θρακικής ακτής⁸⁶ και εντάσσεται σε έναν κύκλο διακόσμησης που απαντά στην ανατολική Μακεδονία, το βόρειο Έβρο και σε περιοχές της νότιας Βουλγαρίας⁸⁷. Η διακόσμηση αυτή στη Θάσο κατατάσσεται στην παραλλαγή I, 2δ που τοποθετείται, όπως και το σχήμα του αγγείου μας, στα χρόνια μετά το 1050 π.Χ.

II. ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

ΠΟΡΠΕΣ

Όλες οι πόρπες είναι χάλκινες, προέρχονται από τον ταφικό τύμβο 1 και ανήκουν στους εξής τύπους:

1. Μικρή τοξωτή πόρπη (MK/ΑΓΚ 2262, Εικ. 25) με ισχυρά διογκωμένο το μέσον του τόξου της. Ο οφθαλμός της έλικας είναι μικρός, το έλασμα πόρπωσης πλατύ με τριγωνικό το άνω άκρο που εξέχει. Ανήκει στον τύπο IVd της Σακελλαράκη⁸⁸. Πρόκειται για νησιωτικό τύπο, ιδιαίτερα δημοφιλή στο νοτιοανατολικό, κυρίως, Αιγαίο. Σποραδικά παραδείγματα απαντούν ήδη από το τέλος της πρωτογεωμετρικής περιόδου, η μεγαλύτερη διάδοσή του, ωστόσο, σημειώνεται από το τέλος της γεωμετρικής εποχής ως και τα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια.

81. Σύμφωνα με την Κουκούλη-Χρυσανθάκη η φάση II B1 «πρέπει να καλύπτει την αμέσως μετά το 1050 π.Χ. χρονική περίοδο, χωρίς να κατεβαίνει πολύ μέσα στον 10^ο αι. π.Χ.», Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 662.

82. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 458, σχ. 85.

83. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 458.

84. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, νεκροταφείο στη θέση Βρυσούλες, ταφική συστάδα B1, τάφος B1Δ, αρ. 1(Δ3), σελ. 112, πίν. 52Α:1 και 336:10. Ανήκει στον τύπο VIII (152), σχ. 85, στη σελ. 398.

85. Μάτσας 2004, σελ. 236 – 238. Matsas 2007, σελ. 393, εικ. 11 a–b.

86. Πρβλ. όστρακα από τα Πετρωτά και τη Μάκρη, Τριαντάφυλλος 1987 – 1990, σχ. 5, σελ. 307 και σχ. 6, σελ. 309.

87. Μάτσας 2004, σελ. 238 με σχετική βιβλιογραφία.

88. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 77 – 84, πίν. 27.

2. Τοξωτή πόρπη (ΜΚ/ΑΓΚ 2261, Εικ. 26) με διογκωμένο το μέσο του τόξου της, το οποίο κοσμεύεται στα άκρα του με εγκάρσιες χαράξεις. Ο οφθαλμός της έλικας είναι μικρός, το έλασμα πόρπωσης πλατύ, ορθογώνιο. Η πόρπη είναι πολύ κοντά στους τύπους IVb και IVd της Σακελλαράκη, οι οποίοι άλλωστε εμφανίζουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά⁸⁹. Ο τύπος IVb θεωρείται αττικός και είναι σε συνεχή χρήση από τους πρωτογεωμετρικούς μέχρι τους αρχαϊκούς χρόνους⁹⁰.

3. Στο αττικό τύπο IVb της Σακελλαράκη ανήκει και η τοξωτή πόρπη (ΜΚ/ΑΓΚ 814, Εικ. 27) στην οποία το διογκωμένο τόξο της παισιώνεται από πλαστικούς δακτυλίους⁹¹.

4. Τοξωτή πόρπη (ΜΚ/ΑΓΚ 815, Εικ. 28) με τόξο που κοσμεύεται με εγκάρσιες χαράξεις. Ο οφθαλμός της έλικας είναι μικρός, η υποδοχή της βελόνας διαμορφώνεται σε ορθογώνιο έλασμα. Ανήκει στον τύπο II του Blinkenberg⁹² και στον τύπο IVa της Σακελλαράκη⁹³. Ο τύπος έλκει την καταγωγή του από την υπομυκηναϊκή περίοδο, επιβιώνει ως τα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια⁹⁴ και ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στο βορειοανατολικό Αιγαίο⁹⁵.

89. Sapouna-Sakellarakis 1978, αρ. 602, πίν. 19, σελ. 69 κ.εξ. και αρ. 862, πίν. 27, σελ. 77 κ.εξ.

90. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 72, 73.

91. Sapouna-Sakellarakis 1978, αρ. 657, πίν. 22, σελ. 69 κ.εξ. Πρβλ. τον τύπο EII του Kilian, Kilian 1975b, αρ. 805, πίν. 30, σελ. 75, 76.

92. Blinkenberg 1926, αρ. II 6a, σελ. 65.

93. Sapouna-Sakellarakis 1978, αρ. 593, πίν. 18, σελ. 68.

94. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 68, 69.

95. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, τύπος Π5, σελ. 616.

5. Τοξωτή πόρπη (ΜΚ/ΑΓΚ 2263, Εικ. 29) με ιδιαίτερα διογκωμένο το μέσο του τόξου της που πλαισιώνεται από πλαστικούς δακτυλίους. Το στέλεχος καταλήγει ψηλά. Το έλασμα πόρπωσης διαμορφώνεται σε τραπεζιόσχημη επιφάνεια. Είναι πολύ κοντά στον τύπο IV,2 και 6 του Blinkenberg⁹⁶ και στον τύπο IVc της Σακελλάρη⁹⁷, χαρακτηριστικό γνώρισμα του οποίου είναι το ψηλό και στενό πλακίδιο. Πρόκειται για νησιωτικό τύπο που απαντά από τη γεωμετρική εποχή μέχρι τους αρχαϊκούς χρόνους.

6. Τοξωτή πόρπη, με πλαστικό έξαρμα σε μορφή αστραγάλου στο μέσο του τόξου, που πλαισιώνεται από αυλακώσεις και πλαστικούς δακτυλίους (ΜΚ/ΑΓΚ 816, Εικ. 30). Ο οφθαλμός της έλικας είναι μικρός και το έλασμα πόρπωσης διαμορφώνεται σε τριγωνική επιφάνεια. Βρίσκεται κοντά στην παραλλαγή α του τύπου ΑΠ3 της Gergova⁹⁸. Πρόκειται για θρακικό, πιθανότατα, τύπο με αρκετά παραδείγματα να εντοπίζονται στην περιοχή της σημερινής Βουλγαρίας, που χρονολογούνται από 8^ο έως τον 6^ο αι. π.Χ. Στον ελλαδικό χώρο, τα πιο κοντινά παράλληλα προέρχονται από την Ιθάκη⁹⁹, τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί στη Θάσο¹⁰⁰ και από την περιοχή της Θεσσαλονίκης¹⁰¹.

96. Blinkenberg 1926, σελ. 87, 88 και 91, 94.

97. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 73 – 77, πίν. 27, αρ. 860Α.

98. Gergova 1987, αρ. 45, πίν. 3, σελ. 28.

99. Kilian 1975a, πίν. 15, 9.

100. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, πίν. 357: 10 (τύπος Π4), σελ. 615, 616.

101. Kilian 1975a, πίν. 28, 10.

7. Τοξωτή πόρπη (ΜΚ/ΑΓΚ 2260, Εικ. 31) με ακόσμητο τόξο, μικρό οφθαλμό και έλασμα πόρπωσης που διαμορφώνεται σε σχήμα βοιωτικής ασπίδας. Ανήκει στον τύπο F του Bouzek¹⁰² και είναι κοντά στην παραλλαγή β του τύπου ΒΙΙ2 της Gergova¹⁰³. Ο τύπος θεωρείται εισηγμένος από τα Βαλκάνια, χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. και δεν απαντά συχνά στον ελλαδικό χώρο¹⁰⁴. Πανομοιότυπα παραδείγματα προέρχονται από το νεκροταφείο του τέλους του 7^{ου} αι. π.Χ. που εντοπίστηκε στην κοίτη του ποταμού Φιλιουρή (αρχαίος Λίσος) στο Μικρό Δουκάτο Ροδόπης¹⁰⁵.

8. Τοξωτή πόρπη (ΜΚ/ΑΓΚ 793, Εικ. 32) με τρία αμφικωνικά εξάρματα στο τόξο και διπλές έλικες με μεγάλους οφθαλμούς. Το έλασμα πόρπωσης διαμορφώνεται σε σχήμα βοιωτικής ασπίδας. Ανήκει στην παραλλαγή α του τύπου ΒΙΙΙ της Gergova¹⁰⁶. Πρόκειται για τύπο που η εμφάνισή του περιορίζεται στην περιοχή της ορεινής Ροδόπης, όπου πρέπει να αναζητηθεί πιθανότατα και ο τόπος παραγωγής του. Χρονολογείται στον 8^ο ή το αργότερο στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.

9. Τοξωτή πόρπη (ΜΚ/ΑΓΚ 827, Εικ. 33) με εννέα σφαιρικά εξάρματα στο τόξο, με μικρό οφθαλμό έλικας και το έλασμα πόρπωσης να διαμορφώνεται σε τριγωνική επιφάνεια. Ανήκει στον τύπο ΙΙΙf της Σακελλαράκη, χαρακτηριστικό γνώρισμα του οποίου είναι ο μεγάλος αριθμός σφαιριδίων στο τόξο. Πρόκειται για νησιωτικό τύπο που φανερώνει επιρροές από την ανατολή και χρονολογείται στο τέλος του 8^{ου} /αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁷

102. Bouzek 1974, σελ. 133, εικ. 42, 2 στη σελ. 131.

103. Gergova 1987, αρ. 183–188, πίν. 14, σελ. 48, 49.

104. Bouzek 1974, σελ. 133. Βλ. παραδείγματα από Περαχώρα, Payne et al. 1940, σελ. 171, πίν. 73, 18 και από τη Χίο, Boardman 1967, σελ. 211, αρ. 240, εικ. 138.

105. Τριαντάφυλλος 1973 – 1974, πίν. 592γ, σελ. 803.

106. Gergova 1987, σελ. 44, 45, πίν. 13, αρ. 168–170.

107. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 66 – 68, πίν. 18.

10. Η σπειροειδής πόρπη (ΜΚ/ΑΓΚ 817, Εικ. 34) ανήκει σε έναν κοινό τύπο, που με διάφορες παραλλαγές απαντά στο βορειοελλαδικό χώρο από τον 11^ο έως και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁸ Η πόρπη της Ζώνης ανήκει στον τύπο Παί του Alexander που θεωρείται βαλκανικής προέλευσης, απαντά, κυρίως, στη βόρεια Ελλάδα και χρονολογείται στον 9^ο – 8^ο αι. π.Χ.¹⁰⁹

ΒΡΑΧΙΟΛΙΑ

Βρέθηκε ένα χάλκινο βραχιόλι (ΜΚ/ΑΓΚ 791, Εικ. 35) του οποίου το ένα άκρο αποτελείται από σφυρηλατημένο τριγωνικό έλασμα, διακοσμημένο με κουκκίδες, ενώ το άλλο άκρο καταλήγει σε σύρμα. Ανήκει στον τύπο F του Bouzek¹¹⁰. Πρόκειται για τύπο που επιχωριάζει στην περιοχή της Μακεδονίας. Ο Kilian τα χρονολογεί στην ΙΙΒ φάση της εποχής του Σιδήρου στη Μακεδονία (900 – 750 π.Χ.)¹¹¹, ενώ ο Bouzek τα θεωρεί υστεροαρχαϊκά¹¹². Παρόμοιο βραχιόλι από την Ποτίδαια στο Βρετανικό Μουσείο χρονολογείται στον 8^ο – 7^ο αι. π.Χ.¹¹³

III. ΕΙΔΩΛΙΑ

Εκτός από τα κοσμήματα, στον ταφικό τύμβο 1 βρέθηκε και ένα πήλινο, χειροποίητο, πτηνόμορφο ειδώλιο, με σανιδόμορφο σώμα, όπου δηλώνονται πλαστικά μόνο τα χέρια, ως σχηματοποιημένες αποφύσεις, καθώς και το πτηνόμορφο κεφάλι, χωρίς άλλες πλαστικές λεπτομέρειες ή κάποιο χαρακτηριστικό – δηλωτικό του φύλου (ΜΚ/ΑΓΚ 247, Εικ. 36). Τα πιο κοντινά του παράλληλα προέρχονται και πάλι από τη γειτονική Θάσο. Τα ελάχιστα ειδώλια των νεκροταφείων του νησιού εντοπίστηκαν σε αποθέτη τάφου που χρονολογείται στη φάση ΙΒ (1200 – 1100

108. Φάκλαρης 1986, σελ. 925.

109. Alexander 1965, σελ. 12, 13, εικ. 5.

110. Bouzek 1974, σελ. 127, εικ. 50: 42.

111. Kilian 1975a, σελ. 98, πίν. 34,1.

112. Bouzek 1974, σελ. 127.

113. αρ. 1933,0614.21 (www.britishmuseum.org/research/collection_online/search.aspx?searchText=Macedonia&page=23).

π.Χ.)¹¹⁴. Συνδέονται με τύπους ειδώλιων από το βορειοανατολικό Αιγαίο και θεωρούνται συνεχιστές μιας τοπικής παράδοσης που έλκει την καταγωγή της από τη νεολιθική εποχή¹¹⁵. Για τις συνθήκες εύρεσης του ειδωλίου γνωρίζουμε μόνο ότι εντοπίστηκε εκτός του ταφικού κτίσματος, μαζί με θραύσματα από αγγεία. Η συνοπτική παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων δεν μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για πιθανή ύπαρξη κι εδώ ενός αποθέτη, όπως στην περίπτωση της Θάσου.

ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας από τους δύο ταφικούς τύμβους είναι εξαιρετικά αποσπασματικά και δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ουσιαστικών συμπερασμάτων για τις ταφικές πρακτικές και δοξασίες των πρώτων «ιδιοκτητών» της περιοχής. Στοιχεία σχετικά με τον τρόπο τοποθέτησης των νεκρών στο δάπεδο των τάφων, τη στάση και τη θέση του σώματος, τη θέση των κτερισμάτων, είναι αδύνατο να προκύψουν, λόγω των λακωνικών περιγραφών στα ανασκαφικά ημερολόγια. Επιπλέον, η απουσία οστεολογικής μελέτης δεν μας επιτρέπει να απαντήσουμε σε ερωτήματα σχετικά με τον αριθμό, το φύλο ή την ηλικία των νεκρών που είχαν ταφεί εδώ, ή αν ανάμεσα στα οστά υπήρχαν και οστά ζώων, προσφορές των ζωντανών στους νεκρούς και υπολείμματα νεκρόδειπνων, ταφικά έθιμα της εποχής, γνωστά από άλλες περιοχές¹¹⁶.

Φαίνεται πάντως ότι ήταν σε χρήση και οι δύο τρόποι ταφής: ο ενταφιασμός ή ο εγχυτρισμός σε πιθάρια και η καύση, με ανακομιδή των οστών και την τοποθέτησή τους σε τεφοδόχα αγγεία.

Τα όστρεα που βρέθηκαν μαζί με τα οστά στα περισσότερα ταφικά αγγεία του τύμβου 2 είναι χερσαία, μη εδώδιμα, σαλιγκάρια και πρόκειται για είδη που συγκεντρώνονται σε ζεστά μέρη¹¹⁷. Επομένως, η παρουσία τους θα πρέπει μάλλον να εκληφθεί ως φυσική συγκέντρωση και να μη συσχετιστεί με ταφικά έθιμα.

Ο μεγάλος αριθμός πορπών από τον τύμβο 1 φανερώνει ότι οι νεκροί θάβονταν ντυμένοι, συνοδευόμενοι, κυρίως, από μικρού μεγέθους αγγεία. Η εμφάνιση μολύβδινων συνδέσμων σε ένα από τα ταφικά πιθάρια του τύμβου 2 βεβαιώνει ότι μεταχειρισμένα και επισκευασμένα αγγεία δεν αποκλείονταν από την ταφική χρήση. Η παρουσία, τέλος, του ειδωλίου ίσως σχετίζεται και εδώ, όπως και στα νεκροταφεία της Θάσου, με την τέλεση ειδικών ταφικών τελετών¹¹⁸. Πάνω από όλα, όμως, εκείνο που αναμφισβήτητα προβάλλει και στις δύο περιπτώσεις είναι η ύπαρξη μιας μεγάλης οικογένειας της οποίας οι δεσμοί εκφράζονται με τον κοινό τάφο.

114. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 216, 217, πίν. 359: 7, σχέδ. 157α.

115. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 624, 625. Σε αυτήν την τοπική παράδοση εντάσσεται από τη συγγραφέα και το ειδώλιο της Ζώνης, βλ. ό.π. σελ. 625, σημ. 451.

116. Βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 643, 644. Περιστέρη 2004, σελ. 262, εικ. 8.

117. Πρόκειται για χερσαία σαλιγκάρια που ανήκουν στο είδος *Zebrina detrita*. Όλες οι σχετικές πληροφορίες οφείλονται στην αρχαιολόγο δρ. Ρ. Βεροπουλίδου, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

118. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 647 και 697.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τα τελευταία σαράντα χρόνια οι λίγες βιβλιογραφικές αναφορές στα ταφικά μνημεία της Ζώνης, βασιζόμενες, κυρίως, στη χρονολόγηση των χάλκινων πορπών του ταφικού τύμβου 1 που ο Kilian τοποθετούσε στον 7^ο αι. π.Χ.¹¹⁹, δέχονταν μια γενικότερη χρονολόγηση και για τους δύο τύμβους από τα μέσα του 8^{ου} ως τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ.¹²⁰ Τα σχήματα, ωστόσο, των ταφικών αγγείων του τύμβου 2, όπως ο αμφορέας ΜΚ/ΑΓΚ 924 και το πιθόσχημο αγγείο ΜΚ/ΑΓΚ 925, που βρίσκουν παράλληλα σε αντίστοιχα σχήματα της εποχής του Χαλκού από το χώρο της Μακεδονίας και των ηπειρωτικών Βαλκανίων, η εγγράρακτη διακόσμηση των αγγείων ΜΚ/ΑΓΚ 1439 και 1736 του τύμβου 1, που συγκρίνεται με ανάλογα διακοσμητικά μοτίβα από τη Σαμοθράκη και άλλες περιοχές των θρακικών παραλίων, αλλά, κυρίως, με τα χρονολογημένα ταφικά σύνολα της πρωτοϊστορικής Θάσου και, τέλος, το πήλινο ειδώλιο ΜΚ/ΑΓΚ 247, που η μορφή του παραπέμπει σε παλαιότερες εποχές, είναι στοιχεία που μας επιτρέπουν να προτείνουμε, με σχετική ασφάλεια, μια χρονολόγηση για τις παλαιότερες ταφές των τύμβων της Ζώνης τουλάχιστον μέσα στον 10^ο αι. π.Χ., δεχόμενοι έστω και μια πιο μακρόχρονη περίοδο επιβίωσης της εγγάρακτης κεραμικής για τις περιοχές των θρακικών παραλίων, όπως έχει παρατηρηθεί και για την αντίστοιχη κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην ανατολική Μακεδονία¹²¹.

Από τη μορφολογία των ταφικών μνημείων της Ζώνης απουσιάζει κάθε στοιχείο που θα μπορούσε να τα συνδέσει με τα ταφικά κτίσματα τόσο του βόρειου Έβρου όσο και της Σαμοθράκης, που εντάσσονται στην πολιτιστική παράδοση των μεγαλιθικών μνημείων των ΝΑ Βαλκανίων. Αντίθετα, προσεγγίζουν την ταφική αρχιτεκτονική των κτισμάτων της Θάσου, που σχετίζεται με τον αιγαιακό πολιτιστικό χώρο¹²², αλλά και άλλων θέσεων της ανατολικής Μακεδονίας, όπως οι ταφικοί τύμβοι της Δράμας. Οι ομοιότητες με τη Θάσο επεκτείνονται και στον τομέα της κεραμικής, ιδιαίτερα της ακόσμητης. Όλα τα παραπάνω στοιχεία είναι ενδεικτικά της ύπαρξης πολιτιστικών επιδράσεων, την εποχή αυτή, ανάμεσα στην αιγαιακή Θράκη και την ανατολική Μακεδονία¹²³. Κοινά χαρακτηριστικά, ως προς τα σχήματα και τη διακόσμηση των αγγείων της Ζώνης, ανιχνεύονται και στην κεραμική των ηπειρωτικών Βαλκανίων¹²⁴. Την επικοινωνία με τις πολιτιστικές αυτές ομάδες διευκόλυναν, προφανώς, οι πλωτοί οδοί επικοινωνίας των ποταμών Έβρου και Νέστου¹²⁵.

Από τη μελέτη του συνόλου των ταφικών ευρημάτων προκύπτουν λίγα, αλλά ενδιαφέροντα συμπεράσματα, σχετικά με την οργάνωση της οικονομίας της θρακικής κοινότητας που ζούσε εδώ. Η χειροποίητη κεραμική, προορισμένη να καλύψει τις βασικές ανάγκες

119. Kilian 1975a, σελ. 99.

120. Τριαντάφυλλος 1987 – 1990, σελ. 307. Triandaphyllos 1991, σελ. 297, 298. Η Κουκούλη-Χρυσανθάκη έχει ωστόσο επισημάνει ότι τα σχήματα και η διακόσμηση της κεραμικής από τον τύμβο 2 οδηγούν σε μια υψηλότερη χρονολόγηση, βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 526 (σημ. 470).

121. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 503, 504.

122. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993, σελ. 733.

123. Βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 691. Πρβλ. και Ilieva 2008, σελ. 102.

124. Βλ. το κρατηρόσχημο αγγείο ΜΚ/ΑΓΚ 923 και το πιθόσχημο ΜΚ/ΑΓΚ 925, σελ. 28, 29.

125. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σελ. 732, 733.

των κατοίκων του οικισμού, με την ποικιλία στα σχήματα και τη διακόσμησή της φανερώνει ένα βαθμό εξειδίκευσης, που ξεπερνά πιθανότατα τα στενά όρια της οικοτεχνίας. Η ποικιλία των τύπων των χάλκινων πορπών αποτελεί σαφή ένδειξη επικοινωνίας και εμπορικής δραστηριότητας με τον αιγαϊκό χώρο και τα νότια Βαλκάνια και μαρτυρά την ύπαρξη μιας κοινωνίας που δεν ζούσε απομονωμένη.

Ενδείξεις για μια σύγχρονη, με τους ταφικούς τύμβους, οικιστική εγκατάσταση δεν υπάρχουν, μέχρι σήμερα, στην περιοχή. Από την ανασκαφική έρευνα των τελευταίων τριάντα χρόνων στην αρχαία πόλη δεν έχουν προκύψει στοιχεία για την ύπαρξη μιας προαποικιακής φάσης στα θεμέλια της κλασικής Ζώνης¹²⁶. Επομένως, ο οικισμός της πρώιμης εποχής του Σιδήρου θα πρέπει να αναζητηθεί σε κάποια άλλη θέση στη γύρω περιοχή και πάντως όχι σε μακρινή απόσταση.

---

126. Τσατσοπούλου – Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 71 κ.εξ. (ιδιαίτερα σελ. 74).

ΠΡΩΙΜΟΣ 5^{ΟΣ} – 3^{ΟΣ} αι. π.Χ.

Στην ίδια περιοχή που δημιουργήθηκαν οι ταφικοί τύμβοι της πρώιμης εποχής του Σιδήρου αναπτύχθηκε και επεκτάθηκε αργότερα και η νεκρόπολη της νεοϊδρυθείσας ελληνικής αποικίας. Η διάρκεια ζωής του νεκροταφείου καλύπτει μια χρονική περίοδο από τον πρώιμο 5^ο έως και τον 3^ο αι. π.Χ., με την πλειοψηφία των ταφών να τοποθετείται μετά τα μέσα του 5^{ου} και στον 4^ο αι. π.Χ.

Παρά το χρονικό εύρος των δύο περίπου αιώνων που καλύπτουν οι ταφές, η ενιαία αντιμετώπισή τους θεωρήθηκε θεμιτή, αφού η διαδικασία και τα βασικά στοιχεία του τυπικού της ταφής τελούνται χωρίς ουσιαστικές αλλαγές στο πέρασμα αυτών των αιώνων, ακολουθώντας ένα σταθερό εθιμοτυπικό στην ταφική τελετουργία που βεβαιώνεται τόσο από τις αρχαίες πηγές όσο και από τα ανασκαφικά δεδομένα.

ΤΡΟΠΟΙ ΤΑΦΗΣ

Στο νεκροταφείο της Ζώνης είναι σε χρήση, όπως ήδη ειπώθηκε, και οι δύο γνωστές ταφικές πρακτικές, ο ενταφιασμός και η καύση.

I. ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΣ

Για τον ενταφιασμό των νεκρών χρησιμοποιήθηκαν όλοι σχεδόν οι γνωστοί, και από άλλες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου, τύποι τάφων της εποχής που εξετάζουμε: ο κιβωτιόσχημος τάφος, η ελεύθερη (λακκοειδής) ταφή, η ταφή σε σαρκοφάγους, ο κεραμοσκεπής τάφος, οι εγχυτρισμοί σε πιθάρια και αμφορείς. Τον κατάλογο συμπληρώνει η μοναδική, μέχρι σήμερα στο νεκροταφείο, λαξευμένη στο φυσικό βράχο, υπόγεια ταφή του 3^{ου} αι. π.Χ.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΙ ΤΑΦΟΙ

Ο τύπος αυτός δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στη Ζώνη. Από τις 150 ταφές, που έχουν μέχρι τώρα ερευνηθεί στο χώρο της αρχαίας νεκρόπολης, μόνο οι 9 ήταν κιβωτιόσχημες. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 1,16 έως 2,20μ. το μήκος, από 0,30 έως 0,70μ. το πλάτος, ενώ το βάθος τους από 0,45 έως 0,60μ. Προορίζονταν, κυρίως, για ενήλικα άτομα, μαρτυρείται, ωστόσο, και μια παιδική κιβωτιόσχημη ταφή¹²⁷. Για την κατασκευή τους

---

127. Ταφή 9/ανασκαφή 1981.

Εικ. 37. Κιβωτιόσχημος τάφος V, ανασκαφή 1973

Εικ. 38. Κιβωτιόσχημος τάφος I, ανασκαφή 1990

χρησιμοποιήθηκε ασβεστόλιθος και σχιστόλιθος, από τα γειτονικά στη Ζώνη λατομεία¹²⁸. Οι τάφοι αυτοί μπορούν να διακριθούν σε δύο τύπους ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους:

A. Αυτούς που είναι κατασκευασμένοι από τέσσερις ορθογωνισμένους λίθους (δύο ισομεγέθεις για τις μακριές πλευρές και δύο για τις στενές) κάθετα τοποθετημένους. Κάποιοι φέρουν και λαξευμένες εσοχές στα άκρα τους για την καλύτερη μεταξύ τους εφαρμογή. Οι λίθοι αυτοί είχαν δουλευτεί μόνο στη μια πλευρά, αυτή που αποτελούσε την εσωτερική πλευρά του τάφου, ενώ τα εξωτερικά τους τοιχώματα ήταν αδρολαξευμένα. Οι μη επιμελημένες εξωτερικές πλευρές θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν στην υπόθεση ότι για την εγκατάστασή τους σκαβόταν αρχικά ένα τετράπλευρο όρυγμα, τα τοιχώματα του οποίου επενδύονταν στη συνέχεια με τις λίθινες πλάκες και έτσι, κατά την τελετή της ταφής, θα διακρίνονταν μόνο οι επιμελημένες εσωτερικές όψεις. Σε ένα τουλάχιστον παράδειγμα το δάπεδο του τάφου ήταν ιδιαίτερα φροντισμένο και καλυπτόταν από δύο, επίσης καλά δουλεμένους, ορθογωνισμένους λίθους (Εικ. 37).

B. Αυτοί που ανήκουν στον δεύτερο τύπο είναι αμελώς κατασκευασμένοι από ετερόκλητους λίθους, όπως ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους, λαξευμένες σχιστολιθικές πλάκες και αργούς λίθους τοποθετημένους στη σειρά (Εικ. 38).

128. Στην περιοχή της Ζώνης εντοπίζονται δύο αρχαία λατομεία. Το πρώτο βρίσκεται σε απόσταση 2χλμ. δυτικά της αρχαίας πόλης. Από το λατομείο αυτό γινόταν εξόρυξη ιδιαίτερα σκληρού ασβεστόλιθου, πορτοκαλορόδινου έως λευκορόδινου χρώματος. Ο ασβεστόλιθος αυτός αποτέλεσε το κύριο δομικό υλικό για την κατασκευή του τείχους, των κατοικιών και των δημοσίων κτισμάτων της αρχαίας πόλης. Το δεύτερο λατομείο εντοπίζεται 1χλμ. ΒΔ της αρχαίας πόλης, στις παρυφές γειτονικού λόφου. Από το λατομείο αυτό εξορυσσόταν σχιστόλιθος και τεφρό μάρμαρο. Το υλικό αυτό χρησιμοποιήθηκε κυρίως στην υποθεμελίωση του τείχους και του ναού του Απόλλωνα, βλ. Βαβελίδης 2001, σελ. 69 – 72.

Εικ. 39. Κιβωτιόσημος τάφος 1, ανασκαφή 1990

Για την κάλυψή τους χρησιμοποιούνταν από δύο έως τέσσερις ορθογωνισμένοι ή ακανόνιστα κομμένοι λίθοι (Εικ. 39). Δυστυχώς οι περισσότεροι κιβωτιόσημοι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και διαταραγμένοι. Από τα λίγα παραδείγματα ασύλητων ταφών προκύπτει ότι οι νεκροί τοποθετούνταν σε ύπτια θέση στο φυσικό έδαφος ή στο καλυμμένο με ορθογωνισμένους λίθους δάπεδο και με το κεφάλι, συνήθως, προς τα δυτικά. Τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς στις κιβωτιόσημες ταφές ήταν συνήθως λίγα.

Εικ. 40. Λακκοειδής τάφος 6/ανασκαφή 1990

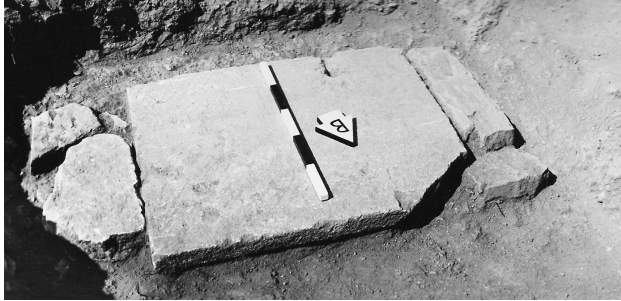
ΕΛΕΥΘΕΡΕΣ (ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ) ΤΑΦΕΣ

Πρόκειται για την πιο απλή μορφή ενταφιασμού με την τοποθέτηση του σώματος σε ένα απλό όρυγμα σκαμμένο στο έδαφος. Στο νεκροταφείο έχουν εντοπιστεί μέχρι τώρα 8 τέτοιες ταφές. Τα ορύγματα αυτά είναι κυρίως ορθογώνια. Βρέθηκε, ωστόσο, και ένα κυκλικό όρυγμα που αφορούσε σε παιδική ταφή (Εικ. 40)¹²⁹.

Το μήκος των ορθογώνιων ορυγμάτων κυμαίνεται από 1,45 έως 2,80μ. και το πλάτος τους από 0,60 έως 1,30μ. Ο νεκρός τοποθετείται απ' ευθείας πάνω στο φυσικό έδαφος και, σπανιότερα, σε στρώμα από θαλασσινά χαλίκια. Η κάλυψη των τάφων γινόταν είτε με ορθογωνισμένους λίθους που κάποιες φορές πλαισιώνονταν στις στενές πλευρές από αδρολαξευμένες πέτρες (Εικ. 41) είτε με μία έως τρεις σχιστόπλακες. Στην περίπτωση του κυκλικού λακκοειδούς παιδικού τάφου η κάλυψη είχε γίνει με δύο σειρές σχιστολιθικές πλάκες, δύο στην πάνω σειρά και τέσσερις στην κάτω (Εικ. 42). Οι περισσότερες λακκοειδείς ταφές ακολουθούν ΝΑ προσανατολισμό, ενώ ο νεκρός τοποθετείται είτε με το κεφάλι προς τα ανατολικά είτε προς τα νότια. Στις ταφές αυτές το ποσοστό των κτερισμάτων δεν ήταν μεγάλο, κάποιες μάλιστα ήταν εντελώς ακτέριστες.

129. Λακκοειδής τάφος 6/ανασκαφή 1990.

Εικ. 41. Λακκοειδής τάφος 4/ανασκαφή 1990

Εικ. 42. Λακκοειδής τάφος 6/ανασκαφή 1990

ΚΕΡΑΜΟΣΚΕΠΕΙΣ ΤΑΦΕΣ

Το είδος αυτό απαντά στη Ζώνη σε σχετικά μικρό ποσοστό, ανάλογο με αυτό των κιβωτιόσχημων και λακκοειδών τάφων. Ανήκουν στον τύπο του καλυβίτη (Εικ. 43), που για την κατασκευή του ανοίγεται τετράπλευρο όρυγμα, στις μακριές πλευρές του οποίου τοποθετούνται κεραμίδες μεγάλων διαστάσεων –στρωτήρες λακωνικού τύπου– που συγκλίνουν προς τα πάνω, σχηματίζοντας οξεία γωνία. Στις στενές πλευρές δημιουργείται με τον τρόπο αυτό ένα είδος αετώματος, το οποίο κλείνει με κάθετα τοποθετημένες κεραμίδες. Οι κεραμίδες των στενών πλευρών στερεώνονταν εξωτερικά με αργούς λίθους. Φαίνεται ότι όλες οι εντοπισμένες μέχρι σήμερα κεραμοσκεπείς ταφές προορίζονταν για παιδιά, αφού το μήκος τους δεν ξεπερνά το 1μ., ενώ το πλάτος, όπως και το βάθος τους, κυμαίνεται από 0,30 έως 0,50μ. Ο νεκρός τοποθετούνταν συνήθως στο έδαφος, πάνω σε στρώμα από θαλασσινά χαλίκια. Σε μια περίπτωση, το δάπεδο του τάφου αποτελούνταν από κεραμίδα πάνω στην οποία είχε εναποτεθεί, επίσης σε στρώμα από χαλίκια, το νεκρό σώμα¹³⁰. Σε μια άλλη ταφή, πάνω από τις καλυπτήριες κεραμίδες είχε τοποθετηθεί μια πλάκα από τοπικό λίθο¹³¹. Η τοποθέτηση επιπλέον λίθων πάνω από μια ταφή αποσκοπούσε πιθανότατα στην αποφυγή της διατάραξης της από τα ζώα¹³². Οι περισσότεροι κεραμοσκεπείς τάφοι εντοπίστηκαν με προσανατολισμό από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Εκτός από μια ταφή που ήταν ιδιαίτερα κτερισμένη, με αγγεία, ειδώλια και ασημένια και επίχρυσα κοσμήματα, οι περισσότερες έφεραν ελάχιστα κτερίσματα.

Εικ. 43. Κεραμοσκεπής ταφή 13/ανασκαφή 1990

130. Κεραμοσκεπής τάφος 13/ανασκαφή 1990.

131. Κεραμοσκεπής τάφος 16/ανασκαφή 1990.

132. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 180.

ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ

Έχουν εντοπιστεί εννέα σαρκοφάγοι, από τις οποίες οι δύο είναι λίθινες και οι επτά πήλινες.

Εικ. 44. Λίθινη σαρκοφάγος/ανασκαφή 1980

Α. ΛΙΘΙΝΕΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ

Οι λίθινες σαρκοφάγοι του νεκροταφείου έχουν κατασκευαστεί από ηφαιστειακό πέτρωμα¹³³. Το κοντινότερο στη Ζώνη λατομείο εξόρυξης ηφαιστειακών λατυποπαγών πετρωμάτων βρίσκεται δυτικά και νοτιοδυτικά του χωριού Πετρωτά, στα όρια των νομών Ροδόπης και Έβρου, σε απόσταση 6 περίπου χλμ. από τη Ζώνη¹³⁴. Οι σαρκοφάγοι αυτές είναι μονολιθικές, σχήματος ορθογωνίου παραλληλεπίεδου. Έχουν κατασκευαστεί από έναν όγκο πετρώματος με την αφαίρεση του εσωτερικού του. Οι εξωτερικές διαστάσεις τους είναι περίπου 2,00x0,85μ., το βάθος

τους 0,60μ. περίπου, ενώ το πάχος των τοιχωμάτων τους κυμαίνεται γύρω στα 0,20μ. Οι εξωτερικές επιφάνειές τους ήταν αδρά δουλεμένες. Η επιφάνεια του χείλους όμως και τα εσωτερικά τοιχώματα ήταν περισσότερο φροντισμένα. Σώθηκε αποσπασματικά το κάλυμμα της μιας από αυτές, το οποίο είναι μονολιθικό, κατασκευασμένο από το ίδιο υλικό (Εικ. 44). Η κάτω επιφάνειά του είναι επίπεδη, ενώ η εξωτερική, αδροδουλεμένη, επιφάνεια είναι ελαφρώς αετωματική και οι ακμές του εφάπτονται με τα εξωτερικά τοιχώματα της σαρκοφάγου. Και οι δύο σαρκοφάγοι βρέθηκαν συλημένες¹³⁵. Από τα ελάχιστα στοιχεία, ωστόσο, που διέφυγαν της προσοχής των λαθρανασκαφέων, θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε, τουλάχιστον τη μία από αυτές, στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.

Β. ΠΗΛΙΝΕΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ

Οι πήλινες σαρκοφάγοι, γνωστό είδος τάφου από την ανατολική Ελλάδα που μιμείται ως προς την κατασκευή του τους λουτήρες¹³⁶, απαντούν στο νεκροταφείο της Ζώνης σε ποσοστό 7% του συνόλου των τάφων. Διακρίνονται σε τρεις τύπους, ανάλογα με τη διακόσμησή τους:

1 Ακόσμητες. Είναι η απλούστερη μορφή σαρκοφάγου και αντιπροσωπεύεται από δύο μόνο παραδείγματα¹³⁷, εκ των οποίων το ένα ανήκει σε παιδική σαρκοφάγο, με διαστάσεις 0,70x0,35μ. και βάθος 0,20μ. (Εικ. 45).

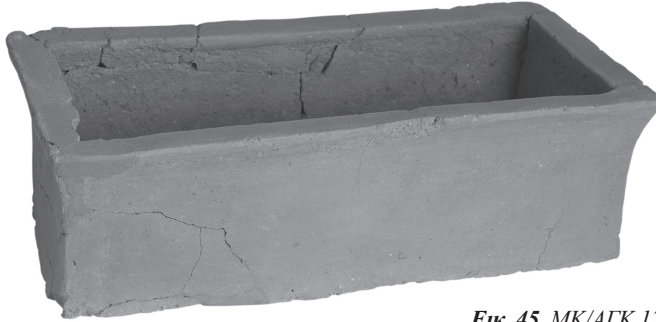
133. Προφορική πληροφορία της συναδέλφου αρχαιολόγου δρ. Ειρ. Πουπάκη.

134. Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, σελ. 85, αρ. 288.

135. Πρόκειται για τη σαρκοφάγο – τάφη 8/ανασκαφή 1990 και τη σαρκοφάγο από την ανασκαφή του 1980.

136. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 255.

137. Σαρκοφάγος 7/ανασκαφή 1981 και σαρκοφάγος 6/ανασκαφή 2000 (ΜΚ/ΑΓΚ 12357).

Εικ. 45. ΜΚ/ΑΓΚ 12357

Είναι ορθογώνιες κιβωτιόσχημες, με μείωση του πλάτους προς τα κάτω. Το χείλος είναι επίπεδο και εξέχει από τα τοιχώματα του τετράπλευρου κιβωτίου, έτσι ώστε να δημιουργείται ένα ελαφρώς κοίλο κυμάτιο.

2. Ανάγλυφες. Στον τύπο αυτό ανήκουν οι περισσότερες πήλινες σαρκοφάγοι του νεκροταφείου¹³⁸. Ως προς το σχήμα τους είναι όμοιες με τις προηγούμενες, αλλά στο περιχέλιωμα, κάτω από μια επίπεδη ταινία, φέρουν ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο με ωά και λογχοειδή φύλλα. Η διακόσμηση αυτή απαντά είτε στην εξωτερική κατακόρυφη πλευρά του χείλους είτε μόνο στην εσωτερική είτε και στις δύο (Εικ. 46). Κάποιες φορές το ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο χρωματίζεται με μελανό ή ερυθρό γάνωμα. Σε κάποια παραδείγματα στη θέση του λογχοειδούς φύλλου διαμορφώνεται ένα προεξέχον τρίγωνο. Θραύσματα σαρκοφάγου και λεκάνης περιρραντηρίου από τη Χίο, με ανάλογη διακόσμηση, χρονολογούνται στα τέλη του 6^{ου} αι. και στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.¹³⁹ Ανάγλυφη διακόσμηση απαντά και σε κάποια από τα πήλινα καλύμματα τους. Οι εξωτερικές διαστάσεις τους κυμαίνονται από 2 έως 2,10μ. το μήκος και γύρω στα 0,60μ. το πλάτος. Το βάθος τους κυμαίνεται από 0,30 έως 0,40μ. Βρέθηκαν ακτέριστες ή με ελάχιστα κτερίσματα στο εσωτερικό τους, που τις χρονολογούν στο α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 46. Πήλινη σαρκοφάγος – ταφή 17, ανασκαφή 1990

3. Γραπτές. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι κλαζομενιακές σαρκοφάγοι με τις εικονιστικές παραστάσεις, που χρονολογούνται στα τέλη του 6^{ου} και τις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ. Έχει βρεθεί ένα μόνο παράδειγμα, στο κέντρο του ενός από τους δύο κυκλικούς ταφικούς περιβόλους που εντοπίστηκαν στο νεκροταφείο¹⁴⁰. Ανήκει στις σαρκοφάγους του κανονικού τύπου, στις οποίες η πάνω οριζόντια επιφάνεια του χείλους εξέχει από τα τοιχώματα του κι-

138. Τέσσερα παραδείγματα: σαρκοφάγοι 8 και 11/ανασκαφή 1981 και σαρκοφάγοι 7 και 17/ανασκαφή 1990.

139. Simantoni-Bournia 1992, σελ. 22 και 69, αρ. 20, πίν. 10 και σελ. 24 και 71, αρ. 27, πίν. 16.

140. Βαβρίτσας 1979, σελ. 110, πίν. 77γ. Βλ. και ταφικά μνημεία, σελ. 143 του παρόντος.

βωτίου, εκτός από την εξωτερική πλευρά των ποδιών, η οποία είναι επίπεδη¹⁴¹. Κατατάσσεται στο σχήμα 4 του Cook, στο οποίο το τμήμα της κεφαλής είναι μεγαλύτερο από το τμήμα των ποδιών και στις εσωτερικές γωνίες υπάρχουν προεξοχές, ένα σχήμα που καθιερώνεται στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁴² Σώθηκε και το καμπύλης διατομής κάλυμμά της¹⁴³. Βρέθηκε συλημένη, με ελάχιστα οστά στο εσωτερικό της. Καθώς οι σαρκοφάγοι αυτές αποτελούσαν από μόνες τους μνημεία επίδειξης πλούτου, συχνά απαντούν με ελάχιστα ή καθόλου κτερίσματα¹⁴⁴. Είναι ζωγραφισμένη μόνο στην πάνω επιφάνεια του περιχειλώματος με την τεχνική του περιγράμματος και της σκιαγραφίας¹⁴⁵. Η παράσταση στο τμήμα της κεφαλής, που ορίζεται πάνω και κάτω από πλαίσιο με στενές διακοσμημένες ταινίες, απεικονίζει δύο λιοντάρια με ανθέμιο ανάμεσά τους (Εικ. 47). Στην πάνω ταινία του πλαισίου η διακόσμηση είναι δυσδιάκριτη, πρέπει, ωστόσο, να αποτελείται από κάθετες ταινίες σε καστανό και άσπρο χρώμα εναλλάξ, ενώ η στενή ταινία του κάτω πλαισίου κοσμείται με σειρά στιγμών. Τα κενά σημεία του βάθους γεμίζουν με παραπληρωματικά μοτίβα, που περιλαμβάνουν ανθέμια, σύνθετους σταυρούς και τριφυλλόσχημα (;) κοσμήματα. Στις πάνω εσωτερικές γωνίες, που προεξέχουν στο εσωτερικό της σαρκοφάγου, εικονίζεται μαιάνδρος. Οι πάνω μετόπες διακοσμούνται με αντιθετικές βλαστόσπειρες και πλαισιώνονται από ταινίες με κυματοειδείς γραμμές. Το μεγαλύτερο μέρος των μακρών πλευρών της διακοσμείται με συνεχείς βλαστόσπειρες που σχηματίζουν απλό πλοχμό και συμπαγή ανθέμια (Εικ. 48). Οι κάτω μετόπες ορίζονται από κυματοειδείς, επίσης, γραμμές και διακοσμούνται με μοτίβο Χ. Κυματοειδείς γραμμές αποτελούν τη διακόσμηση και των κάτω γωνιών. Το τμήμα των ποδιών φέρει φολιδωτό κόσμημα (Εικ. 49). Η διακόσμηση της σαρκοφάγου παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τις σαρκοφάγους του Ζωγράφου του Horkinson, αλλά και αρκετές διαφορές. Λιοντάρια, πάνθηρες ή σφίγγες, εκατέρωθεν ανθεμίου στο τμήμα της κεφαλής, απαντούν συχνά σε δημιουργίες του ζωγράφου αυτού¹⁴⁶. Ομοίως, πολύ συνηθισμένα είναι το μοτίβο Χ και οι κυματοειδείς ταινίες στη διακόσμηση των μετοπών και των ταινιών των εσωτερικών γωνιών των σαρκοφάγων του¹⁴⁷. Η διακόσμηση, ωστόσο, του τμήματος των ποδιών με το φολιδωτό κόσμημα, απαντά, στην ίδια θέση, σε παραδείγματα που δεν συνδέονται με κάποια από τις γνωστές ομάδες ζωγράφων, θεωρούνται μεταγενέστερες δημιουργίες και χρονολογούνται μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁸ Το ίδιο μοτίβο το συναντάμε

141. Cook 1981, σελ. 135.

142. Cook 1981, σελ. 137 – 139.

143. Οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 2,05μ. το μήκος και 0,60μ. το πλάτος, ενώ το βάθος της είναι 0,30μ. Πάχος καλύμματος 0,16μ.

144. Πρβλ. για παράδειγμα, κλαζομενιακές σαρκοφάγους από την Ακανθο, Γιούρη 1990, σελ. 152. Καλτσάς 1996 – 1997, σελ. 35, σημ. 2 και σελ. 44. Βλ. και Cook 1981, σελ. 154.

145. Η σαρκοφάγος δεν έχει συντηρηθεί. Κατά συνέπεια η περιγραφή της ενδέχεται να εμπεριέχει σε κάποια σημεία παραλείψεις. Γι' αυτό δίνεται με κάθε επιφύλαξη για μελλοντική συμπλήρωση και διόρθωση.

146. Cook 1981, αρ. H3, πίν. 95, σελ. 61, 62 (γύρω στο 460 π.Χ.), αρ. H5, πίν. 97, σελ. 62 (γύρω στο 450 π.Χ.).

147. Cook 1981, αρ. H2, πίν. 99, σελ. 61, αρ. H4, πίν. 96, σελ. 62, αρ. H5, πίν. 97, σελ. 62, αρ. H7, εικ. 44, σελ. 63.

148. Βλ. σαρκοφάγο J10 στη Βόννη, Cook 1981, πίν. 103, σελ. 67, 68 και θραύσμα σαρκοφάγου J11 στην Οξφόρδη, ό.π., πίν. 104, 4, σελ. 68.

Εικ. 47.

Εικ. 48.

Εικ. 49.

στη διακόσμηση καλύμματος σαρκοφάγου από τη Σμύρνη που αποδίδεται στην ομάδα του Albertinum¹⁴⁹. Πλοχμός, τέλος, με συμπαγή ανθέμια κοσμήματα μακριάς πλευράς σαρκοφάγου από τις Κλαζομενές, η οποία εντάσσεται από τον Cook στην ομάδα K¹⁵⁰. Αγνωστο στοιχείο στη διακόσμηση των μέχρι τώρα γνωστών σαρκοφάγων είναι οι αντιθετικές βλαστόσπειρες που κοσμούν τις πάνω μετόπες. Καταλήγοντας, γίνεται φανερό ότι, παρά τις διαφορές, δεν θα μπορούσαμε να αγνοή-

σουμε και τις σημαντικές ομοιότητες που παρουσιάζει η σαρκοφάγος της Ζώνης με τις δημιουργίες του Ζωγράφου του Hopkinson, με το εργαστήριο του οποίου θα μπορούσε ίσως να συνδεθεί και να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

Οι σαρκοφάγοι στερεώνονταν, συνήθως, στο φυσικό έδαφος. Σε δύο όμως περιπτώσεις βρέθηκαν τοποθετημένες πάνω σε στρώμα από θαλασσινά χαλίκια και άμμο ή μόνο άμμο¹⁵¹. Και τα δύο αυτά παραδείγματα εντοπίστηκαν κοντά στο νότιο όριο του νεκροταφείου, σε άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα. Είναι επομένως πιθανό, η επιλογή των υλικών αυτών, που έχουν μονωτικό χαρακτήρα, να υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να προστα-

149. Cook 1981, αρ. G4, σελ. 35, πίν. 49.

150. Cook 1981, αρ. K17, σελ. 71, πίν. 104, 2.

151. Σαρκοφάγοι – ταφές 8 και 11/ανασκαφή 1981.

Εικ. 50. Σαρκοφάγος – ταφή 7/ ανασκαφή 1990

τευτούν τα ταφικά μνημεία από την υγρασία. Γύρω από την παιδική σαρκοφάγο¹⁵² είχαν τοποθετηθεί αργοί λίθοι, προφανώς για την καλύτερη στήριξή της. Κάποιες φορές οι σαρκοφάγοι οριοθετούνταν από πρόχειρα τοιχώρια κατασκευασμένα από αργολιθοδομή (Εικ. 50). Οι περισσότερες εντοπίστηκαν με προσανατολισμό ανατολικά προς δυτικά, ενώ ο νεκρός τοποθετούνταν με το κεφάλι, συνήθως, προς τα ανατολικά.

Γ. ΚΑΛΥΜΜΑΤΑ ΠΗΛΙΝΩΝ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ

Τα καλύμματα των σαρκοφάγων είναι κυρίως καμπύλης διατομής. Έχει βρεθεί και ένα οριζόντιο κάλυμμα ορθογώνιου σχήματος, που κάλυπτε την παιδική σαρκοφάγο¹⁵³. Οριζόντια καλύμματα απαντούν σε μεγάλη συχνότητα στα νεκροταφεία των Αβδήρων και της Οισύμης¹⁵⁴.

Τα καμπύλης διατομής καλύμματα αποτελούνται από δύο τμήματα που ενώνονται στο μέσον της σαρκοφάγου. Στην κατά πλάτος τομή τους έχουν καμπύλη μορφή, που μοιάζει με ανοιχτό τόξο. Διακρίνονται δύο παραλλαγές:

Α. Η πιο απλή μορφή είναι αυτή που το κεντρικό σημείο δημιουργεί μια χαμηλή καμάρα σε όλο το μήκος. Τα πέρατα της καμάρας στην εξωτερική στενή πλευρά κλείνουν με μια καμπύλη μετάβαση στο πέρασ του καλύμματος. Στην άλλη στενή πλευρά, στο σημείο που τα δύο καλύμματα ενώνονται στο κέντρο της σαρκοφάγου, απολήγουν σε πλαστικές ταινίες.

Β. Στη δεύτερη παραλλαγή, στα εξωτερικά άκρα υπάρχουν πλαστικές ταινίες που έχουν στην κορυφή τους ημικυκλική προεξοχή, σαν διακοσμητικό ακρωτήριο. Μια στενή πλαστική ταινία καλύπτει τη ράχη μεταξύ των ημικυκλικών ακρωτηρίων σε όλο το μήκος της σαρκοφάγου. Παρόμοια καλύμματα από τα Άβδηρα χρονολογούνται στα τέλη του 6^{ου} ή στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁵⁵ Στα καλύμματα μιας σαρκοφάγου υπάρχει χαραγμένο το γράμμα Η¹⁵⁶, ενώ σε ένα άλλο παράδειγμα το κάλυμμα κοσμεύεται με ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο, όπως και η σαρκοφάγος την οποία κάλυπτε¹⁵⁷.

152. Σαρκοφάγος – ταφή 6/ ανασκαφή 2000.

153. Βλ. εικ. 45, σελ. 47 του παρόντος.

154. Koukouli-Chrysanthaki 1970, σελ. 356, εικ. 31.

155. Koukouli-Chrysanthaki 1970, σελ. 352, αρ. Δ431, εικ. 29, 30.

156. Ανασκαφή 1981, σαρκοφάγος – ταφή 8.

157. Ανασκαφή 1990, σαρκοφάγος – ταφή 17.

ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΙ

Οι εγχυτρισμοί, αρκετά διαδεδομένος τρόπος ταφής, που μαρτυρείται ήδη από την πρώιμη εποχή του Χαλκού και απαντά σε όλες τις περιοχές του ελλαδικού χώρου¹⁵⁸, αποτελούν το συνηθέστερο τρόπο ενταφιασμού στο νεκροταφείο, αντιπροσωπεύοντας το μεγαλύτερο ποσοστό των ταφών. Από τους 66 εγχυτρισμούς που έχουν βρεθεί έως τώρα, οι 42 έχουν γίνει σε πιθάρια και οι 24 σε αμφορείς.

Α. ΠΙΘΑΡΙΑ

Τα πιθάρια τοποθετούνταν στο έδαφος σε οριζόντια θέση και γεμίζονταν μέχρι το μέσο περίπου του ύψους τους με καθαρό χώμα, προκειμένου να δημιουργηθεί μια οριζόντια επιφάνεια. Πάνω από το χώμα υπήρχε, σε πολλές περιπτώσεις, ένα λεπτό στρώμα από θαλασσινά χαλίκια. Εκεί τοποθετούνταν σε ύπτια θέση ο νεκρός με το κεφάλι, συνήθως, προς το στόμιο του αγγείου και γύρω του τα κτερίσματα (Εικ. 51). Σε δύο μόνο περιπτώσεις εντοπίστηκε ο σκελετός σε πλάγια θέση με τα πόδια λυγισμένα¹⁵⁹. Στη μια από αυτές το ταφικό αγγείο περιείχε δύο ταφές και η πλάγια θέση υπαγορεύτηκε, προφανώς από την ανάγκη να δημιουργηθεί χώρος και για τη δεύτερη ταφή¹⁶⁰. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 0,60 έως 1,50μ. το ύψος και από 0,50 έως 0,95μ. η διάμετρος της κοιλιάς.

Επειδή πολλά πιθάρια βρέθηκαν σπασμένα στο σημείο της κοιλιάς, είναι πολύ πιθανό η εισαγωγή του σώματος στο αγγείο να γινόταν από το σημείο αυτό, πρακτική που απαντά και σε άλλα νεκροταφεία¹⁶¹. Το στόμιό τους κλεινόταν είτε με το πώμα τους, το οποίο ήταν συνήθως μια κυκλική πήλινη ή σχιστολιθική πλάκα (Εικ. 52) είτε σπανιότερα με τμήματα από στρωτήρες. Σε μια ταφή η σχιστολιθική πλάκα είχε προσαρμοστεί στο χείλος με ασβεστοκονίαμα, προφανώς για στεγανοποίηση¹⁶². Τις περισσότερες φορές το πώμα ενισχυόταν με πέτρες. Σε κάποιες περιπτώσεις και ολόκληρο το πιθάρι περιβάλλεται από πέτρες για την καλύτερη στήριξή του (Εικ. 52).

Εικ. 51. Πιθάρι – ταφή 20/ανασκαφή 1990

Εικ. 52. Πιθάρι – ταφή 12/ανασκαφή 1990

158. Για παραδείγματα πρώιμων εγχυτρισμών, βλ. Robinson 1942, σελ. 168, 169.

159. Πιθάρι – ταφή 4/ανασκαφή 1979 και πιθάρι – ταφή 32/ανασκαφή 1983.

160. Πιθάρι – ταφή 32/ανασκαφή 1983.

161. Καλτσάς 1998, σελ. 291.

162. Στο νεκροταφείο των Αβδήρων μαρτυρείται η χρήση μολύβδινων συνδέσμων για το σκοπό αυτό, βλ. Καλλιντζή 1997a, σελ. 820.

Σχεδόν όλα τα πιθάρια είχαν τοποθετηθεί με το στόμιο προς τα ανατολικά, θέση όπου βρισκόταν και το κεφάλι του νεκρού. Χρησιμοποιήθηκαν για τον ενταφιασμό ενηλίκων και νεαρών ατόμων¹⁶³ και αποτελούν τις πιο πλούσια κτερισμένες ταφές του νεκροταφείου. Με ελάχιστες εξαιρέσεις¹⁶⁴, κάθε πιθάρι προοριζόταν για μία μόνο ταφή. Η εύρεση πιθαριών που είχαν υποστεί κάποιου είδους συντήρηση¹⁶⁵ φανερώνει ότι ο αρχικός προορισμός, κάποιων τουλάχιστον από αυτά, δεν ήταν ταφικός.

Β. ΑΜΦΟΡΕΙΣ

Εικ. 53. Αμφορέας – ταφή 18/ ανασκαφή 1990

Οι αμφορείς χρησιμοποιήθηκαν για τον ενταφιασμό μικρών παιδιών. Το σώμα εισαγόταν από άνοιγμα που δημιουργούνταν στο ταφικό αγγείο, γνωστή πρακτική και από αλλού¹⁶⁶. Οι αμφορείς τοποθετούνταν, όπως και τα πιθάρια, σε οριζόντια θέση, με το στόμιο, συνήθως, προς τα ανατολικά. Η θέση του νεκρού στο εσωτερικό των αγγείων είναι ασαφής, αφού τα σκελετικά υπολείμματα είναι ελάχιστα και, επομένως, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν το σώμα τοποθετούνταν σε ύπτια ή συνεσταλμένη στάση. Μετά την τοποθέτηση του νεκρού το εσωτερικό του αγγείου γεμιζόταν με χώμα. Υπάρχουν και κάποιες περιπτώσεις που το σώμα τοποθετούνταν πάνω σε στρώμα από θαλασσινά χαλίκια. Το στόμιό τους κλεινόταν, ενίοτε, με κυκλικού σχήματος κεραμίδες, που ενισχύονταν με πέτρες (Εικ. 53). Οι περισσότεροι ταφικοί αμφορείς βρέθηκαν ακτέριστοι ή περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα, συνήθως ένα θήλαστρο ή ένα ληκύθιο.

Εικ. 54.

Οι αμφορείς που χρησιμοποιήθηκαν για τους εγχυτρισμούς είναι εμπορικοί και μπορούν να διακριθούν στους ακόλουθους τύπους:

1. Χιακοί αμφορείς τύπου C/1 με «διογκωμένο λαιμό» (Εικ. 54), που χρονολογούνται στα τέλη του 6^{ου}/αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁶⁷

163. Υπάρχει αναφορά για δύο τουλάχιστον ταφές παιδιών σε πιθάρια (πιθάρι – ταφή 19/ανασκαφή 1981 και πιθάρι – ταφή 1/ανασκαφή 2000).

164. Εντοπίστηκαν μία τριπλή ταφή (πιθάρι – ταφή 31/ανασκαφή 1983) και δύο διπλές (πιθάρι – ταφή 32/ανασκαφή 1983 και πιθάρι – ταφή 20/ανασκαφή 1981).

165. Π.χ. το πιθάρι – ταφή 1 (ανασκαφή 1979) φέρει εσωτερικά, σε διάφορα σημεία από τη μέση και κάτω, 8 μολύβδινους συνδέσμους. Το πιθάρι – ταφή 24 (ανασκαφή 1990) έφερε στον πυθμένα του τέσσερα ζεύγη μικρών κυκλικών οπών. Τα τοιχώματα του πιθαριού – ταφής 29 (ανασκαφή 1983) συγκρατούνταν με μολύβδινους συνδέσμους.

166. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 179. Blegen κ.ά. 1964, σελ. 73. Καλτσάς 1998, σελ. 291. Michalaki-Kollia 2010, σελ. 166, εικ. 9a, 10, 13 – 15, 19, 20. Σκαρλατίδου 2010, σελ. 344 – 346.

167. Φίλης 2012a, εικ. 4στ (από τη Δίκαια της Θράκης), σελ. 268 – 269. Καραδήμα 2009, σελ. 152, εικ. 16.

2. Σαμιακοί, που ανήκουν στην ομάδα με το απίοσχημο σώμα, τον κοντό χωνοειδή λαιμό, το προεξέχον δακτυλιόσχημο χείλος και τη λεπτή ταινία στο σημείο που ενώνεται με τον ώμο (Εικ. 55. Αμφορέας – ταφή 21/ ανασκαφή 1981). Χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁶⁸

3. Αμφορείς σαμιακού – μιλησιακού τύπου με παχύ δακτυλιόσχημο χείλος, στενό ατρακτόσχημο σώμα και μικρή δακτυλιόσχημη βάση (Εικ. 56. Αμφορέας – ταφή 38/ ανασκαφή 1990). Τέτοιοι αμφορείς εντοπίζονται συχνά στη βόρεια Ελλάδα και τη Θράκη και χρονολογούνται στον 5^ο αι. π.Χ.¹⁶⁹

4. Αμφορέας με τονισμένο χείλος, σχεδόν οριζόντιο ώμο που γωνιάζει απότομα, κωνικό, ελαφρά διογκωμένο, σώμα και κομβιόσχημη βάση (Εικ. 57. Αμφορέας – ταφή 11/ ανασκαφή 1990). Πρόκειται για κοινό τύπο που απαντά σε πολλά εργαστήρια του βορειοελλαδικού χώρου (όπως της Ακάνθου, της Μένδης, της Σκιώνης), αλλά και του Εύξεινου Πόντου¹⁷⁰. Το γράμμα Π που είναι χαραγμένο στο λαιμό του αγγείου (Εικ. 58. Αμφορέας – ταφή 11/ ανασκαφή 1990, [λεπτομέρεια]) θα μπορούσε να το συνδέσει με το εργαστήριο της Πεπαρήθου, όπου οι αμφορείς του τύπου αυτού χρονολογούνται, κυρίως, στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁷¹

5. Αμφορέας με σώμα αμφίκυρτο, λαιμό κυλινδρικό με χείλος τριγωνικής διατομής που κλίνει προς τα έξω, λαβές ελλειπτικής διατομής και ψηλή, προεξέχουσα επίπεδη βάση (Εικ. 59. Αμφορέας – ταφή 18/ ανασκαφή 1990). Στην ένωση των λαβών με το σώμα του αγγείου υπάρχει το αποτύπωμα του δακτύλου του τεχνίτη. Τρία ζεύγη οριζόντιων χαραξέων κοσμούν το λαιμό, τον ώμο και το πάνω μέρος του σώματος. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά απαντούν σε αμφορέα που προέρχεται από κλειστό χρονολογημένο σύνολο των ύστερων αρχαϊκών χρόνων από την Αγορά, αλλά δεν συνδέεται με συγκεκριμένο εργαστήριο¹⁷².

168. Φίλης 2012a, σελ. 272 – 273, εικ. 9δ (από τη Δίκαια της Θράκης). Καραδήμα 2009, σελ. 152, εικ. 17, 18.

169. Φίλης 2012a, εικ. 11ζ (από την Ακάνθο), σελ. 273 – 274.

170. Βλ. Φίλης 2012b, σελ. 72 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

171. Garlan – Doulgéri-Intzessiloglou 1990, σελ. 371 κ.εξ.

172. Roberts 1986, σελ. 70, αρ. 431, πίν. 19, εικ. 43 (520 – 480 π.Χ.).

6. Αμφορέας με ευρύ, σφαιρικό σώμα, κυλινδρικό λαιμό, διπλές λαβές, στενή, δακτυλιόσχημη βάση και δακτυλιόσχημο χείλος (ΜΚ/ΑΓΚ 13627, Εικ. 60). Καστανέρυθρο γάνωμα καλύπτει το χείλος, το λαιμό, τις λαβές και τη βάση, ενώ τρεις πλατιές καστανέρυθρες ταινίες κοσμούν το σώμα του αγγείου. Στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης φέρει δύο οπές. Παρόμοιοι ταφικοί αμφορείς από τη Σαμοθράκη θεωρούνται τοπικής παραγωγής και χρονολογούνται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁷³

ΥΠΟΓΕΙΑ ΤΑΦΗ ΛΑΞΕΥΤΗ ΣΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΒΡΑΧΟ

Πρόκειται για μια απλή μονόχωρη κατασκευή λαξευμένη στο φυσικό βράχο. Είναι μικρών διαστάσεων¹⁷⁴, με αβαθή και ασύμμετρη καμάρα, ενώ η διαμόρφωση του εσωτερικού είναι εξαιρετικά απλοποιημένη. Την είσοδο αποτελούσε ένα απλό τετράπλευρο όρυγμα. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος στο φυσικό έδαφος σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς τα νότια (Εικ. 61). Τα λιγοστά κτερίσματά του, που είχαν τοποθετηθεί στο ύψος του στήθους και του κεφαλιού, περιορίζονταν σε τρία μυροδοχεία, ένα λυχνάρι και μια πυξίδα με διακόσμηση δυτικής κλιτύς. Εξωτερικά της ταφής, στην επιφάνεια του εδάφους, είχε ληφθεί μέριμνα για την οριοθέτησή της, με την κατασκευή πρόχειρων κτιστών καμπύλων τοιχαρίων από αργούς λίθους (Εικ. 62). Η ταφή αυτή είναι το μοναδικό εντοπισμένο παράδειγμα του είδους στο νεκροταφείο, ανήκει, αν και σε εξαιρετικά απλουστευμένη μορφή, στους ιδιαίτερα διαδεδομένους, στο βορειοελλαδικό χώρο, λαξευτούς τάφους της ελληνιστικής περιόδου και χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ.

Εικ. 61. Υπόγεια ταφή 23/ανασκαφή 1990. Ο σκελετός με τα κτερίσματά κατά χώρα

Εικ. 62. Υπόγεια ταφή 23/ανασκαφή 1990

173. Dusenbery 1998a, αρ. S 100, σελ. 163.

174. Διαστάσεις θαλάμου 1,75x1,10μ.

Εικ. 63. Ανασκαφή 1983. Ορύγματα καύσεων στη σειρά

Εικ. 64. Καύση – ταφή VII/ανασκαφή 1973

Εικ. 65. Καύση – ταφή VII/ανασκαφή 1973

II. ΚΑΥΣΕΙΣ

Στο νεκροταφείο της Ζώνης, παρόλο που είναι σαφής η προτίμηση στον ενταφιασμό, χρησιμοποιείται και η καύση, σε μικρότερο, ωστόσο, ποσοστό. Από τις 150 ταφές που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα, οι καύσεις, πρωτογενείς και δευτερογενείς, καλύπτουν ένα ποσοστό 31%.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΥΣΕΙΣ

Στην περίπτωση των πρωτογενών καύσεων η όλη διαδικασία γινόταν και ολοκληρωνόταν επί τόπου σε λάκκους, μέσα στους οποίους ετοιμαζόταν η πυρά και τοποθετούνταν ο νεκρός. Σε ένα ρηχό στενόμακρο όρυγμα, με διαστάσεις που ποικίλλουν¹⁷⁵ ανάλογα, προφανώς, με τη σωματική διάπλαση του νεκρού, τοποθετούνταν τα ξύλα και πάνω σε αυτά το σώμα. Οι πλευρές των λάκκων επενδύονταν, κάποιες φορές, με ξεραμένο στον ήλιο πηλό¹⁷⁶, πρακτική που απαντά και σε άλλα νεκροταφεία¹⁷⁷. Η διαμόρφωση ρηχού ορύγματος, του οποίου το βάθος δεν ξεπερνούσε τα 0,50μ., δεν καθιστούσε απαραίτητη την ύπαρξη αυλάκων εξαερισμού¹⁷⁸, αναγκαίων για το άναμμα και τη συντήρηση της φωτιάς όταν ο λάκκος ήταν βαθύς¹⁷⁹, αφού ουσιαστικά η καύση γινόταν στον ανοιχτό αέρα (Εικ. 63).

Οι καύσεις δεν ήταν πάντα τέλειες. Σε αρκετές ταφές εντοπίστηκε ένας μεγάλος αριθμός οστών μαζί με θραύσματα απανθρακωμένου ξύλου¹⁸⁰, ενώ, σε κάποιες περιπτώσεις, μπορούσε να διακριθεί και η αρχική θέση του νεκρού πριν την αποτέφρωση¹⁸¹. Τα κτερίσματα, αγγεία κυρίως αλλά και κοσμήματα, είτε καίγονταν μαζί με το σώμα ή τα τοποθετούσαν μετά¹⁸² (Εικ. 64).

175. Το μήκος τους κυμαίνεται από 1,40 έως 1,90μ. και το πλάτος τους από 0,30 – 0,60μ.

176. Π.χ. καύσεις 6 και 11/ανασκαφή 1983 και καύση 3/ανασκαφή 1973.

177. Καλτσάς 1998, σελ. 33, ταφή 1342.

178. Αβαθείς λάκκοι απαντούν και στην Όλυνθο, βλ. Robinson 1942, σελ. 153.

179. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 69.

180. Ταφές 11 και 23, ανασκαφή 1983.

181. Ταφή VII/ανασκαφή 1973: ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς τα ανατολικά.

182. Για παράδειγμα οι καύσεις 6 και 15/ανασκαφή 1983.

Συνήθως ακολουθούσε το γέμισμα του λάκκου με χώμα χωρίς να μετακινηθούν τα οστά ή τα κτερίσματα. Μόνο σε μια περίπτωση τα οστά και τα αγγεία της ταφής είχαν μετακινηθεί στο δυτικό μισό του λάκκου, ενώ στο άλλο μισό εντοπίστηκαν μόνο τα απανθρακωμένα ξύλα¹⁸³. Κάποιες ταφές καλύπτονταν επιπλέον με μεγάλες πέτρες¹⁸⁴ (Εικ. 65).

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΥΣΕΙΣ¹⁸⁵

Η ανακομιδή των οστών του νεκρού από την περιοχή αποτέφρωσης και η φύλαξή τους σε τεφροδόχο αγγείο, είναι έθιμο που επίσης απαντά στη Ζώνη. Ως τεφροδόχα αγγεία χρησιμοποιήθηκαν αμφορείς¹⁸⁶, πιθάρια¹⁸⁷, μεγάλα χυτροειδή¹⁸⁸ (ΜΚ/ΑΓΚ 8982, Εικ. 66), υδρίες, ενώ ξεχωριστή θέση κατέχουν οι πελίκες με τις ποικίλες ερυθρόμορφες παραστάσεις, αγγεία τα οποία η έρευνα συνδέει με ταφική, κυρίως, χρήση, λόγω της συχνής εμφάνισής τους σε ταφικά σύνολα. Τη χρήση αυτή έρχονται να ενισχύσουν και τα ευρήματα του νεκροταφείου, αφού δεκαπέντε ταφικές πελίκες έχουν έρθει μέχρι σήμερα στο φως, με μεγάλο αριθμό οστών στο εσωτερικό τους, ακτέριστες συνήθως, αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις, κτερισμένες με μικρού μεγέθους αγγεία¹⁸⁹. Τα τεφροδόχα αγγεία είχαν τοποθετηθεί είτε απ' ευθείας στο έδαφος ή πάνω σε στρώμα από θαλασσινά χαλίκια. Οι περισσότερες ταφικές πελίκες περισυλλέχθηκαν από δύο, μεγάλης έκτασης, πυρές που εντοπίστηκαν σε άμεση γειτνίαση με τα ταφικά μνημεία (Β) και (Γ), για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω¹⁹⁰.

Εικ. 66.

Οι πελίκες, με εξαίρεση ελάχιστα παραδείγματα του 5^{ου} αι. π.Χ., χρονολογούνται κυρίως στον 4^ο αι. Στον 5^ο αι. ανήκει η ερυθρόμορφη πελίκη ΜΚ/ΑΓΚ 3816 (Εικ. 67, 68). Στη βάση του λαιμού υπάρχει διακόσμηση με γραπτό ιωνικό κυμάτιο, ενώ στο κάτω μέρος του σώματος κοσμεύεται με ταινία με κισσόφυλλα. Και στις δύο όψεις η παράσταση είναι παρόμοια, με δύο αντωπές νεανικές μορφές, μια γυναικεία και μια αντρική. Οι αντρικές μορφές κρατούν βακτηρία, ενώ οι γυναικείες προτείνουν το καλυμμένο, με ιμάτιο, χέρι τους προς τις αντρικές. Η κάθετη με το σώμα σχέση του προτεταμένου και καλυμμένου από

183. Ταφή 23, ανασκαφή 1983.

184. Ταφή VII/ανασκαφή 1973 και ταφή 9/ανασκαφή 1983.

185. Για την εσφαλμένη χρήση του όρου, βλ. Zaphiropoulou 2013, σελ. 117.

186. Ταφικός αμφορέας 7/ανασκαφή 2000.

187. Πιθάρι – ταφή 1/ανασκαφή 1980, πιθάρια – ταφές 9 και 27/ανασκαφή 1990.

188. ΜΚ/ΑΓΚ 6461 & ΜΚ/ΑΓΚ 8982. Για κοντινό παράλληλο της εικονιζόμενης χύτρας ΜΚ/ΑΓΚ 8982, βλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 1929, σελ. 371, πίν. 93 (γύρω στο 425 – 400 π.Χ.).

189. Οι πελίκες ΜΚ/ΑΓΚ 3898 και ΜΚ/ΑΓΚ 3899 περιείχαν από ένα μικρό ληκύθιο, η πελίκη ΜΚ/ΑΓΚ 6190 περιείχε μια «αλατιέρα», βλ. ΜΚ/ΑΓΚ 6226, σελ. 94, εικ. 159, 160 του παρόντος. Βλ. σχετικά Robinson 1942, σελ. 156.

190. Βλ. ταφικά μνημεία, σελ. 143 του παρόντος.

το ρούχο χεριού καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται το λυγισμένο γόνατο των αντρικών μορφών, είναι στοιχεία που απαντούν και σε ερυθρόμορφη πελίκη από τη Δήλο, η οποία χρονολογείται στην πρώιμη κλασική περίοδο¹⁹¹. Η απόδοση, ωστόσο, των οφθαλμών των μορφών της πελίκης μας, οι οποίοι αποδίδονται κατά τομή, με τη ίριδα να δηλώνεται σαν μια μεγάλη μελανή στιγμή τοποθετημένη στο μπροστινό μέρος του ανοιχτού ματιού, αλλά και το σχήμα του αγγείου¹⁹², είναι χαρακτηριστικά στοιχεία που οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁹³

Εικ. 67.

Εικ. 68.

Οι πελίκες ΜΚ/ΑΓΚ 1355 και 6185 (Εικ. 69 – 72) αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της αττικής κεραμικής του 4^{ου} αι. π.Χ., εποχή που τα αττικά εργαστήρια επιδίδονται στη μαζική παραγωγή τέτοιων αγγείων. Κατασκευάζονται προϊόντα κατώτερης συνήθως τεχνοτροπίας, που προορίζονταν, σχεδόν αποκλειστικά, για εξαγωγή, παράγοντας που καθόρισε και την επιλογή των εικονογραφικών θεμάτων, τα οποία διαμορφώθηκαν με βάση τις καλλιτεχνικές προτιμήσεις της πελατείας των βόρειων, κυρίως, αγορών, με τις οποίες η Αττική είχε αναπτύξει εμπορικές σχέσεις αυτή την περίοδο¹⁹⁴. Πρόκειται για την κατηγορία των αγγείων Κερτς, που γνώρισαν μεγάλη διάδοση στο β' μισό του 4^{ου} αι. Αγαπημένα θέματα οι αμαζονομαχίες και οι γρυπομαχίες. Μεγάλος αριθμός τους προέρχεται από παράκτιες πόλεις του Αιγαίου και της Μαύρης Θάλασσας¹⁹⁵, μάρτυρες των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων της Αθήνας.

191. Dugas 1952, σελ. 14 και 35, αρ. 32, πίν. XII.

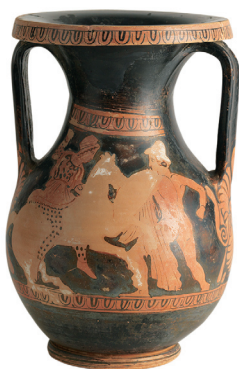
192. Το σχήμα της πελίκης είναι πολύ κοντά σε μελαμβαφή πελίκη από την Αγορά που χρονολογείται ανάμεσα στο 500 – 480 π.Χ., βλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 21, σελ. 237, πίν. 1.

193. Βλ. Folsom 1993, σελ. 152, 153, εικ. A29 – A31.

194. Μπαϊράμη 2000, σελ. 203.

195. Βλ. ενδεικτικά πελίκες από την Αμφίπολη, Ρωμοπούλου – Βογκέικωφ-Brogan 2013, σελ. 193 – 195· από τη Βεργίνα, Δρούγου 2005, σελ. 140 – 148· από την Πέλλα, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 194 – 198· από την Πιερία, Κωτίτσα 2007, σελ. 72 – 78· από την Ολυθό, Robinson 1950, αρ. 46, σελ. 96, πίν. 60· Robinson 1933a, αρ. 267, 268, σελ. 150 – 152, πίν. 120, 121. Για παραδείγματα από την Κρήτη, βλ. Τζανακάκη 1997, σελ. 19 – 32· Σκόρδου 1997, σελ. 36 – 57.

Στην πελίκη MK/ΑΓΚ 1355 (Εικ. 69, 70) εικονίζεται σκηνή αμαζονομαχίας. Στην κύρια όψη έφοιπη μορφή, ντυμένη με χιτωνίσκο και σωματίο με χειρίδες, καθώς και αναξυρίδες με στικτή διακόσμηση, μάχεται με πεζό Έλληνα, που παριστάνεται γυμνός, σε στάση άμυνας, με γυρισμένη την πλάτη και με ανοιχτό διασκελισμό. Στο αριστερό χέρι έχει ριγμένο το ιμάτιο και κρατά ασπίδα, ενώ στο κεφάλι φορά πύλο. Στη β' όψη εικονίζονται δύο ιματιοφόρες αντρικές μορφές που συνομιλούν, με στήλη ανάμεσά τους. Η αριστερή μορφή κρατάει κυκλικό αντικείμενο με κουκκίδες, που μπορεί να ταυτιστεί με τύμπανο ή δίσκο. Ιωνικό κυμάτιο κοσμεί το περιχειλίωμα του αγγείου, ενώ ανάλογα διακοσμημένες ταινίες ορίζουν την παράσταση στην κύρια και την πίσω όψη. Κάτω από τις λαβές εικονίζονται αντιθετικά ανθέμια με πυρήνα και έλικες. Λευκό επίθετο χρώμα διατηρείται στο άλογο, στον πύλο και την ασπίδα του Έλληνα. Η σκηνή της κύριας όψης απαντά με μικρές παραλλαγές σε πελίκες από τη Θήβα¹⁹⁶, την Κρήτη¹⁹⁷, τη Ρόδο¹⁹⁸, τη Ρωσία¹⁹⁹. Στις δύο τελευταίες επαναλαμβάνεται και η παράσταση της β' όψης του αγγείου μας, η οποία απαντά και σε μια ακόμα πελίκη από τη Βεργίνα²⁰⁰. Μάχες ανάμεσα σε ανατολίτες ιππείς και Έλληνες πολεμιστές απεικονίζονται συχνά στα αγγεία της ομάδας G (ομάδα των Γρυπών) της κατηγορίας των Κέρτς. Η στικτή διακόσμηση και τα σπειροειδή κοσμήματα στις ανατολίτικες ενδυμασίες, το άλογο που βρίσκεται σε διασκελισμό, ο Έλληνας πολεμιστής και η παράσταση της πίσω όψης των αγγείων με το ζεύγος των νεανικών αντρικών μορφών, αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα των αγγείων της ομάδας G²⁰¹, στην οποία πρέπει να ενταχθεί και η πελίκη της Ζώνης και να χρονολογηθεί στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 69.

Εικ. 70.

196. Πελίκη αρ. 470α στο Μουσείο της Θήβας, Sabetai 2001, πίν. 87, σελ. 92 (340 – 320 π.Χ.).

197. Σκόρδου 1997, αρ. 5 (ΜΧ Π 2229), σελ. 45, 46, εικ. 6 (330 – 320 π.Χ.).

198. Μπαϊράμη 2000, αρ. Π21272, εικ. 13 – 14, σελ. 200 – 202 (β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.).

199. Korylov – Iazovskikh 2001, αρ. 80, σελ. 113, 114 (β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.).

200. Δρούγου 2005, αρ. 4 (ΒΝΠ 61), σελ. 83, 84, εικ. 78 και 165 στη σελ. 146 (350 – 325 π.Χ.).

201. Sabetai 2001, σελ. 93.

Με την ομάδα G συνδέεται και η πελίκη ΜΚ/ΑΓΚ 6185 (Εικ. 71, 72). Στην κύρια όψη της εικονίζεται προτομή γυναικείας μορφής προς τα δεξιά, με κατάστικτο φρυγικό πύλο, ανάμεσα στις προτομές γρύπα και αλόγου (Εικ. 71). Στη β' όψη παριστάνονται δύο ιματιοφόρες αντρικές μορφές που συνομιλούν, με τη δεξιά μορφή να τείνει το χέρι χαμηλά προς τα αριστερά (Εικ. 72). Ταινίες με ιωνικό κυμάτιο ορίζουν την κύρια και τη δευτερεύουσα όψη του αγγείου και ανάλογο μοτίβο κοσμεί και το περιχέλιωμα της πελίκης. Το εικονογραφικό θέμα της κύριας όψης, με το συνδυασμό της γυναικείας κεφαλής, του γρύπα και του αλόγου, απαντά, με παραλλαγές, σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου και αντιπροσωπεύεται από έναν σημαντικό αριθμό παραδειγμάτων στα νεκροταφεία της βόρειας Ελλάδας²⁰². Ανήκει στην εικονογραφική ομάδα ΙΙΙ των παραστάσεων με γυναικείες κεφαλές των αγγείων Κερτς, σύμφωνα με την κατάταξη της Σγουροπούλου²⁰³. Οι παραστάσεις αυτές ερμηνεύονται ως συνοπτική απόδοση των σκηνών αμαζονομαχίας και γρυπομαχίας, οι οποίες, κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., αποκτούν μια ταφική συμβολική διάσταση. Στο πλαίσιο αυτό, οι γυναικείες μορφές είτε ταυτίζονται με Αμαζόνες και σχετίζονται με τον κύκλο της Εφεσίας Αρτέμιδος²⁰⁴ είτε αναγνωρίζονται ως θεότητες με χθόνιο χαρακτήρα²⁰⁵.

Εικ. 71.

Εικ. 72.

202. Βλ. ενδεικτικά, Βεργίνα, Δρούγου 2005, αρ. 5, εικ. 68, σελ. 77, 78, αρ. 4, εικ. 78, σελ. 83 και εικ. 162, 163 στη σελ. 144· Όλυνθος, Robinson 1933a, αρ. 267, πίν. 120, αρ. 268, πίν. 121, επίσης του ιδίου 1950, αρ. 46, πίν. 60· αρχαία Λητή, Τζαναβάρη – Φίλης 2002, εικ. 35, σελ. 173· Αμφίπολη, Ρωμισπούλου – Βογκέικωφ-Brogan 2013, αρ. 3401, εικ. 64, σελ. 155· Δερβένι, Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, πελίκη Γ1, σελ. 95, πίν. 106· Αιγίνιο Πιερίας, Κωτίτσα 2007, αρ. 134, πίν. 33.

203. Σγουροπούλου 2000, σελ. 217.

204. Σγουροπούλου 2000, σελ. 232, 233.

205. Δρούγου 2005, σελ. 143.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς στην άλλη ζωή παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και πρόκειται τόσο για καθημερινά αντικείμενα, που είχαν αποκτήσει ταφική σημασία, όσο και για άλλα που κατασκευάζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση. Αρκετές ταφές, ιδιαίτερα οι εγχυτρισμοί σε αμφορείς, ήταν ακτέριστες, ενώ ένα μεγάλο ποσοστό ταφών βρέθηκαν συλημένες. Οι πλουσιότερα κτερισμένες ταφές ήταν οι εγχυτρισμοί σε πιθάρια, που, εκτός από έναν σημαντικό αριθμό αγγείων, απέδωσαν και αρκετά χρυσά και ασημένια κοσμήματα.

Τα κτερίσματα, ανάλογα με το είδος τους, μπορούν να διακριθούν στις ακόλουθες ομάδες:

I. ΑΓΓΕΙΑ

Εκτός από ένα λίθινο και ένα γυάλινο αλάβαστρο, τα υπόλοιπα αγγεία είναι πήλινα. Διακρίνονται διάφορα σχήματα όπως σκύφοι, σκύφοι – κύλικες και κύλικες, κάνθαροι, άωτα σκυφίδια, κάναστρα, ληκύθια, λήκυθοι, αμφορίσκοι, θήλαστρα, πινάκια, υδρίσκες, ασκοί, κύπελλα, λυχνάρια, πλαστικά και μικκύλα αγγεία. Τη συντριπτική πλειοψηφία αποτελούν τα αρυβαλλοειδή ληκύθια (βλ. γράφημα 1). Μεγάλου σχήματος αγγεία, όπως αμφορείς, οινοχόες, υδρίες και κρατήρες, απουσιάζουν από τους τάφους, αλλά απαντούν έξω από αυτούς, στις επιχώσεις τους και στους εναγισμούς. Χρησιμοποιούνταν στα δρώμενα των ταφικών εθιμικών τελετών που λάμβαναν χώρα, κατά διαστήματα, πάνω από τον τάφο του νεκρού ή στον περιβάλλοντα χώρο του²⁰⁶. Τα αγγεία, ανάλογα με τη χρηστική τους λειτουργία, μπορούν να καταταχτούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: στα αρωματοδοχεία – ελαιοδοχεία και τα συμποσιακά σκεύη.

Γράφημα 1

206. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 135 κ.εξ.

ΑΡΩΜΑΤΟΔΟΧΕΙΑ – ΕΛΑΙΟΔΟΧΕΙΑ

ΛΗΚΥΘΟΙ

Ο προορισμός των ληκύθων για τη φύλαξη αρωματικών ελαίων, απαραίτητων στις ταφικές τελετουργίες για την περιποίηση του σώματος πριν τον ενταφιασμό, την τελετουργία κάθαρσης του τάφου, αλλά και την προσφορά αρωματικών ελαίων στο νεκρό, τις καθιστά το συχνότερο εύρημα στα ταφικά σύνολα όλων των περιοχών του ελλαδικού χώρου²⁰⁷. Η κυλινδρική λήκυθος με ώμο είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος τύπος μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ από το β' μισό του 5^{ου} και, κυρίως, τον 4^ο αι. π.Χ. επικρατεί ο τύπος των αρυβαλλοειδών ληκυθίων, που παύουν να κατασκευάζονται προς τα τέλη του αιώνα. Έχουν βρεθεί αρκετά παραδείγματα ληκύθων στο νεκροταφείο της Ζώνης, που ανάλογα με τη διακόσμησή τους μπορούν να χωριστούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

Κυλινδρικές λήκυθοι δευτερεύοντος τύπου, με φυτική και γραμμική διακόσμηση.
Διακρίνονται οι εξής ομάδες:

Λήκυθοι που διακοσμούνται με αντιθετικά ζεύγη εναλλασσόμενων φύλλων και καρπών κισσού που περιτρέχουν το σώμα, οριζόμενα κάτω και επάνω από ταινία με πλέγμα (ΜΚ/ΑΓΚ 6511, Εικ. 73). Πρόκειται για έναν κοινότατο και πολύ διαδεδομένο τύπο, που αποδίδεται στο εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας, τα έργα του οποίου χρονολογούνται από το δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και μετά²⁰⁸. Ενισχυτικό στοιχείο της απόδοσης των παραδειγμάτων της Ζώνης στο συγκεκριμένο εργαστήριο, είναι οι «φωτεινές» γραμμές χρώματος στο κάτω μέρος του σώματός τους²⁰⁹.

Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η λήκυθος ΜΚ/ΑΓΚ 9069 (Εικ. 74) που φέρει στο σώμα διακόσμηση από μελανά, εγγεγραμμένα σε πλαίσιο, ανθέμια σε οριζόντια διάταξη και με φορά προς τα δεξιά. Και αυτός ο τύπος διακόσμησης συνδέεται με το εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας και χρονολογείται γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.²¹⁰

207. Παπαναστασίου 2002, σελ. 385.

208. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. ενδεικτικά: Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002, σελ. 46, αρ. Π 1550 (τελευταίο τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.)· Σερμπέτη 2001, αρ. 13–15, σελ. 194 – 197, εικ. 33 – 36 (470 – 450 π.Χ.)· Brownlee 1995, αρ. 221–223, σελ. 360, 361, πίν. 80 (460 – 440 π.Χ.). Για τον Ζωγράφο της Μέγαιρας, βλ. Boardman 2001, σελ. 173.

209. Για το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Μέγαιρας, βλ. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 21.

210. Σαριπανίδη 2012, τ. II, σελ. 63, αρ. 156, πίν. 34· Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002, σελ. 75, αρ. Π 1623.

Κυλινδρικές λήκυθοι δευτερεύοντος τύπου, με μελανό σώμα και αβαφείς ζώνες διακοσμημένες με απλό γραμμικό μοτίβο.

Στα αγγεία του νεκροταφείου οι ζώνες αυτές διακοσμούνται είτε με μαιάνδρο είτε με γραπτό ιωνικό κυμάτιο (MK/ΑΓΚ 2155, Εικ. 75).

Εικ. 76.

Εικ. 77.

Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και η λήκυθος MK/ΑΓΚ 2158 (Εικ. 76), η οποία, κάτω από τον ώμο και στο κάτω μέρος του σώματος, φέρει ζώνες με γραπτό μαιάνδρο. Γραπτή διακόσμηση φέρει και στον ώμο με πέντε μελανόγραφα ανθήμια από τα οποία το μεσαίο είναι ανεστραμμένο (Εικ. 77. Λεπτομέρεια). Παρόμοιες λήκυθοι συνδέονται με το εργαστήριο του Ζωγράφου του Bowdoin και χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.²¹¹

Λήκυθοι με μελανό σώμα και με λαιμό και ώμο στο χρώμα του πηλού.

Τον ώμο διακοσμεί ακτινωτό κόσμημα, ενώ, στο ανώτατο και στο κάτω μέρος του σώματος, υπάρχουν δύο λεπτές ταινίες, επίσης στο χρώμα του πηλού (MK/ΑΓΚ 6209, Εικ. 78). Παρόμοια λήκυθος από το νεκροταφείο της Μιέζας αποδίδεται στο εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας και χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.²¹² Στην ίδια περίπου εποχή χρονολογείται και αντίστοιχο παράδειγμα από την αρχαία Άργιλο²¹³.

211. Βλ. λήκυθο από την αρχαία Άργιλο, Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 22, πίν. 7ε, σελ. 28, πίν. 9β (470 π.Χ.)· λήκυθο από την Ήλιδα που αποδίδεται στο εργαστήριο των Ζωγράφων της Αθηνάς και του Bowdoin, βλ. Σερμπέτη 2001, αρ. 11, σελ. 191, 192, εικ. 29, 30 (475 – 450 π.Χ.)· λήκυθο από την Κόρινθο, Brownlee 1995, αρ. 226, σελ. 361, 362, πίν. 80 (β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

212. Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, αρ. Π 1686, σελ. 100.

213. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 34, πίν. 12β (γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.). Πρβλ. και λήκυθο από Κόρινθο, Brownlee 1995, αρ. 227, σελ. 362, πίν. 80 (β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

Λευκές λήκυθοι. Η ομάδα αυτή αντιπροσωπεύεται από ένα μόνο παράδειγμα. Πρόκειται για τη λήκυθο ΜΚ/ΑΓΚ 6213 (Εικ. 79), στην οποία ο ψηλός και στενός λαιμός με το στόμιο, η ταινιωτή λαβή και η επάνω επιφάνεια της βάσης, έχουν μελανό χρώμα. Από το λευκό υπόστρωμα του σώματος δε σώζονται παρά ελάχιστα ίχνη. Παρόμοια, σε σχήμα, λήκυθος, από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδας χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.²¹⁴

ΑΡΥΒΑΛΛΟΕΙΔΗ ΛΗΚΥΘΙΑ

Το μικρό σχήμα των αρυβαλλοειδών ληκυθίων είναι ιδανικό για τη φύλαξη τόσο των αρωματικών ελαίων, όσο και των αρτυμάτων και ψιμυθίων, ιδιαίτερα πολύτιμων κατά την αρχαιότητα, που καθιστούσε αναγκαία την περιορισμένη χρήση τους και πωλούνταν σε μικρές ποσότητες λόγω του κόστους τους²¹⁵. Το σχήμα εμφανίζεται στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου, ενώ στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. τυποποιείται, οπότε και παράγονται μαζικά μικρού μεγέθους ληκύθια που διακοσμούνται, συνήθως, με ένα ερυθρόμορφο ανθέμιο στη μία όψη τους²¹⁶. Τα περισσότερα αγγεία της Ζώνης φέρουν στιλπνό γάνωμα που τα συνδέει με τον αττικό Κεραμεικό. Τα αρυβαλλοειδή ληκύθια αποτελούν το 40% του συνόλου των πήλινων αγγείων του νεκροταφείου (βλ. γράφημα 1, σελ. 60) και διακρίνονται ανάλογα με τη διακόσμησή τους στις ακόλουθες ομάδες:

Μελαμβαφή αρυβαλλοειδή ληκύθια

Σε αυτή την ομάδα ανήκουν παραδείγματα όπου ολόκληρη η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται με στιλπνό μαύρο γάνωμα (ΜΚ/ΑΓΚ 6295, 6278, Εικ. 80, 81). Ο τύπος αυτός μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. διατηρεί το σφαιρικό πεπλατυσμένο σώμα του (Εικ. 80), ενώ προχωρώντας προς τον 4^ο αι. το σώμα αποκτά πιο ραδινές αναλογίες, η βάση έχει μικρότερη διάμετρο, το γάνωμα γίνεται πιο θαμπό (Εικ. 81)²¹⁷. Σε μια παραλλαγή των μελαμβαφών ληκυθίων του τελευταίου τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. ανήκουν και αυτά που κοσμούνται με κάθετες ανάγλυφες ραβδώσεις²¹⁸. Ο τύπος, που απαντά από την ύστερη αρχαϊκή εποχή αλλά διευρύνεται στο β΄ μισό του 5^{ου} και στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., αντιπροσωπεύεται στο νεκροταφείο της Ζώνης από δύο μόνο παραδείγματα (ΜΚ/ΑΓΚ 637, Εικ. 82).

214. Μπάτζιου-Ευσταθίου – Τριανταφυλλοπούλου 2003 – 2009, σελ. 220, 221, εικ. 18.

215. Τζαβελοπούλου 2011, σελ. 293.

216. Παπαναστασίου 2002, σελ. 385, 386.

217. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 1135–1141, πίν. 38, σελ. 154. Μυλωνάς 1975, τ. Β, σελ. 289, 290, τ. Γ, πίν. 430, αρ. Ζ8–388. Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, σελ. 62, αρ. Π 1591. Robinson 1933a, σελ. 180, πίν. 145, αρ. 467–469.

218. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 1129–1134, σελ. 154, πίν. 38. Robinson 1950, σελ. 244, πίν. 167, αρ. 409. Χαριτωνίδης 1958, πίν. 20β (τέλη 5^{ου}/αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.). Βλ. και Παπαναστασίου 2002, σελ. 386.

Εικ. 80.

Εικ. 81.

Εικ. 82.

Αρυβαλλοειδή ληκύθια με μελανόγραφα κοσμήματα

Στην κατηγορία αυτή διακρίνονται τρεις υποομάδες:

Ληκύθια των οποίων το σώμα καλύπτεται με δικτυωτή διακόσμηση, που αποτελείται από μαύρες, διαγώνια τεμνόμενες, γραμμές, ενώ λευκές στιγμές καλύπτουν τα διάκενα (ΜΚ/ΑΓΚ 6284, 3288, Εικ. 83, 84)²¹⁹. Ο λαιμός και η λαβή φέρουν μελανό γάνωμα, ενώ σε πολλά παραδείγματα απαντούν και επιμέρους διακοσμητικές ζώνες στο λαιμό, με γλωσσώτο κόσμημα σε λευκό και μαύρο χρώμα (ΜΚ/ΑΓΚ 3288, Εικ. 84). Η εξωτερική περιφέρεια της βάσης φέρει, συνήθως, σειρά από μαύρες στιγμές. Τα αγγεία αυτά ανήκουν, ως προς τη διακόσμησή τους, στην αττική ομάδα *Bulas*, που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και περιλαμβάνει και άλλα σχήματα, όπως «παναθηναϊκούς»²²⁰ και οξυπύθμενους αμφορίσκους, αρύβαλλους και αλάβαστρα, με τα ληκύθια, ωστόσο, να επικρατούν αριθμητικά²²¹. Σε παραλλαγή της ίδιας ομάδας ανήκουν και τα αγγεία που φέρουν φολιδωτή διακόσμηση, η οποία επίσης αντιπροσωπεύεται στη Ζώνη από δύο παραδείγματα (ΜΚ/ΑΓΚ 6507, Εικ. 85). Ανάλογη φολιδωτή διακόσμηση απαντά σε θραύσμα από αλάβαστρο από την περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας²²².

Εικ. 83.

Εικ. 84.

Εικ. 85.

219. Για αρυβαλλοειδή ληκύθια με πλέγμα, βλ. Robinson 1950, σελ. 160 κ.εξ., πίν. 107, 108. Καλτσάς 1998, σελ. 248. Χρυσοστόμου 2013a, σελ. 435. Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002, Π1587, σελ. 60, Π1641, σελ. 84, Π1694, σελ. 102 (αρυβαλλοειδή ληκύθια τύπου β). Τζαναβάρη – Φίλης 2002, σελ. 176, 177, εικ. 40.

220. Για παραδείγματα παναθηναϊκών αμφορίσκων της ομάδας *Bulas*, βλ. Brownlee 1995, αρ. 167, 168, σελ. 346, πίν. 70 και Boardman 2001, αρ. 316, σελ. 205.

221. *Bulas* 1932, σελ. 388 – 398. Για αλάβαστρα και οξυπύθμενους αμφορίσκους της ομάδας, βλ. σελ. 75, εικ. 110 και σελ. 79, εικ. 116 του παρόντος.

222. Λίλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 161, εικ. 624.

Αρβαλλοειδή ληκύθια με φυτική διακόσμηση (ΜΚ/ΑΓΚ 645, Εικ. 86). Ο λαϊμός και η λαβή φέρουν μελανό γάνωμα, την άβαφη κοιλιά των αγγείων περιτρέχει κλαδί μυρτιάς σε μαύρο χρώμα, ενώ οι καρποί του φυτού αποδίδονται με λευκό επίθετο χρώμα. Το μοτίβο αυτό, που δεν απαντά συχνά, αντιπροσωπεύεται από δύο μικρού μεγέθους παραδείγματα στο νεκροταφείο, που χρονολογούνται στα τέλη του 5⁰⁰ αι. π.Χ.²²³

Εικ. 87.

Αρβαλλοειδή ληκύθια, που καλύπτονται με στιλπνό μαύρο γάνωμα, εκτός από μια οριζόντια ταινία στο χρώμα του πηλού, που περιτρέχει το αγγείο κάτω από τον ώμο και κοσμεύεται με στιγμές (ΜΚ/ΑΓΚ 6244, Εικ. 87), λεπτές καστανές ταινίες (ΜΚ/ΑΓΚ 1636, Εικ. 88), λοξές γραμμές (ΜΚ/ΑΓΚ 6232, Εικ. 89) ή ζητοειδή κοσμήματα (ΜΚ/ΑΓΚ 9065, Εικ. 90). Η διακόσμηση αυτή περιορίζεται, συνήθως, στο μπροστινό μέρος του αγγείου. Ο τύπος αυτός των ληκυθίων απαντά κυρίως, από το τελευταίο τέταρτο του 5⁰⁰ έως τις αρχές του 4⁰⁰ αι. π.Χ.²²⁴

Εικ. 88.

Εικ. 89.

Εικ. 90.

223. Βλ. πανομοιότυπο παράδειγμα από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδας, Μπάτζιου-Ευσταθίου – Τριανταφυλλοπούλου 2003 – 2009, σελ. 217, 218, εικ. 10, σχ. 3 και σελ. 294, 295.

224. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 1123–1128, πίν. 38, σελ. 154 και 315. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Καλτσάς 1998, αρ. 1 (761), τάφος 1347, σελ. 35, πίν. 17γ και σελ. 247 (με ζητοειδή κοσμήματα, γύρω στο 430 π.Χ.). Μυλωνάς 1975, σελ. 289, πίν. 429, 430. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 8, πίν. 1β (με ζητοειδή κοσμήματα, 420 π.Χ.). Robinson 1950, σελ. 160 κ.εξ., αρ. 400, σελ. 242, πίν. 167 (με ζητοειδή κοσμήματα). Χαριτωνίδης 1958, πίν. 18α–γ (με ζητοειδή κοσμήματα και στιγμές, τέλη του 5⁰⁰ αι. π.Χ.) και πίν. 19α,β (με διακόσμηση καστανών ταινιών, τέλη του 5⁰⁰ αι. π.Χ.). Χρυσοστόμου 2013α, σελ. 557, πίν. XIII (με διακόσμηση καστανών ταινιών, τέλη 5⁰⁰ αι. π.Χ.). Vokotopoulou (ed.) 1993, αρ. 235, σελ. 195 (από την αρχαία Άργιλο, με ζητοειδή κοσμήματα, γύρω στο 425 π.Χ.).

Ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια

Βρέθηκε ένας σημαντικός αριθμός ερυθρόμορφων αρυβαλλοειδών ληκυθίων, που χρονολογούνται από το β΄ μισό του 5^{ου} και στον 4^ο αι. π.Χ., εποχή που παράγονται ευρέως και φέρουν μια τυποποιημένη διακόσμηση με μια μορφή, ένα ζώο ή μια κεφαλή σε κατατομή. Τα περισσότερα, ωστόσο, διακοσμούνται με ένα ανθέμιο που καταλαμβάνει τη μια όψη των αγγείων. Παρά την τυποποίηση και τη μαζική παραγωγή τους υπήρχαν αγγειογράφοι που ειδικεύονταν, σχεδόν αποκλειστικά, σε αυτόν τον τύπο ληκύθου²²⁵. Από τα εκατόν τριάντα ακέραια, ή σχεδόν ακέραια, αγγεία του τύπου που βρέθηκαν στο νεκροταφείο, τα εκατό φέρουν ανθεμωτή διακόσμηση. Τα υπόλοιπα μπορούν να διακριθούν στις παρακάτω κατηγορίες:

Ληκύθια με γυναικείες μεμονωμένες μορφές. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος αντιπροσωπεύεται από έναν μικρό αριθμό παραδειγμάτων, στα οποία απεικονίζονται νεαρές γυναίκες να κρατούν κιβωτίδια ή να στέκονται μπροστά από βλαστόσπειρες. Οι παραστάσεις αυτές, που αποτελούν απόσπασμα από μεγαλύτερες εικονογραφικές συνθέσεις σχετιζόμενες με το γυναικείο θεματικό κύκλο και τις σκηνές γαμήλιας προετοιμασίας²²⁶, απεικονίζονται συχνά σε ληκύθους και ληκύθια από το β΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.²²⁷ Στο ληκύθιο MK/ΑΓΚ 6277 (Εικ. 91) εικονίζεται γυναίκα ντυμένη με χιτώνα να τρέχει προς τα δεξιά με ανοιχτά τα χέρια, κρατώντας στο αριστερό της χέρι κιβωτίδιο. Η μορφή πλαισιώνεται από βλαστό και βλαστόσπειρα, που φύονται από την εδαφόχρωμη γραμμή πάνω στην οποία αυτή πατά. Στις γυναικείες αυτές μορφές αναγνωρίζονται, συνήθως, οι «νυμφοκόμοι», νυφικές ακόλουθοι επιφορτισμένες με τον στολισμό της νύφης²²⁸. Από συγγενικά εικονογραφικά παράλληλα το ληκύθιο χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.²²⁹

225. Για αγγειογράφους αρυβαλλοειδών ληκυθίων, βλ. ARV, Ζωγράφος της Μίνα (1366, 1367), της Σειρινίσκης (704), ομάδα της Κοπεγχάγης 6442 (706, 707), ομάδα της Καρλσρούης 280 (1362, 1363), της Βιέννης 1631 (1368), της Σφίγγας της Μαγεντίας (1363, 1364), ο «Αναμαλλιασμένος» (1367, 1368) κ.ά.

226. Λόγω της ευρύτατης διάδοσης του θέματος, οι παραστάσεις με τις μεμονωμένες γυναικείες μορφές ήταν εύκολα αναγνωρίσιμες ως νυφικές ακόλουθοι που συμμετείχαν στις τελετουργικές δραστηριότητες του γάμου, βλ. Σαμπετάι 2008, σελ. 79.

227. Για την παρουσία σε ταφές αγγείων με σκηνές που σχετίζονται με το τελετουργικό του γάμου, βλ. ληκύθια με ερωτιδείς, σελ. 69 – 70 του παρόντος.

228. Για τις τελετουργικές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια του τριήμερου εορτασμού του γάμου, βλ. Σαμπετάι 2009, σελ. 293 – 297.

229. Πρβλ. ληκύθια από το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας, Μυλωνάς 1975, τ. Β & Γ, αρ. 732, σελ. 83, 84, πίν. 363 και αρ. 740, σελ. 87, πίν. 369 (γύρω στο 420 π.Χ.). Επίσης, ληκύθιο από το Μουσείο Μπενάκη που αποδίδεται στον Ζωγράφο της Βιέννης 1631, Σαμπετάι 2006, αρ. 7, σελ. 13, εικ. 13, 14 (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.) και ληκύθιο από την Αγορά που αποδίδεται πιθανότατα στον Ζωγράφο του Πηγαδιού (Well Painter), Moore 1997, αρ. 923, σελ. 265, πίν. 91 (γύρω στο 420 π.Χ.).

Εικ. 92.

Εικ. 93.

Ληκύθια με διακόσμηση γυναικείων προτομών (ΜΚ/ΑΓΚ 3284, 6231, Εικ. 92, 93). Στα περισσότερα παραδείγματα οι γυναικείες κεφαλές εικονίζονται σε κατατομή προς τα δεξιά²³⁰, φορούν σάκκο ή κεφαλοκάλυμμα (οπισθοσφενδόνη) ποικιλμένα με αστέρια ή στιγμές, πιο σπάνια περιδέραιο στο λαιμό, ενώ μπροστά τους εικονίζονται, συνήθως, βλαστόσπειρες. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος αποτελεί σύντμηση των ολόσωμων γυναικείων μορφών²³¹, εμφανίζεται στην αττική αγγειογραφία από το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. και συνδέεται είτε με χθόνιες θεότητες, κυρίως την Αφροδίτη και την Περσεφόνη, και το εικονογραφικό θέμα της Ανόδου²³², του περάσματος των θεϊκών αυτών μορφών από τον κάτω κόσμο στην επιφάνεια της γης είτε με τον θεματικό κύκλο της γυναικείας ιδιωτικής ζωής²³³. Σε αυτή την περίπτωση η μορφή ερμηνεύεται ως η ιδεαλιστική απεικόνιση κάποιας κοινής θνητής, ίσως της μέλλουσας νύφης²³⁴. Το κοντινότερο εικονογραφικό παράλληλο του ληκυθίου ΜΚ/ΑΓΚ 3284 (Εικ. 92) εντοπίζεται σε αντίστοιχο αγγείο του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Νίσυρο, το οποίο αποδίδεται στον «Αναμαλλιασμένο Ζωγράφο»²³⁵. Στην ίδια εποχή χρονολογείται από τα ταφικά του συνευρήματα και το ληκύθιο ΜΚ/ΑΓΚ 6231 (Εικ. 93).

230. Σε δύο παραδείγματα οι γυναικείες κεφαλές εικονίζονται σε κατατομή προς τα αριστερά (ΜΚ/ΑΓΚ 6231 και ΜΚ/ΑΓΚ 6293).

231. Σγουροπούλου 2000, σελ. 227, 234.

232. Για τη μη αναγκαστική σύνδεση των παραστάσεων αυτών με το θέμα της Ανόδου χθόνιων θεοτήτων, βλ. Σγουροπούλου 2000, σελ. 222, 223.

233. Σγουροπούλου 2000, σελ. 227 κ.εξ.

234. Σαμπετάι 2006, σελ. 13, 14, αρ. 8.

235. Μπαϊράμη 2012, αρ. 4 (1008), σελ. 273, εικ. 8.

Εικ. 94.

Εικ. 95.

Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και ένα ακόμη παράδειγμα (ΜΚ/ΑΓΚ 3289, Εικ. 94 α΄ όψη, 95 β΄ όψη) που απαντά συχνά σε ταφές του 4^{ου} αι. π.Χ., με απεικόνιση δύο αντωπών γυναικείων κεφαλών που φορούν σάκκους, εκατέρωθεν ωοειδούς αντικειμένου. Το αγγείο διακοσμείται στο λαιμό με επιμήκη γλωσσοειδή φύλλα και μαύρες λεπτές γραμμές ανάμεσά τους και στον ώμο με γραπτό ιωνικό κυμάτιο. Στην πίσω όψη εικονίζεται εγγεγραμμένο ανθέμιο που πλαισιώνεται από έλικες²³⁶ (Εικ. 95). Η παράσταση αυτή ανήκει στην παραλλαγή β της εικονογραφικής ομάδας Ι των παραστάσεων με γυναικείες κεφαλές των αγγείων Κερτς της Σγουροπούλου, που απαντά αποκλειστικά στην αττική αγγειογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ.²³⁷ Το ωοειδές αντικείμενο ταυτίζεται, συνήθως, με τύμβο, επιτύμβιο μνημείο ή βωμό. Οι παραστάσεις αυτές συνδέονται με τον εικονογραφικό κύκλο της Αφροδίτης και οι γυναικείες μορφές είτε ταυτίζονται με την ίδια τη θεότητα είτε με απλές θνητές – λάτρες της²³⁸.

Ληκύθιο με παράσταση μικρού αγοριού που μπουσουλάει προς τα αριστερά και φέρει, διαγώνια περασμένη στο σώμα, ταινία με φυλαχτά, το «περιάμμα»²³⁹ (ΜΚ/ΑΓΚ 6230, Εικ. 96). Το εικονογραφικό αυτό θέμα, η απεικόνιση του οποίου σε ληκύθια δεν είναι συχνή²⁴⁰, απαντά συνήθως σε μικκύλους χόες, αγγεία που συνδέονται με τον εορτασμό των Ανθεστηρίων προς τιμή του Διονύσου και τη συμμετοχή σε αυτά των παιδιών που είχαν συμπληρώσει το τρίτο έτος της ηλικίας τους²⁴¹. Η παρουσία αγγείων με απεικονίσεις νηπίων σε τάφους, αποτελούσε προσφορά είτε σε παιδιά που πέθαναν πριν κλείσουν τα τρία τους χρόνια είτε σε μεγαλύτερα παιδιά, ως ανάμνηση των ευτυχισμένων εν ζωή στιγμών²⁴². Τα επιστήθια «περιάμματα», εκτός από τον προστατευτικό τους ρόλο, ίσως είχαν και μια πιο πρακτική λειτουργία, δίνοντας τη δυνατότητα σε ένα παιδί, παίζοντας με τα κρεμαστά περιάπτα –

236. Για ανάλογη παράσταση, βλ. Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002, σελ. 43, 44, αρ. Π 1544. Βλ. επίσης, Robinson 1933a, σελ. 171, 172, πίν. 139, αρ. 392–399, ιδιαίτερα αρ. 395.

237. Εικονογραφική ομάδα Ι, παραλλαγή β: γυναικείες κεφαλές αντωπές εκατέρωθεν κάποιου αντικειμένου, βλ. Σγουροπούλου 2000, σελ. 213, 214.

238. Σγουροπούλου 2000, σελ. 226, 227.

239. Για τα «περιάμματα», τον συμβολισμό και τη σημασία τους, βλ. Μερκούρη 2010, σελ. 77 – 86.

240. Βλ. ληκύθιο με ανάλογη παράσταση από την Έδεσσα, Χρυσοστόμου 2013b, σελ. 99, 100, εικ. 67.

241. Μερκούρη 2010, σελ. 79, 80.

242. Μερκούρη 2010, σελ. 79.

φυλαχτά και παρατηρώντας τα, να μάθει τον κόσμο μέσα από τα αντικείμενα που αυτά απεικονίζουν²⁴³. Το αγγείο της Ζώνης χρονολογείται από τα συνευρήματά του στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁴⁴

Ληκύθια με ερωτιδεείς (ΜΚ/ΑΓΚ 9823β και 6264, Εικ. 97 – 99). Οι ερωτιδεείς αποτελούν δημοφιλές διακοσμητικό μοτίβο, που απαντά στα ληκύθια από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., εποχή που η απεικόνισή τους παύει να συνδέεται αποκλειστικά με το θεματικό κύκλο της Αφροδίτης²⁴⁵ και σχετίζεται συχνά με σκηνές γυναικωνίτη, ιδιαίτερα με τις απεικονίσεις γαμήλιων τελετών²⁴⁶. Στα παραδείγματα από το νεκροταφείο, οι ερωτιδεείς παριστάνονται συνήθως να πετούν πάνω από βωμό ή να στέκονται μπροστά από αυτόν, ή εικονίζονται μαζί με κύκνο, πουλί που συνδέεται με τον κόσμο της Αφροδίτης και εμφανίζεται, επίσης συχνά, σε σκηνές γαμήλιας προετοιμασίας²⁴⁷. Η παρουσία σε ταφές αγγείων με παραστάσεις σχετικές με το τελετουργικό του γάμου ερμηνεύονται ως προσφορές σε άγαμες κόρες, που ο πρόωρος θάνατος εμπόδιζε την ολοκλήρωση του προορισμού τους, το γάμο και τη μητρότητα, συμβολίζοντας παράλληλα και το πέρασμα των άωρων αυτών νεκρών στην άλλη ζωή²⁴⁸. Στην κύρια όψη του αποσπασματικά σωζόμενου αρυβαλλοειδούς ληκυθίου ΜΚ/ΑΓΚ 9823β (Εικ. 97), ο Έρωτας παριστάνεται να τείνει το χέρι σε καθιστή νεαρή γυναίκα που κρούει το τύμπανό της, ενώ ανάμεσά τους εικονίζεται κύκνος. Στη βάση του λαιμού αποδίδεται γλωσσωτό κόσμημα, ενώ την παράσταση ορίζουν ζώνες με ιωνικό κυμάτιο. Τη διακόσμηση στην πίσω όψη του αγγείου συμπληρώνει σύνθεση με ανθέμιο και βλαστόσπειρες (ΜΚ/ΑΓΚ 9823β, β' όψη, Εικ. 98). Η εκτεταμένη χρήση λευκού επίθετου χρώματος είναι στο πνεύμα των αγγείων Κερτς του α' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., θυμίζοντας παρόμοια παράσταση σε αρυβαλλοειδές ληκύθιο από το Μουσείο Μπενάκη²⁴⁹.

Εικ. 97.

Εικ. 98.

243. Παραοικονομου 2006, σελ. 246.

244. Πρβλ. αρυβαλλοειδή ληκύθια του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. με ανάλογη παράσταση από το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας, Μυλωνάς 1975, αρ. 308, τάφος Ε1, σελ. 207, 208 (τ. Β), πίν. 285 (τ. Γ) και από το Μουσείο Μπενάκη, Σαμπετάι 2006, σελ. 14, 15, εικ. 21, 22.

245. Για το συγκερασμό του θεματικού κύκλου της Αφροδίτης με αυτόν του γυναικείου κόσμου, βλ. Σγουροπούλου 2000, σελ. 228.

246. Ακαμάτης 2008, σελ. 31 κ.εξ.

247. Για παράσταση κύκνου σε αρυβαλλοειδή ληκύθια και τη σύνδεσή του με τον κόσμο της Αφροδίτης, βλ. Σαμπετάι 2006, αρ. 14, σελ. 18, 19.

248. Για τη σύνδεση των τελετουργικών του γάμου και της ταφής, βλ. Ζήβα 2009, σελ. 37.

249. Σαμπετάι 2006, σελ. 16 – 18, αρ. 13 (380 – 370 π.Χ.).

Εικ. 99.

Στο ληκύθιο ΜΚ/ΑΓΚ 6264 (Εικ. 99) ο Έρωτας απεικονίζεται να πετάει πάνω από βωμό, κρατώντας στεφάνι. Ληκύθιο με πανομοιότυπη παράσταση από το κλασικό νεκροταφείο στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα, θεωρείται εικονογραφικό απόσπασμα μεγαλύτερης σύνθεσης, σχετικής με γαμήλια τελετή ή με σκηνή στο εσωτερικό γυναικωνίτη, αποδίδεται στο Ζωγράφο των λουομένων και χρονολογείται στη δεκαετία 430 – 420 π.Χ.²⁵⁰

Μια άλλη κατηγορία ληκυθίων που απαντά στο νεκροταφείο διακοσμείται με ζώα και τέρατα, όπως κύκνους, πάνθηρες και σφίγγες. Οι πάνθηρες εικονίζονται καθιστοί, με κατάστικτο σώμα και υψωμένο το αριστερό πόδι. Η απόδοση του ζώου στο ληκύθιο ΜΚ/ΑΓΚ 6314 (Εικ. 100) παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με ανάλογα παραδείγματα από το Μουσείο Μπενάκη, τα οποία προσγράφονται στα προϊόντα του Ζωγράφου της Μίνα και χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁵¹ Η απεικόνιση του πάνθηρα, ζώου που συνδέεται με το Διόνυσο, έχει εσχατολογική σημασία και μεταθανάτιους συμβολισμούς²⁵².

Εικ. 101.

Η σφίγγα από την άλλη, το μιζογενές αυτό μυθικό ον με τις δύο φύσεις, καθιερώνεται στην ελληνική τέχνη μετά τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., φθάνοντας στο απόγειό της κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου²⁵³. Αγαπημένο θέμα στην αθηναϊκή αγγειογραφία, εικονίζεται συχνά στις ερυθρόμορφες αρυβαλλοειδείς ληκύθους από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Η απεικόνισή της στις ταφικές στήλες καθώς και σε αγγεία που τοποθετούνται στους τάφους ως κτερίσματα, βεβαιώνει τον αποτροπαϊκό της ρόλο, ως φύλακα του κάτω κόσμου και ως δαίμονα του θανάτου, που θα οδηγήσει και θα προστατεύσει το νεκρό στον

250. Χαριτωνίδης 1958, σελ. 27 (αρ. CXI 2), εικ. 45. Για τον Ζωγράφο των λουομένων, βλ. ARV 1126 – 1133.

251. Σαμπετάι 2006, σελ. 23, 24, αρ. 20, 21.

252. Σαμπετάι 2006, σελ. 24.

253. Tsifakis 2003, σελ. 79.

Αδη²⁵⁴. Στο ληκύθιο ΜΚ/ΑΓΚ 6464 (Εικ. 101) εικονίζεται σφίγγα που κάθεται προς τα δεξιά με ανοιχτές τις φτερούγες της, ενώ μπροστά της υψώνεται σχηματοποιημένος βλαστός. Η απόδοση της παράστασης παρουσιάζει κοινά στυλιστικά χαρακτηριστικά με παραστάσεις σφιγγών σε ληκύθια από το Μουσείο Μπενάκη²⁵⁵, την Αγορά²⁵⁶, τη Μίεζα²⁵⁷ και την Όλυμπο²⁵⁸ του τέλους του 5^{ου}/αρχών 4^{ου} αι. π.Χ., που συνδέονται με το Ζωγράφο της Σφίγγας της Μαγεντίας²⁵⁹.

Εικ. 102.

Αρυβαλλοειδή ληκύθια με διακόσμηση ενός ερυθρόμορφου ανθέμιου στην όψη του αγγείου (ΜΚ/ΑΓΚ 1351, 1639, 3557, Εικ. 102 – 104). Πρόκειται για αγγεία που παράγονται μαζικά, κυρίως κατά το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., και αποτελούν το συνηθέστερο εύρημα στις ταφές του νεκροταφείου, αριθμώντας γύρω στα εκατό ακέραια, ή σχεδόν ακέραια, παραδείγματα²⁶⁰. Το ύψος τους κυμαίνεται από 0,15μ. έως 0,055μ., το σχήμα του σώματος ποικίλλει από ωσειδές έως σφαιρικό, η βάση είναι δακτυλιόσχημη και το στόμιο καλυκόσχημο. Στα περισσότερα ληκύθια τα ανθέμια είναι περικλειστα, εδράζονται σε γραμμή εδάφους που αποδίδεται με ταινία του ίδιου χρώματος, ενώ στα άκρα τους υπάρχουν, συνήθως, κάθετα φύλλα με τριγωνική απόληξη.

Εικ. 103.

Εικ. 104.

254. Tsiafakis 2003, σελ. 83.

255. Σαμπετάι 2006, αρ. 22, σελ. 24, 25, εικ. 58, 59.

256. Moore 1997, αρ. 963, σελ. 269, πίν. 94 (ύστερος 5^{ος} αι. π.Χ.).

257. Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, σελ. 88, 89, αρ. Π 1653.

258. Robinson 1933a, αρ. 248, σελ. 146, πίν. 116.

259. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του ζωγράφου η απόδοση των φτερών που μοιάζουν με χελιδονοουρά, βλ. Σαμπετάι 2006, σελ. 25.

260. Για παραδείγματα αρυβαλλοειδών ληκυθίων με ανθέμιο από το βορειοελλαδικό χώρο, βλ. ενδεικτικά, Robinson 1950, σελ. 146 κ.εξ., πίν. 101 – 106. Καλτσάς 1998, σελ. 247, 248. Χρυσοστόμου 2013a, σελ. 434, 435 και πίν. XVII, XIX, σελ. 560, 562. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 190 – 194, εικ. 192, 193, 272, 273, 319, 320. Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, αρυβαλλοειδή ληκύθια τύπου α, σελ. 42, 43, 46, 53, 58, 79 κ.ά. Τζαναβάρη – Φίλης 2002, σελ. 176, 177, εικ. 40.

Αβαφή ληκύθια

Στην κατηγορία αυτή ανήκει ένα κορινθιακό ληκύθιο κλασικού τύπου, με γωνιώδες σώμα, ψηλή βάση και χοανοειδές, ενιαίο με το λαιμό, στόμιο (ΜΚ/ΑΓΚ 6222, Εικ. 105). Στην άνω εξωτερική όψη του στομίου φέρει ιώδη ταινία. Τρεις ακόμη λεπτές ιώδεις ταινίες κοσμούν το αγγείο, μια στον ώμο, στο ύψος κάτω από τη λαβή, μια χαμηλότερα στο σώμα και μια στο κάτω μέρος της εξωτερικής όψης της βάσης. Πρόκειται για χαρακτηριστικό σχήμα του κορινθιακού Κεραμεικού, που παράγεται κυρίως τον 5^ο αι. π.Χ. σε δύο εκδοχές: στις ωσειδείς ληκύθους και σε αυτές με το γωνιώδες περίγραμμα, στην οποία ανήκει και το παράδειγμά μας, σχήμα που απαντά και στον 4^ο αι. π.Χ.²⁶¹ Το αγγείο ανήκει στα πρωιμότερα παραδείγματα της κατηγορίας και χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 106.

ΜΥΡΟΔΟΧΕΙΑ

Τα μυροδοχεία αποτελούν χαρακτηριστική κατηγορία αγγείων της ελληνιστικής κεραμικής με προορισμό τόσο πρακτικό –για την αποθήκευση αρωματικών ελαίων και άλλων υγρών ουσιών²⁶², καθώς και για τη φύλαξη αρτυμάτων²⁶³– όσο και ταφικό, αντικαθιστώντας από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. τα αρυβαλλοειδή ληκύθια στα κτερίσματα των τάφων²⁶⁴. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα των μυροδοχείων που παρουσιάζονται εδώ, είναι το διαμορφωμένο, σχετικά χαμηλό, πόδι που απολήγει σε δισκοειδή βάση και η σφαιρική κοιλιά με τη μεγαλύτερη διάμετρο στο μέσον της. Ο λαιμός, που στα αβαφή

261. Pemberton 1970, σελ. 293, αρ. 90, 91, πίν. 72 και σελ. 279 (σχέδια) (β' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.). Blegen κ.ά. 1964, σελ. 251, αρ. 359–4, πίν. 54 και σελ. 254, 255, αρ. 365–4, 5, 367–9, πίν. 59. Robinson 1950, αρ. 398, πίν. 167. Για ληκύθους της α' εκδοχής, βλ. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 25, 26. Σαρπανίδα 2012, τ. II, σελ. 28, αρ. 42, πίν. 7.

262. Όπως, για παράδειγμα, παχύρρευστα υγρά (λάδι και μέλι) αλλά και φαρμακευτικές ουσίες, βλ. Hellström 1965, σελ. 24.

263. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα αρτύματα, όπως κόκκοι πιπεριού, κύμινου, σιναπιού, σέλινου, άνηθου, μάραθου και μήκωνος, που ήταν ακριβά κατά την αρχαιότητα και πωλούνταν σε μικρές ποσότητες, συσκευάζονταν σε μικρά αγγεία με στενό άνοιγμα, όπως τα μυροδοχεία, για ελεγχόμενη ροή του περιεχομένου, βλ. Χατζηδάκης 2000, σελ. 122, 123.

264. Για τη χρήση των μυροδοχείων, βλ. Κοτίτσα 2014, σελ. 407 – 424, ιδιαίτερα σελ. 417 – 421 με εκτεταμένη βιβλιογραφία.

παραδείγματα είναι πιο ψηλός, καταλήγει σε προεξέχον λοξότμητο χείλος. Το μυροδοχείο MK/ΑΓΚ 6214 (Εικ. 106) καλύπτεται με μελανό γάνωμα και στο λαιμό κοσμεύεται με αβαθείς πλαστικές αυλακώσεις. Τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά οδηγούν στη χρονολόγησή του στο α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁵

Εικ. 107.

Εικ. 108.

Τα άλλα δύο μυροδοχεία (MK/ΑΓΚ 6215, Εικ. 107 & MK/ΑΓΚ 6216, Εικ. 108) είναι αβαφή, πορτοκαλόχρωμα και διακοσμούνται με οριζόντιες ταινίες, καστανού και ερυθρωπού χρώματος, στην κοιλιά και στον ώμο. Με αντίστοιχο χρώμα καλύπτεται και η λοξή επιφάνεια του χείλους. Η σύγκρισή τους με παράλληλα από διάφορες ελληνιστικές θέσεις μαρτυρά τη χρήση του σχήματος σε όλη τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁶

265. Για συγγενικά παράλληλα, βλ. Τζαναβάρη – Φύλης 2002, σελ. 199 – 201, αρ. 22795, εικ. 72 και 22731, εικ. 71. Rotroff 2006, αρ. 411 (κατηγορία 2), σελ. 289, πίν. 52 (κοντά στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.). Καραπάνου – Κατάκουτα 2004, σελ. 121, σημ. 83, πίν. 26β (β΄ τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.). Χαραμής – Βλαχογιάννη 2004, σελ. 476, πίν. 222α (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.). Χρυσοστόμου 2013α, αρ. 89, σελ. 120 και σελ. 444, 445 (ομάδα Β/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.). Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1991, σελ. 114, 115 (τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.). Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, αρ. 149, σελ. 153 και αρ. 151, σελ. 154, πίν. 21 (α΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Αλλαμανή – Τζαναβάρη 1994, σελ. 97, πίν. 46α (β΄ τέταρτο – τέλη 3^{ου} αι. π.Χ.). Παπακωνσταντίνου 1997, αρ. Κ 4476, σελ. 52, πίν. 36ε (α΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Κωτίτσα 2007, αρ. 129, σελ. 169, πίν. 29 (270 – 250/40 π.Χ.).

266. Για συγγενικά, αλλά όχι πανομοιότυπα παράλληλα, βλ.: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, αρ. 22, εικ. 32, σελ. 33 και 174 και αρ. 359, εικ. 389, σελ. 99 και 174 (α΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Rotroff 2006, αρ. 413, 414 (κατηγορία 2), σελ. 289, 290, πίν. 52 (β΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.). Γρηγοριάδου – Σκέρλου 2004, πίν. 115β, τύπος 2α, σελ. 314 (β΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.). Χαραμής – Βλαχογιάννη 2004, σελ. 476, 477, πίν. 222β (α΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Pemberton 1985, σελ. 300, 301, αρ. 34, 42 και C27–16, πίν. 80 (από β΄ τέταρτο 3^{ου} έως μέσα 3^{ου} αι. π.Χ.). Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, αρ. Π2161, σελ. 99, πίν. 64 (τέλη 3^{ου} αι. π.Χ.). Καλτσάς 1983, αρ. 1650, σχέδ. 21, σελ. 56, 57, πίν. 8β (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.). Ανδρειωμένου 2001, εικ. 31, σελ. 201, 202, εικ. 49α, σελ. 209, εικ. 58, σελ. 211, σημ. 111 (α΄ τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.). Dusenbery 1998α, αρ. XR–8, σελ. 481 (β΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Μπάτζιου-Ευσταθίου – Τριανταφυλλοπούλου 2003 – 2009, αρ. BE 6077, εικ. 119, σελ. 257 (β΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.), αρ. BE 6146, εικ. 131, σελ. 261 (3^{ος} αι. π.Χ.) και αρ. BE 6149, εικ. 133, σελ. 261 (β΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Πλιάκου 2009, αρ. MI 4288γ, σελ. 149, εικ. 5 (γύρω στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.). Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, αρ. 366, σελ. 199 και αρ. 397, σελ. 207 (β΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Ωνάσογλου 1994, σελ. 63, πίν. 30β (α΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Κωτίτσα 2007, αρ. 124, σελ. 167, πίν. 28 (270 – 250/40 π.Χ.).

Εικ. 109.

ΑΛΑΒΑΣΤΡΑ

Η χρήση του αλάβαστρου ως αρωματοδοχείου²⁶⁷ βεβαιώνεται από τις γραπτές πηγές και από τη συχνή εμφάνισή του στην αγγειογραφία σε σκηνές καλλωπισμού γυναικών²⁶⁸, αλλά και σε σκηνές αγοράς αρωματικού λαδιού από μυροπωλεία²⁶⁹. Το αγγείο συνδέεται και με ταφικές πρακτικές και αποτελεί συχνό εύρημα σε ταφές²⁷⁰. Αλάβαστρα κατασκευάζονταν από διάφορα υλικά και πολύτιμα μέταλλα²⁷¹, τα κύρια, ωστόσο, υλικά κατασκευής τους ήταν το γυαλί, ο πηλός και ο αλαβαστρίτης λίθος, αντιπροσωπευτικά παραδείγματα των οποίων απαντούν και στο νεκροταφείο της Ζώνης. Βρέθηκαν οκτώ αλάβαστρα, από τα οποία τα έξι είναι πήλινα, ένα αλαβάστρινο και ένα γυάλινο. Από τα πήλινα αλάβαστρα ξεχωρίζουν το μελανόγραφο αλάβαστρο ΜΚ/ΑΓΚ 6319 (Εικ. 110), καθώς και το αλάβαστρο ΜΚ/ΑΓΚ 1349 (Εικ. 109), που φέρει ίχνη λευκού επιχρίσματος και κοσμεύεται με ζεύγη εγχάρακτων ταινιών στο πάνω μέρος τους σώματος²⁷². Τέτοιου είδους αλάβαστρα θεωρούνται ότι μιμούνται τα ακριβά λίθινα²⁷³. Το σώμα του αγγείου είναι μακρόστενο κυλινδρικό, με μείωση προς τα πάνω

267. Σε πρόσφατες χημικές αναλύσεις για ανίχνευση οργανικών καταλοίπων σε αλάβαστρα από την κυρηναϊκή Απολλωνία εντοπίστηκαν στοιχεία όχι μόνο από φυτικά έλαια αλλά και ζωικά λίπη. Τα τελευταία συνδέονται με την παρασκευή φαρμακευτικών ουσιών, βλ. Maffre et al. 2013, σελ. 57 – 80.

268. Amyx 1958, σελ. 213 – 217.

269. Χατζηδημητρίου 2005, αρ. E22, E23, σελ. 119, 120, πίν. 52.

270. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 95.

271. Για αργυρά και μολύβδινα αλάβαστρα, βλ. Τουλουμτζίδου 2011, σελ. 244, πίν. 3 – 5. Για αναφορά σε χρυσά αλάβαστρα, βλ. Amyx 1958, σελ. 217, σημ. 134. Για επίχρυσα αλάβαστρα, βλ. Βοκοτοπούλου 1990, σελ. 27 και 64.

272. Για αλάβαστρα με ίχνη λευκού επιχρίσματος, βλ. παραδείγματα από την Αμφίπολη, Ρωμιοπούλου – Βογκέικωφ-Brogan 2013, αρ. 234, σελ. 111, αρ. 459A, σελ. 174, αρ. 581A και 558, σελ. 150, αρ. 4448, σελ. 153, αρ. 600A, σελ. 161, αρ. 627A, σελ. 166, αρ. 459A και 460A, σελ. 174, αρ. 1484 και 4506, σελ. 192 (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.)· από τη Σαμοθράκη, Dusenbery 1998a, αρ. S111–4, σελ. 174 (γύρω στο 375 π.Χ.)· από το Άργος, Bruneau 1970, αρ. 1.2–1.4, σελ. 440, 441, εικ. 1 – 3 (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ./4^{ου} αι. π.Χ.), αρ. 59.4, σελ. 466, εικ. 76 (2^{ου} αι. π.Χ.), αρ. 81.5–81.7, σελ. 485, εικ. 122 – 124 (3^{ου} αι. π.Χ.), αρ. 82.2–82.6, σελ. 485, εικ. 133 – 137 (3^{ου} αι. π.Χ.).

Για αλάβαστρα με εγχάραιξες, βλ. Ρωμιοπούλου – Βογκέικωφ-Brogan ό.π., αρ. 235, σελ. 112, αρ. 1485, σελ. 192. Για παράσταση αλάβαστρου με διακόσμηση οριζόντιων γραμμών σε αττική λευκή λήκυθο του Ζωγράφου του Αχιλλέα, βλ. Τζάχου-Αλεξανδρή 1998, αρ. κατ. 6, πίν. 17 – 19.

273. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 95. Για την πιθανότητα το αλάβαστρο της Ζώνης να μην είναι απλώς λευκό αλλά επικασσιτερωμένο, κάτι που μόνο εργαστηριακά θα μπορούσε να αποδειχθεί, βλ. Κωτίτσα 2007, σελ. 29 και, ιδιαίτερα, σημ. 35 με αναφορά σε άλλο αλάβαστρο από τη Ζώνη (Μεσημβρία). Με την επικασσιτέρωση των αγγείων, που στην περιοχή της Μακεδονίας απαντά σε αγγεία ήδη από το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., προσέβλεπαν στο να έχουν την εμφάνιση αργυρών αγγείων, δημιουργώντας «μια εικόνα πολυτέλειας στα πλαίσια της ταφικής διαδικασίας».

και κυρτή έδραση, ο ώμος σχηματίζει γωνιώδη καμπύλη, ο λαιμός είναι βραχύς με ελαφρώς κοίλα τοιχώματα και απολήγει σε πλατύ δισκόμορφο χείλος. Το αγγείο θα μπορούσε να χρονολογηθεί με βάση συγγενικά του παράλληλα στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁷⁴

Το μελανόγραφο αλάβαστρο (ΜΚ/ΑΓΚ 6319, Εικ. 110), με το δικτυωτό κόσμημα, ανήκει στα αλάβαστρα της ομάδας Bulas που εμφανίζονται στον αττικό Κεραμεικό ήδη από το α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁷⁵ Η στερεότυπη διακόσμηση με το δικτυωτό κόσμημα παραλλάσσει μόνο σε ό,τι αφορά τα μοτίβα των επιμέρους διακοσμητικών ζωνών, που, στα περισσότερα παραδείγματα, είναι φυτικά και καλύπτουν, συνήθως, την περιοχή κάτω από το χείλος²⁷⁶. Στο αλάβαστρο της Ζώνης το κάτω μέρος του σώματος καλύπτεται με μελανό γάνωμα και φέρει εξηρημένη ζώνη με λευκές και καστανές ταινίες. Στο πάνω μέρος, ανάμεσα σε δύο πλατιές μελανές ταινίες, αναπτύσσεται η ζώνη με το δικτυωτό κόσμημα και τις λευκές επίθετες στιγμές. Στην περίμετρο του χείλους φέρει μελανή ταινία με λευκά ελικοειδή κοσμήματα. Αλάβαστρα με παρόμοια διακόσμηση χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου}/αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.²⁷⁷

Το αλαβάστρινο αλάβαστρο (ΜΚ/ΑΓΚ 6210, Εικ. 111) έχει σώμα κυλινδρικό που παρουσιάζει μείωση προς τα πάνω, σχεδόν ευθύγραμμο τοιχώματα και κυρτή έδραση. Στο πάνω μέρος του σώματος φέρει δύο κάθετα λεπτά ημικυκλικά ωτία. Ο ώμος σχηματίζει καμπύλη, ο λαιμός είναι κοντός και το χείλος πλατύ και επίπεδο. Διακρίνονται και τα λοξά «νερά» του πετρώματος. Αλαβάστρινα αλάβαστρα απαντούν συχνά σε ταφικά σύνολα του 4^{ου} αι. π.Χ. στη

274. Βλ. Κωτίτσα 2007, αρ. 97, σελ. 157, πίν. 13 (325 – 300 π.Χ.).

275. Βλ. σχετικά Kurtz 1975, αρ. 5, 6, πίν. 72, σελ. 77, 232 (α΄ μισό και β΄ – γ΄ τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα).

276. Βλ. Bulas 1932, σελ. 396, πίν. XXI, αρ. 5–9.

277. Βλ. αλάβαστρο από τάφο που εντοπίστηκε στην οδό Αμερικής στην Αθήνα, Παρλαμά – Σταμπολίδης (επιμ.) 2000, σελ. 240, αρ. 224 (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.)· από τις Αιγές, Αλεξανδροπούλου 2007, σελ. 135, εικ. 3 (α΄ τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.)· από την κυρηναική Απολλωνία, Maffre et al. 2013, αρ. 3 (Inv. 1021), σελ. 61, 62, εικ. 3 και αρ. 4 (Inv. 1022), σελ. 62, εικ. 4 (αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.).

Μακεδονία²⁷⁸. Τυπολογικά, το αγγείο μας βρίσκεται κοντά σε παραδείγματα από τα Αβδηρα και τη Ρήνεια²⁷⁹ που χρονολογούνται στο β' – γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Το γυάλινο μικρογραφικό αλάβαστρο (ΜΚ/ΑΓΚ 6086, Εικ. 112), από μπλε αδιαφανές γυαλί, είναι κατασκευασμένο με την τεχνική του πυρήνα. Το σώμα είναι επίμηκες, κυλινδρικό, με κυρτή έδραση και μικρά επίθετα ωτία, ο ώμος είναι ελάχιστα σχηματοποιημένος, ενώ ο λαιμός ψηλός και κυλινδρικός. Το χείλος είναι οριζόντιο, δισκόμορφο. Το σώμα κοσμείται με αραιές οριζόντιες ταινίες από λευκή ίνα γυαλιού, που ελίσσονται σπειροειδώς, ενώ ανάλογες ταινίες κοσμούν την ακμή του χείλους και το λαιμό, ακριβώς κάτω από το χείλος. Το αγγείο κατατάσσεται στο σχήμα 3:16 (τύπος A i a) του Harden²⁸⁰, με κοντινότερο παράλληλό του, αλάβαστρο άγνωστης προέλευσης από το Βρετανικό Μουσείο²⁸¹. Πρόκειται για σχήμα που δεν απαντά συχνά και παύει να είναι σε χρήση πριν από το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁸²

ΑΜΦΟΡΙΣΚΟΙ

Οι αμφορίσκοι, αγγεία για τη φύλαξη κυρίως αρωματικών ελαίων αλλά και άλλων υγρών²⁸³, παρόλο που δεν εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα στο νεκροταφείο, εντούτοις παρουσιάζουν μια ποικιλία τύπων. Αρκετοί αποτελούν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων και ανήκουν σε ένα, ιδιότυπου σχήματος, αγγείο που επιχωριάζει στον βορειοελλαδικό χώρο, χωρίς, ωστόσο, να λείπουν και παραδείγματα από τον αττικό Κεραμεικό. Αναλυτικότερα, διακρίνονται οι ακόλουθες κατηγορίες:

278. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, αρ. Α83–Α84, σελ. 43, 44 και αρ. Β58–Β125, σελ. 80 – 83. Δρούγου 2005, αρ. 3–19, σελ. 45 – 47, και σελ. 173 – 175. Ρωμοπούλου – Βογκέικωφ–Brogan 2013, αρ. 194 και 228, σελ. 109, 110, αρ. 241, σελ. 115, εικ. 11α, αρ. 470Α, 555 και 2312, σελ. 137, αρ. 2335, σελ. 145, αρ. 4444, σελ. 149, αρ. 4445, σελ. 150, αρ. 4451, σελ. 158, αρ. 4453, σελ. 159.

279. Βλ. Καλλιντζή 2003, αρ. 4, σελ. 29, φωτ. 10 (γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.). Ζαφειροπούλου 1973, σελ. 614, 615 και 633, 634, αρ. 25 (β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.). Βλ. και αλάβαστρο από την αρχαία Άργιλο, Γραμμένος, Τιβέριος 1984, πίν. 6δ, σελ. 23, 24 (β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

280. Harden 1981, σελ. 122, 123.

281. Harden 1981, αρ. 324, σελ. 125, πίν. XIX, εικ. 9.

282. Harden 1981, σελ. 125.

283. Γενικά για τη χρήση αμφορέων και αμφορίσκων, βλ. Τσονάκα 2008, σελ. 34 – 38.

Αβαφείς αμφορίσκοι

Αμφορίσκοι τύπου Φικελλούρων, με σώμα σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου, διευρυμένη βάση, χείλος σε σχήμα σπείρας και γραμμική διακόσμηση, η οποία συνίσταται από δύο ή τρεις λεπτές γραμμές καστανού ή καστανού και ερυθρού χρώματος κάτω από τον ώμο των αγγείων (ΜΚ/ΑΓΚ 2163, Εικ. 113). Έχουν βρεθεί τέσσερα παραδείγματα. Πρόκειται για τύπο που απαντά σε διάφορες θέσεις του βορειοελλαδικού χώρου και συνδέεται με τη Μίλητο, που θεωρείται ο τόπος παραγωγής τους²⁸⁴. Η γραμμική διακόσμηση χαρακτηρίζει τα αγγεία της ύστερης φάσης του τύπου, που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁵, ενώ το σχήμα σε κάποιες περιοχές επιβιώνει μέχρι τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους²⁸⁶. Ανάλογα αγγεία από τη γειτονική Δίκαια θεωρούνται προϊόντα τοπικού εργαστηρίου²⁸⁷. Ο αμφορίσκος ΜΚ/ΑΓΚ 2163, με βάση παρόμοια παραδείγματα από την Άκανθο, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁸

Αβαφείς αμφορίσκοι ιδιότυπου σχήματος, με καλυκόσχημο χείλος, σώμα περισσότερο ή λιγότερο ωοειδές, στενό λαιμό ενιαίο με το σώμα, κάθετες λαβές που εφάπτονται στο χείλος και δισκόμορφη βάση (ΜΚ/ΑΓΚ 6462, Εικ. 114). Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από έξι παραδείγματα, το ύψος των οποίων κυμαίνεται από 0,11 έως 0,22μ., ενώ το σχήμα του σώματος ποικίλλει από ωοειδές έως σχεδόν σφαιρικό. Πρόκειται για σχήμα που δεν είναι ιδιαίτερα συχνό, απαντά κυρίως στην Άκανθο και την Όλυνθο, και φαίνεται ότι αποτελεί προϊόν τοπικών εργαστηρίων που δραστηριοποιούνταν στις περιοχές αυτές από τις αρχές του 5^{ου} έως τα τέλη, σχεδόν, του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁹ Λόγω του μικρού μεγέθους τους ερμηνεύονται ως ελαιοδόχα αγγεία, ενώ η εμφάνιση κοινών

284. Για συγκεντρωμένα παραδείγματα από τον βορειοελλαδικό χώρο, βλ. Παντή 2008, σελ. 21 – 24, πίν. 2 και 3 στις σελ. 412, 413. Για παραδείγματα από την αρχαία Οισύμη, αποικία της Θάσου, βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Μαραγκού 2012, σελ. 326, 327, εικ. 10. Για παραδείγματα από τη Δίκαια της Θράκης, βλ. Τριαντάφυλλος – Τασακλάκη 2012, σελ. 483, 484, εικ. 12.

285. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Μαραγκού 2012, σελ. 326.

286. Παντή 2005, σελ. 353 (σημ. 44). Της ίδιας 2008, σελ. 22.

287. Τριαντάφυλλος – Τασακλάκη 2012, σελ. 483, 484, εικ. 12.

288. Παντή 2005, σελ. 353, 354, εικ. 15 (1) και της ίδιας 2008, αρ. 12, σελ. 310, πίν. 3η.

289. Παντή 2008, σελ. 101, 102 και 147.

χαρακτηριστικών στοιχείων με τους ελληνοιστικούς «μακεδονικούς» αμφορείς έχει οδηγήσει στη διατύπωση της άποψης ότι, ίσως, τα κλασικά αυτά παραδείγματα αποτελούν μια πρόδρομη μορφή των ελληνοιστικών²⁹⁰. Οι αμφορίσκοι του νεκροταφείου χρονολογούνται, με βάση τα συνευρήματά τους, στα τέλη του 5^{ου} και στον 4^ο αι. π.Χ.

Μελαμβαφείς αμφορίσκοι

Μελαμβαφείς αμφορίσκοι με εμπύεστη διακόσμηση (ΜΚ/ΑΓΚ 6483, Εικ. 115). Η διακόσμηση του σώματος αποτελείται από τρεις οριζόντιες γραμμές, που πλαισιώνονται από μια σειρά όρθιων και από μια σειρά ανεστραμμένων ανθεμίων, ενώ στον ώμο υπάρχει ζώνη με ιωνικό κυμάτιο ή ανθέμια. Η παραγωγή τέτοιων αμφορίσκων εκτείνεται χρονικά από το 430 π.Χ. έως και τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁹¹ και είναι γνωστοί και από άλλα νεκροταφεία του βορειοελλαδικού χώρου²⁹², όπου το σχήμα φαίνεται να επιβιώνει μέχρι τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁹³ Η διακόσμηση του αγγείου ΜΚ/ΑΓΚ 6483 είναι παρόμοια με αυτή που απαντά σε αμφορίσκο των αρχών του 4^{ου} αι. από την Αγορά²⁹⁴, το σχήμα του, ωστόσο, που είναι λιγότερο ραδινό, είναι πιο κοντά σε παραδείγματα από τη Σίνδο και την αρχαία Αργίλο, που χρονολογούνται στη δεκαετία 430 – 420 π.Χ.²⁹⁵

290. Παντή 2008, σελ. 101, 102 και 147. Για ελληνοιστικούς «μακεδονικούς» αμφορείς, βλ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, σελ. 117 – 120, σχ. 13 – 15.

291. Για την εξέλιξη του τύπου, βλ. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 156.

292. Βλ. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 7, 8, πίν. 1δ.

293. Βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, αρ. 42, 43, σελ. 39 και 159, εικ. 55 – 57.

294. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 1159, σελ. 317, πίν. 39, 48.

295. Για τον αμφορίσκο από τη Σίνδο, βλ. Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, αρ. 334, σελ. 212. Για τον αμφορίσκο από την Αργίλο, βλ. Vokotopoulou (ed.) 1993, αρ. 234, σελ. 195.

Αμφορίσκοι με μελανόγραφα κοσμήματα

Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο αμφορίσκος ΜΚ/ΑΓΚ 641 (Εικ. 116) που προσγράφεται στην αττική ομάδα Bulas του α΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁹⁶ Το αγγείο φέρει στην κοιλιά δικτυωτό κόσμημα με στιγμές από λευκό επίθετο χρώμα στις διασταυρώσεις των γραμμών. Το στόμιο, ο λαιμός και οι λαβές φέρουν μαύρο γάνωμα, ενώ το κάτω μέρος του σώματος και η βάση είναι ακόσμητα. Οι αμφορίσκοι της ομάδας Bulas με δικτυωτό δεν απαντούν συχνά και η διακόσμησή τους είτε είναι απλή, όπως στο αγγείο της Ζώνης²⁹⁷, είτε περιλαμβάνει και επιμέρους διακοσμητικές ζώνες με φυτικά και γλωσσωτά κοσμήματα²⁹⁸.

Πλαστικοί αμφορίσκοι

Πλαστικός αμυγδαλόσχημος αμφορίσκος (ΜΚ/ΑΓΚ 3494, Εικ. 117). Το σώμα του αγγείου, που έχει αφεθεί στο χρώμα του πηλού, μιμείται καρπό αμυγδάλου. Το πάνω μέρος των λαβών, ο λαιμός και το στόμιο φέρουν στιλννό μελανό γάνωμα. Τα αγγεία αυτού του τύπου θεωρούνται αττική δημιουργία του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. και απαντούν σε όλο τον 4^ο αι. σε διάφορες περιοχές²⁹⁹. Ανάλογα παραδείγματα από τη βόρεια Ελλάδα χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} – α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁰⁰ Οι αμφορίσκοι αυτοί περιείχαν αμυγδαλέλαιο και το μικρό τους μέγεθος υπαγορευόταν από την υψηλή τιμή του περιεχομένου τους³⁰¹.

296. Για τα αγγεία της ομάδας Bulas, βλ. αρυβαλλοειδή ληκύθια με μελανόγραφα κοσμήματα, σελ. 64 – 65 και μελανόγραφο αλάβαστρο ΜΚ/ΑΓΚ 6319 στη σελ. 75 του παρόντος.

297. Για ανάλογο παράδειγμα με απλή διακόσμηση από τη Νίσυρο, βλ. Φιλήμονος-Τσοποτού 1980, σελ. 67, πίν. 16β.

298. Για αμφορίσκους με πλουσιότερη διακόσμηση, βλ. Σαμπετάι 2012, σελ. 306, 307, εικ. 2 – 4. Blinkenberg – Johansen 1924, πίν. 183, αρ. 4, σελ. 143· Maffre et al. 2013, αρ. 5 (Inv. 931), σελ. 63, εικ. 5 (από την κυρηναική Απολλωνία).

299. Βλ. ενδεικτικά από Ερέτρια, Ανδρειωμένου 1972, πίν. 64β, σελ. 180 (αρ. 1404) (από τάφο του β΄ τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ.)· από Βοιωτία (:) στο Μουσείο Scheurleer, στη Χάγη, Lunsingh-Scheurleer 1927, αρ. 6, πίν. 2, σελ. 5· στο Μουσείο της Κοπεγχάγης, Blinkenberg – Johansen 1924, πίν. 175, αρ. 3, σελ. 137 (5^{ος} – 4^{ος} αι. π.Χ.)· στο Μουσείο του Λούβρου, Jeammet 2010, αρ. 40, σελ. 77 (380 – 360 π.Χ.)· στο Μουσείο του Τάραντα, Mannino – Roubis 2000, εικ. 6, 7, σελ. 71.

300. Βλ. ανάλογα αγγεία από την Όλυνθο, Robinson 1950, αρ. 1079, σελ. 425, πίν. 255 (α΄ μισό 4^{ου} αι. π.Χ.)· από τη Σαμοθράκη, Dusenbery 1998a, αρ. Η7–3, σελ. 445 (400 π.Χ.)· από την Αμφίπολη, Μπόνιας – Νικολαΐδου-Πατέρα 2012, σελ. 198, 199, εικ. 16.

301. Jeammet 2010, σελ. 77.

Πλαστικός αμφορίσκος – αχιβάδα (ΜΚ/ΑΓΚ 6292, Εικ. 118). Το σώμα του αγγείου που μιμείται αχιβάδα (χτένι) είναι διακοσμημένο με καμπυλόγραμμες, μελανές και άσπρες, ταινίες. Μελανά είναι επίσης το επάνω μέρος των λαβών, ο λαιμός και το στόμιό του. Ο λαιμός με το χείλος έχουν κατασκευαστεί ξεχωριστά. Ο αμφορίσκος είναι πανομοιότυπος με παράδειγμα από τα Άβδηρα, που χρονολογείται γύρω στα τέλη του 5^{ου}/αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.³⁰² Τα κοχύλια συνδέονται με τον κόσμο της Αφροδίτης και η παρουσία τέτοιου είδους αγγείων σε τάφους παραπέμπουν, πιθανότατα, στη χθόνια υπόσταση της θεάς και εμπεριέχουν εσχατολογικούς συμβολισμούς³⁰³.

ΑΣΚΟΙ

Ο ασκός, αγγείο μεταφοράς αρωματικών ελαίων αλλά και άλλων ρευστών ουσιών, όπως μελιού, παρουσιάζει μια αρκετά μεγάλη ποικιλία τύπων³⁰⁴. Το σχήμα απαντά και σε μέταλλο³⁰⁵, ενώ επικασσιτερωμένοι πήλινοι ασκοί εντοπίζονται σε ταφικά σύνολα της Μακεδονίας κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁰⁶ Κυρίαρχο σχήμα στο νεκροταφείο είναι ο αβαφής πτηνόμορφος ασκός, που φαίνεται ότι προοριζόταν κυρίως για την αποθήκευση αρωματικών ελαίων³⁰⁷. Αντίθετα οι μελαμβαφείς ασκοί δεν συνηθίζονται.

Μελαμβαφείς ασκοί

Μελαμβαφής ασκός με βαθύ σώμα (ΜΚ/ΑΓΚ 3876, Εικ. 119). Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αγγείου, το οποίο καλύπτεται ολόκληρο από καλής ποιότητας γάνωμα, είναι το βαθύ σώμα με τα κάθετα τοιχώματα, η δακτυλιόσχημη βάση, η μικρή κάθετη προχολή και η τοξωτή λαβή. Πρόκειται για αττικό τύπο που απαντά, κυρίως, από το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., έχει μικρή διάρκεια ζωής και η παραγωγή του σταματά πριν τα τέλη του αιώνα³⁰⁸. Ο ασκός ΜΚ/ΑΓΚ 3876 μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁰⁹

302. Σαμαρτζίδου – Μπαντίνου 2014, σελ. 294, 295, εικ. 5, 6.

303. Σαμαρτζίδου – Μπαντίνου 2014, σελ. 302.

304. Βλ. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 157 κ.εξ.

305. Βλ. αργυρό παράδειγμα από το Δερβένι, Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, αρ. Β3, σελ. 69, πίν. 72.

306. Κωτίτσα – Ναζλής 2007, σελ. 273.

307. Τουράτσογλου 1986, σελ. 638, 639.

308. Για παρόμοιο ασκό, βλ. Παρλαμά – Σταμπολίδης (επιμ.) 2000, σελ. 230, αρ. 204.

309. Βλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 1168, σελ. 318 και σελ. 158.

Μελαμβαφής ασκός με χαμηλό, αρτόσχημο σώμα, δακτυλιόσχημη βάση και χοανοειδές στόμιο (ΜΚ/ΑΓΚ 6268, Εικ. 120). Πρόκειται για αττικό, επίσης, τύπο, που γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στο τελευταίο τρίτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και η παραγωγή του διαρκεί μέχρι το γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. Παράλληλα με τα μελαμβαφή απαντούν και παραδείγματα με ερυθρόμορφες παραστάσεις³¹⁰, αλλά και από μέταλλο³¹¹. Ο ασκός ΜΚ/ΑΓΚ 6268, που αποτελεί το μοναδικό ακέραιο παράδειγμα του τύπου στο νεκροταφείο, φέρει γάνωμα μελανό, αμαυρό, και, με βάση συγγενικά παράλληλα από άλλες περιοχές, χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.³¹²

Αβαφείς ασκοί

Πτηνόμορφος ασκός, με ψηλό και ευρύ σώμα, που στενεύει βαθμιαία προς τη δακτυλιόσχημη βάση, προχολή σε σχήμα εχίνου και τοξωτή λαβή (ΜΚ/ΑΓΚ 653, Εικ. 121). Το αγγείο, στο πίσω από τη λαβή τμήμα, σχηματίζει μια οξεία απόληξη, σαν ουρά. Το σχήμα αυτό, που θυμίζει σώμα πάπιας, προϊόν τοπικών, κυρίως, εργαστηρίων³¹³, παρέμεινε αμετάβλητο από τον 5^ο μέχρι και τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.³¹⁴, εμφανίζει μια ευρύτατη γεωγραφική διασπορά³¹⁵ και απαντά και σε μελαμβαφή παραδείγματα³¹⁶. Πρόκειται για το συνηθέστερο τύπο ασκού που εντοπίζεται στο νεκροταφείο τόσο ως κτέρισμα στις ταφές, όσο και σε εναγισμούς.

310. Πρβλ. ερυθρόμορφους ασκούς του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Νίσυρο, Μπαϊράμη 2012, σελ. 272, εικ. 5 – 7.

311. Βλ. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, αρ. Β3, σελ. 69, πίν. 72.

312. Βλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 1174, σελ. 318 και σελ. 158, 159. Μπάτζιου-Ευσταθίου – Τριανταφυλλοπούλου 2003 – 2009, σελ. 292, εικ. 213. Dugas 1952, σελ. 55 και 63, αρ. 194, πίν. XLIX.

313. Παντή 2008, σελ. 123 – 125, πίν. 51β, γ και σχέδ. 20στ – ι.

314. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 1734, σελ. 358. Robinson 1933a, αρ. P42, P43, σελ. 31 και του ιδίου 1950, αρ. 455, σελ. 257, πίν. 171.

315. Τουράτσογλου 1986, σελ. 638, 639, όπου παρουσιάζεται η εξέλιξη του σχήματος από τον 5^ο έως και τον 3^ο αι. π.Χ.

316. Πρβλ. ασκό από την Κ. Ιταλία (Καμπανία), Kotitsa 1998, αρ. 21, πίν. 9, σελ. 23 (350/40 π.Χ.).

ΣΥΜΠΟΣΙΑΚΑ ΑΓΓΕΙΑ

ΣΚΥΦΟΙ

Οι σκύφοι αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα αγγείων του νεκροταφείου μετά τα αρυβαλλοειδή ληκύθια (βλ. γράφημα 1, σελ. 60). Βρέθηκαν πολλά ακέραια, ή σχεδόν ακέραια, παραδείγματα, τόσο μελαμβαφών όσο και αγγείων που κοσμούνται με ερυθρόμορφες παραστάσεις. Όλοι ανήκουν στον αττικό τύπο Α, με εξαίρεση ένα παράδειγμα κορινθιακού τύπου, και η παρουσία τους καλύπτει όλο σχεδόν το χρονικό διάστημα χρήσης του νεκροταφείου, από τις αρχές του 5^{ου} έως τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.

Μελαμβαφείς σκύφοι

Σκύφος κορινθιακού τύπου (ΜΚ/ΑΓΚ 3910, Εικ. 122). Το σχήμα, που εμφανίζεται στην Αττική από το β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., αποτελεί δάνειο από τον κορινθιακό Κεραμικό και η παραγωγή του διαρκεί μέχρι και τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους³¹⁷. Ο σκύφος έχει πεταλόσχημες λαβές, χείλος που κλίνει προς τα μέσα και σώμα που στενεύει έντονα στο κάτω μέρος του και καταλήγει σε στενή και χαμηλή βάση. Καλύπτεται ολόκληρος από μαύρο γάνωμα, εκτός από τη βάση του και μια στενή ταινία στο κατώτατο μέρος του σώματος. Το αγγείο, με βάση το σχήμα του, μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.³¹⁸

Εικ. 123.

Εικ. 124.

Σκύφοι αττικού τύπου Α. Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από 26 παραδείγματα, μέσα από τα οποία μπορεί να παρακολουθησει κανείς την εξέλιξη του σχήματος για σχεδόν δύο αιώνες. Στα αγγεία των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ. (ΜΚ/ΑΓΚ 3832³¹⁹, Εικ. 123) το σώμα έχει ενιαίο περίγραμμα και είναι φαρδύ στο κάτω μέρος, ενώ προχωρώντας προς τον 4^ο αι., η καμπύλη του περιγράμματος διασπάται, το κάτω μέρος του σώματος στενεύει και γίνεται κοίλο σε σχέση με το πάνω μισό, το οποίο, στις αρχές του αιώνα, κυρτώνεται ελαφρά και εντονότερα οδεύοντας προς τα τέλη του (ΜΚ/ΑΓΚ 3950³²⁰, Εικ. 124). Σε όλα σχεδόν τα παραδείγματα, η κάτω επιφάνεια της βάσης έχει αφαιρεθεί στο χρώμα του πηλού και είτε είναι ακόσμητη είτε φέρει ομόκεντρους κύκλους και κουκκίδες³²¹. Σε ένα παράδειγμα των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. (ΜΚ/ΑΓΚ 6221, Εικ. 125), στην ακό-

317. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 81 – 83.

318. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 321, 322, σελ. 258, πίν. 15, εικ. 4.

319. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 338, σελ. 259, πίν. 16 (500 – 480 π.Χ.).

320. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 353, σελ. 260, πίν. 17 (γύρω στο 320 π.Χ.).

321. Με εξαίρεση τα ΜΚ/ΑΓΚ 1621 και 3852 η βάση των οποίων καλύπτεται με μαύρο γάνωμα.

Εικ. 125.

σμητη επιφάνεια της βάσης υπάρχει χάραγμα με συμπίλημα των γραμμμάτων «κάπα» και «άλφα». Ανάλογα χαράγματα στη βάση σκύφων έχουν συσχετιστεί με το εργαστήριο παραγωγής ή ακόμη και με τον ιδιοκτήτη του αγγείου³²².

Σκύφοι με ερυθρόμορφες παραστάσεις

Τα περισσότερα παραδείγματα ανήκουν στον 4^ο αι. π.Χ. και κοσμούνται με γνωστούς εικονογραφικούς τύπους της εποχής: γυμνές ή ιματιοφόρες αντρικές μορφές και γυναικείες προτομές, θέματα ιδιαίτερα αγαπητά από τον ύστερο 5^ο και σ' όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αι., που παρουσιάζουν μεγάλη τυποποίηση και χαρακτηριστικές ομοιότητες μεταξύ τους. Μπορούν να διακριθούν οι ακόλουθες ομάδες:

Στην πρώτη ομάδα ανήκουν **σκύφοι που φέρουν παράσταση δύο αντωπών ανδρικών μορφών**, συνήθως ενός αθλητή, που απεικονίζεται γυμνός κρατώντας μια στλεγγίδα και μιας ντυμένης μορφής που κρατάει ραβδί, η οποία ερμηνεύεται από την έρευνα ως γυμναστής ή κριτής³²³ (ΜΚ/ΑΓΚ 1448, Εικ. 126). Συχνές είναι και οι απεικονίσεις δύο αντωπών ιματιοφόρων νεανικών μορφών, που επίσης ταυτίζονται με αθλητές, με βάση τα αντικείμενα που κρατούν, στα οποία συγκαταλέγονται δίσκοι, σφαίρες, αρύβαλλοι (ΜΚ/ΑΓΚ 6302, Εικ. 127). Τα κοντά τους μαλλιά και η απουσία γενιού, μαρτυρούν το νεαρό της ηλικίας τους. Η ίδια παράσταση επαναλαμβάνεται και στις δύο όψεις των αγγείων. Κάτω από τις λαβές κοσμούνται με μεγάλα ανθέμια που συμπληρώνονται από όρθιες έλικες, οι οποίες πλαισιώνουν τις μορφές της κάθε πλευράς. Αυτές οι παραστάσεις, που συνδέονται με σκιηές παλαίστρας ή γυμνασίου³²⁴, αποδίδονται, συνήθως, στην ομάδα του Ευτραφούς Αγοριού (Fat Boy Group), που δραστηριοποιείται ιδιαίτερα μετά το β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Το πιθανότερο, όμως, είναι ότι πρόκειται για προϊόντα διαφορετικών εργαστηρίων, που η παραγωγή τους εκτείνεται από τον ύστερο 5^ο μέχρι το τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³²⁵

Εικ. 126.

Εικ. 127.

322. Βλ. παραδείγματα σκύφων με «graffito» από τη Σίνδο, Σαριπανίδη 2012, τόμος I, σελ. 102, 103, αρ. 198, τόμος II, πίν. 44.

323. Saripanidi 2012, πίν. 43, αρ. 150, 151.

324. Sabbatini 2000, σελ. 47.

325. Sabbatini 2000, σελ. 47 – 64.

Εικ. 128.

Εικ. 129.

Παραλλαγή της προηγούμενης αποτελεί και η δεύτερη ομάδα, η οποία περιλαμβάνει αγγεία που φέρουν **παράσταση μιας ανδρικής μορφής**, ντυμένης ή γυμνής, που αποδίδεται, επίσης, πολύ συνοπτικά και επαναλαμβάνεται και στην άλλη όψη του αγγείου (ΜΚ/ΑΓΚ 1352, 3575, Εικ. 128, 129). Αγαπημένο θέμα είναι ένας νέος γυμνός ή ντυμένος που, στα περισσότερα παραδείγματα, κρατάει κάποιο αντικείμενο στα χέρια του, συνήθως στλεγγίδα³²⁶ (ΜΚ/ΑΓΚ 3575, Εικ. 129). Και εδώ μεγάλα ανθέμια καταλαμβάνουν το χώρο κάτω από τις λαβές και οι όρθιες έλικες πλαισιώνουν την κεντρική μορφή της κάθε πλευράς. Ο σκύφος ΜΚ/ΑΓΚ 1352 (Εικ. 128) παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με έργο από τη Σπίνα της Ιταλίας, που αποδίδεται με βεβαιότητα στην ομάδα του Ευτραφούς Αγοριού και χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³²⁷

Εικ. 130.

Εικ. 131.

Στην τρίτη ομάδα περιλαμβάνονται αγγεία που διακοσμούνται με **γυναικείες προτομές** (ΜΚ/ΑΓΚ 3551, Εικ. 130 – 132). Οι γυναικείες κεφαλές εικονίζονται σε κατατομή και σε μεγάλη κλίμακα, καταλαμβάνοντας όλη σχεδόν την επιφάνεια του αγγείου, φορούν σάκκο και πλαισιώνονται από όρθιες έλικες, οι οποίες φύονται από τα μεγάλα ανθέμια που κοσμούν το χώρο κάτω από τις λαβές (Εικ. 132). Η ίδια παράσταση επαναλαμβάνεται και στις δύο όψεις του αγγείου (Εικ. 130, 131). Το εικονιζόμενο παράδειγμα ΜΚ/ΑΓΚ 3551 είναι πανομοιότυπο με αγγείο προερχόμενο από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής, που θεωρείται προϊόν εργαστηρίου της Ολύνθου, αποδίδεται πιθανότατα στο Ζωγράφο της Ολύνθου 5.156³²⁸ και χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³²⁹ Η ερμηνεία του εικονογραφικού θέματος παρουσιάζει, όπως ήδη έχει επισημανθεί, δυσκολίες και η συνήθης σύνδεσή του με τον κόσμο της Αφροδίτης θεωρείται επισφαλής³³⁰. Στην απεικόνιση των ελισσόμενων βλαστών και του πλούσιου φυτικού

326. Dugas 1952, σελ. 66 και 70, αρ. 15, πίν. LV.

327. Sabbatini 2000, σελ. 59, εικ. 17.

328. Για τον Ζωγράφο της Ολύνθου 5.156, βλ. ARV 1507, 1508.

329. Τζαναβάρη – Φύλης 2002, σελ. 175, εικ. 38, αρ. ΜΘ 22915.

330. Για το θέμα της ερμηνείας των γυναικείων προτομών, βλ. ληκύθια με διακόσμηση γυναικείων προτομών, σελ. 67 – 68 του παρόντος.

Εικ. 132.

διακόσμου που πλαισιώνει τις αυθύπαρκτες αυτές γυναικείες κεφαλές, αναγνωρίζονται συμβολισμοί που σχετίζονται με τη φύση που αναγεννάται, τη ζωή και την επιθυμία για αθανασία της ψυχής³³¹.

ΚΥΛΙΚΕΣ

Οι κύλικες, από τα πιο αγαπητά και κομψά αγγεία πόσης στην αρχαιότητα, εντοπίζονται κατεξοχήν στις επιχώσεις των τάφων, όπου έχει βρεθεί ένας μεγάλος αριθμός θραυσμάτων, αλλά δεν αποτελεί συνηθισμένο κτέρισμα στο εσωτερικό τους. Σώζονται μόνο δύο ακέραια μελαμβαφή παραδείγματα.

Άποδη κύλικα μεγάλου μεγέθους (ΜΚ/ΑΓΚ 3529, Εικ. 133). Πρόκειται για τύπο που απαντά από το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και επιβιώνει μέχρι και το β' τέταρτο του 4^{ου} αι. Χαρακτηριστικό του γνώρισμα είναι η εσωτερική διαμόρφωση του χείλους ως μια πλατιά κοίλη ταινία που σχηματίζει γωνία με το υπόλοιπο σώμα, ενώ εξωτερικά είναι ίσιο. Πολλά παραδείγματα φέρουν εμπίεστη διακόσμηση στο εσωτερικό τους³³². Στο παράδειγμα της Ζώνης, που συγκαταλέγεται στα πρωιμότερα της κατηγορίας με τις πιο βαρείες αναλογίες, οι λαβές είναι ελαφρά υπερυψωμένες, η βάση είναι δακτυλιόσχημη με αυλάκωση στο πάνω τμήμα της, ενώ ένας πλαστικός δακτύλιος διαμορφώνεται στο κατώτερο τμήμα του σώματος, στη μετάβαση προς τη βάση. Από τη σύγκρισή του με τα σχήματα του τύπου από την Αγορά θα μπορούσε να χρονολογηθεί γύρω στο 450 π.Χ.³³³

Μεγάλων διαστάσεων κύλικα τύπου C, με κοίλο χείλος (ΜΚ/ΑΓΚ 3833, Εικ. 134). Πρόκειται για το πιο αγαπητό σχήμα μελαμβαφούς κύλικας με πόδι, που εμφανίζεται στον αττικό Κεραμικό στις τελευταίες δεκαετίες του 6^{ου} αι. π.Χ.³³⁴ Ολόκληρο το αγγείο καλύπτεται από μαύρο γάνωμα, εκτός από την κάτω οριζόντια επιφάνεια της βάσης, το εσώτατο, προς το σώμα του αγγείου, μέρος του στελέχους, την εσωτερική επιφάνεια των λα-

331. Τζαναβάρη 1997, σελ. 358 – 360.

332. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 102 κ.εξ.

333. Βλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 483, σελ. 269, πίν. 22.

334. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 91, 92.

βών και το τμήμα του σώματος ανάμεσα στις ρίζες των λαβών. Το στέλεχος είναι λεπτό και στο σημείο σύνδεσής του με τη βάση σχηματίζεται ρηχή αυλάκωση. Με βάση συγγενικά παράλληλα από την Αγορά μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 480 π.Χ.³³⁵

ΚΥΛΙΚΕΣ – ΣΚΥΦΟΙ

Μελαμβαφείς

Σκυφοειδής κύλικα με βαθύ σώμα, χοντρά τοιχώματα, χείλος που κλείνει προς τα έξω και βαθμιδωτή βάση³³⁶ (ΜΚ/ΑΓΚ 4115, Εικ. 135). Οι λαβές, που δε σώζονται, ήταν υπερυψωμένες. Πρόκειται για τύπο που απαντά για περιορισμένο χρονικό διάστημα στην αττική κεραμική, από το 420 – 380 π.Χ., οπότε και αντικαθίσταται από τον κύνθαρο. Πολλά παραδείγματα φέρουν εμπίεστη διακόσμηση στο εσωτερικό τους³³⁷. Στο νεκροταφείο έχει βρεθεί ένα μόνο, ακόσμητο, παράδειγμα, που μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στο 400 – 380 π.Χ.³³⁸

Εικ. 136.

Εικ. 137.

Σκύφοι – κύλικες τύπου bolsal. Πρόκειται για ένα από τα πιο αγαπημένα κτερίσματα στο νεκροταφείο. Ο τύπος, που δημιουργήθηκε αποκλειστικά για μελαμβαφή αγγεία, απαντά στον αττικό Κεραμικό από το τρίτο τέταρτο του 5^{ου} και επιβιώνει μέχρι τον 3^ο αι. π.Χ., ενώ η μεγάλη του ακμή σημειώνεται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.³³⁹ Από τα είκοσι τρία ακέραια, ή σχεδόν ακέραια, αγγεία της κατηγορίας που εντοπίστηκαν, εκείνα με το χαρακτηριστικό στυλνέο μελανό γάνωμα μπορούν, με βεβαιότητα, να αποδοθούν σε αττικά εργαστήρια, ενώ κάποια άλλα με ερυθρό-καστανό χρώμα που απλώνεται ανομοιόμορφα στην επιφάνειά τους, σχετίζονται, πιθανότατα, με προϊόντα τοπικών εργαστηρίων³⁴⁰. Στα καλύτερα σωζόμενα αττικά παραδείγματα (ΜΚ/ΑΓΚ 6468 και ΜΚ/ΑΓΚ 6198, Εικ. 136, 137), το περίγραμμα του σώματος που

335. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 411, 412, σελ. 264, πίν. 19.

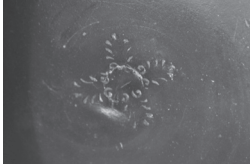
336. Το αγγείο ανήκει στην κατηγορία των “heavy wall variety” (με βαρεία τοιχώματα) της Αγοράς, βλ. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 111, 112.

337. Dugas 1952, σελ. 54 και 62, αρ. 183, πίν. XLIX. Για παρόμοιο σχήμα, βλ. Robinson 1933a, σελ. 186, πίν. 148, αρ. 511.

338. Για συγγενικό παράλληλο από την Αγορά, βλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 622, σελ. 280, πίν. 27. Βλ. και χάλκινο παράλληλο από την Έδεσσα, Χρυσοστόμου 2013a, αρ. 52, σελ. 111 (α' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.).

339. Σαριπανίδη 2012, τόμος I, σελ. 144, σημ. 668 με σχετική βιβλιογραφία.

340. Robinson 1950, σελ. 325, πίν. 208. Για παραγωγή τέτοιων αγγείων από εργαστήρια του βορειοελλαδικού χώρου κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. Μισσηλίδου-Δεσποτιδου 1999, σελ. 776.

Εικ. 138.

διαγράφει ενιαία καμπύλη μέχρι τη δακτυλιόσχημη βάση τους, οι κυκλικής διατομής πεταλόσχημες λαβές, η εδαφόχρωμη κάτω επιφάνεια της βάσης, διακοσμημένη με μαύρους κύκλους και κουκκίδα στο κέντρο, είναι στοιχεία που μπορούν να τα χρονολογήσουν στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} και στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.³⁴¹ Στον πυθμένα τους τα αγγεία αυτά κοσμούνται με εμπιέστη διακόσμηση, που αποτελείται από ανθέμια σε σταυρική διάταξη (ΜΚ/ΑΓΚ 6198, Εικ. 138, Λεπτομέρεια)³⁴².

Μελανόμορφες

Σκύφος – κύλικα με μελανόμορφη παράσταση (ΜΚ/ΑΓΚ 9068, Εικ. 139). Το αγγείο, που σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση, εντάσσεται στην κατηγορία R της Ure³⁴³. Διατηρείται η παράσταση της μιας μόνο όψης, στην οποία εικονίζονται δύο γυναικείες μορφές, μια όρθια και μια καθιστή σε δίφρο. Η καθιστή μορφή απλώνει το χέρι για να πάρει το κάτοπτρο που της τείνει η όρθια μορφή. Οι μορφές πλαισιώνονται από δύο οπωροφόρα δέντρα και δύο όρθια ανθέμια, που με βλαστούς, συνδέονται με τις ρίζες των λαβών. Παρόμοιες σκηνές αναγνωρίζονται ως σκηνές γυναικωνίτη, ενώ η παρουσία του κατόπτρου μαρτυρεί την ενασχόληση των εικονιζόμενων μορφών με τον καλλωπισμό τους, προσφιλή ασχολία των γυναικών στον ελεύθερο χρόνο τους. Η παράσταση σχετίζεται με την τεχντροπία του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Αίμονα και θα μπορούσε να χρονολογηθεί γύρω στο 480 – 470 π.Χ.³⁴⁴, παρόλο που η παρουσία του οπωροφόρου δέντρου, που αποτελεί εικονογραφικό στοιχείο που απαντά σε έργα του Ζωγράφου του Εμπορίου, οδηγεί, συχνά, στη σύνδεση ανάλογων σκηνών με έργα του τελευταίου³⁴⁵.

341. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 541, σελ. 273 και αρ. 556, σελ. 275. Παρλαμά – Σταμπολίδης (επιμ.) 2000, αρ. 211, σελ. 233.

342. Πρβλ. ανάλογο μοτίβο σε σκύφο – κύλικα του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. από την Έδεσσα, Χρυσοστόμου 2013b, σελ. 109, εικ. 88, 89 (σκύφος αρ. 65).

343. Βλ. Ure 1927, σελ. 71, 72, αρ. 108.6, πίν. XXII.

344. Πρβλ. κύλικες – σκύφους του Ζωγράφου του Αίμονα από τη Σίνδο, Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, αρ. 2, σελ. 16 – 19 (Μ. Τιβέριος) και Σαριπανίδη 2012, τ. II, αρ. 130, σελ. 50, πίν. 27.

345. Σαριπανίδη 2012, τ. I, σελ. 64 και σημ. 281, για το λόγο που δεν θα πρέπει να αποδίδονται οι σκηνές αυτές στον Ζωγράφο του Εμπορίου.

ΚΑΝΘΑΡΟΙ

Αν και ο αριθμός των ακέραιων παραδειγμάτων είναι μικρός, οι κánθαροι του νεκροταφείου παρουσιάζουν ποικιλία, αντιπροσωπεύοντας αρκετά από τα γνωστά σχήματα που παρήγαγαν τα αττικά κλασικά εργαστήρια.

Μελαμβαφής κánθαρος χωρίς πόδι και κάθετες χαμηλές λαβές (MK/ΑΓΚ 3822, Εικ. 140). Πρόκειται για τον πιο κοινό τύπο κανθάρων του 5^{ου} αι. π.Χ. Τα περισσότερα γνωστά παραδείγματα, προϊόντα πιθανότατα του ίδιου εργαστηρίου, χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και φαίνεται ότι ο τύπος ήταν σε χρήση μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του αιώνα³⁴⁶. Σχεδόν όλα τα αγγεία της κατηγορίας είναι, όπως και το δικό μας, ολόβαφα, ενώ απαντούν και κάποια με εμπίεστη και άλλη διακόσμηση³⁴⁷. Το κοντινότερο παράλληλο στο παράδειγμα της Ζώνης από την Αγορά χρονολογείται στο 450 – 425 π.Χ.³⁴⁸

Εικ. 141.

Εικ. 142.

Εικ. 143.

Κánθαροι με «διαμορφωμένο χείλος» και κάθετες λαβές (MK/ΑΓΚ 1643, Εικ. 141). Πρόκειται για τύπο που εμφανίζεται πριν από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και αποτελεί τον πιο συνηθισμένο τύπο κανθάρου που απαντά στο νεκροταφείο. Βασικά χαρακτηριστικά του είναι η διβαθμιδωτή βάση με χαμηλό στέλεχος, το ημισφαιρικό σώμα, ο κοντός κυλινδρικός λαιμός, το τριγωνικής διατομής χείλος. Οι κατακόρυφες λαβές επιστέφονται με οριζόντιες αποφύσεις. Ο πυθμένας, σε κάποια παραδείγματα, φέρει διακόσμηση με τέσσερα εμπίεστα ανθέμια, σταυροειδώς διατεταγμένα, τα οποία περιβάλλονται από κύκλο με πυκνές λοξές γραμμές (τεχνική rouletting) (MK/ΑΓΚ 1643, Εικ. 142, Λεπτομέρεια). Παραλλαγή του τύπου αποτελεί ο κánθαρος (MK/ΑΓΚ 6352, Εικ. 143) με τις ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα, που απαντά από το β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και εκπροσωπείται από ένα μόνο ακέραιο παράδειγμα στο νεκροταφείο³⁴⁹.

346. Για τον τύπο, βλ. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 115, 116.

347. Βλ. για παράδειγμα κανθάρους τύπου Αγ. Βαλεντίνου, Boardman 1995, σελ. 45, αρ. 99.

348. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 633, πίν. 27, 47, σελ. 281.

349. Για παραδείγματα με ραβδώσεις, βλ. Robinson 1950, πίν. 189, 190. Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1999, σελ. 785, πίν. 35, αρ. 18370 (320 – 310 π.Χ.). Λιλιμπάκη-Ακαμάτης – Ακαμάτης 2014, αρ. 449, σελ. 117, εικ. 466, 467 και αρ. 584, σελ. 142, εικ. 579.

Κάνθαροι με έντονα διαμορφωμένο χείλος και μία κάθετη λαβή (ΜΚ/ΑΓΚ 3850, Εικ. 144). Ο τύπος παρουσιάζει παρόμοια χαρακτηριστικά με τον προηγούμενο. Η διαφορά έγκειται στο ότι η κάθετη λαβή εκτείνεται από το κατώτερο μέρος του χείλους και δεν φέρει απόφυση στον ώμο της. Τα κοντινότερα παράλληλα στα παραδείγματα της Ζώνης εντοπίζονται στην Όλυνθο και χρονολογούνται στο α' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁵⁰

Κάνθαροι με ελεύθερες οριζόντιες λαβές (ΜΚ/ΑΓΚ 499, Εικ. 145). Έχει εντοπιστεί ένα μόνο, σχεδόν ακέραιο, αγγείο του τύπου. Βασικά χαρακτηριστικά του είναι το έντονα διαμορφωμένο χείλος, η διβαθμιδωτή βάση και οι οριζόντιες διπλές υπερυψωμένες λαβές, που στο αγγείο δε σώζονται. Αποτελεί το βασικό σχήμα από το οποίο εξελίχτηκαν οι διάφοροι τύποι κανθάρων του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁵¹ Στο αγγείο ο πυθμένας κοσμεύεται με εμπιέστα ανθέμια, σταυροειδώς διαταγμένα, που περιβάλλονται από περιφέρεια με γραμμίδια. Με βάση συγγενικά παράλληλα, από την Αγορά και την Όλυνθο, ο κάνθαρος χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁵²

ΚΥΠΕΛΛΑ

Τα κύπελλα δεν αποτελούν συνηθισμένο κτέρισμα στις ταφές του νεκροταφείου. Έχουν βρεθεί μόνο δύο αγγεία, που το καθένα εκπροσωπεί διαφορετικό τύπο και διαφορετικές εποχές.

Μελαμβαφές κύπελλο «φειδιακού» τύπου³⁵³ (ΜΚ/ΑΓΚ 3553, Εικ. 146), με οριζόντιο πεπλατυσμένο χείλος και σώμα ελαφρώς σφαιρικό με κατακόρυφες πλαστικές ραβδώσεις. Η λαβή είναι κάθετη, αποτελούμενη από δύο εφραπτόμενα κυλινδρικά στελέχη. Πρόκειται για τύπο που μιμείται πιθανότατα μεταλλικά πρότυπα, είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στην Αττική και χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁵⁴ Στο βορειοελλαδικό χώρο φαίνεται ότι δεν απαντά συχνά³⁵⁵.

350. Robinson 1950, σελ. 288, αρ. 510, πίν. 188.

351. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 118.

352. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 282, αρ. 653, πίν. 28. Robinson 1950, σελ. 285, αρ. 501, πίν. 186, 187.

353. Ο τύπος είναι γνωστός ως «κύπελλο του Φειδία», η αρχαία ονομασία του είναι «κώθων», ενώ στην αγγλική βιβλιογραφία έχει υιοθετηθεί ο χαρακτηρισμός “mug” του Beazley, ο οποίος το εντάσσει στις οινόχες, βλ. σχετικά Sparkes – Talcott 1970, σελ. 70, 72. Για την καταγωγή και την ονοματολογία του αγγείου, βλ. Τσονάκα 2008, σελ. 365 – 367.

354. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 215, πίν. 11, σελ. 251 (450 – 425 π.Χ.)· για τον τύπο, βλ. σελ. 72 – 74.

355. Βλ. Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002, σελ. 64, αρ. Π 1599 (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.) και Vokotopoulou (ed.) 1993, αρ. 300, σελ. 240 (από την Αμφίπολη, αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.).

Μόνοτο κύπελλο τύπου Εξαμιλίων³⁵⁶ (ΜΚ/ΑΓΚ 3972, Εικ. 147), με δακτυλιόσχημη βάση, ημισφαιρική κοιλιά, λαιμό κυλινδρικό, χείλος που κλίνει προς τα έξω, λαβή ελλειπτικής διατομής που φύτεται στην κοιλιά, κοντά στο σημείο μετάβασης προς το λαιμό, και απολήγει λίγο κάτω από το χείλος. Το κύπελλο είναι μελαμβαφές, εκτός από τη βάση και το κάτω μέρος του σώματος που έχουν αφαιρεθεί στο χρώμα του πηλού. Πήρε το όνομά του από τον λεγόμενο κάρθαρο τύπου Εξαμιλίων, του οποίου θεωρείται παραλλαγή³⁵⁷. Ο τύπος θεωρήθηκε αρχικά κορινθιακός, ο εντοπισμός, όμως, μεγάλου αριθμού τέτοιων κυπέλλων σε διάφορες θέσεις της Βοιωτίας, όπου τα πρωιμότερα παραδείγματα χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., έχει οδηγήσει τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο σχήμα είναι βοιωτικής και όχι κορινθιακής προέλευσης³⁵⁸. Το αγγείο χρονολογείται από τα συνευρήματά του στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και ανήκει στα πρωιμότερα παραδείγματα της κατηγορίας.

Εικ. 148.

Εικ. 149.

ΚΑΛΥΚΑΣ

Μελαμβαφής κάλυκας με επίπεδη βάση, με ομφαλό στον πυθμένα, σώμα με καμπυλόγραμμο προφίλ, κυλινδρικό λαιμό και εξέχον χείλος (ΜΚ/ΑΓΚ 3905, Εικ. 148). Ο ομφαλός περιβάλλεται εξωτερικά από βαθιά αυλάκωση (Εικ. 149). Από τη βάση ξεκινούν ακτινωτά γλωσσοειδείς ραβδώσεις που καλύπτουν το σώμα του αγγείου. Το σχήμα μιμείται τους αργυρούς κάλυκες «αχαιμενιδικού» τύπου, ιδιαίτερα δημοφιλούς στη Μακεδονία κατά τον 4^ο αι. π.Χ.³⁵⁹ Ο κάλυκας, μοναδικός στο νεκροταφείο της Ζώνης, μπορεί να χρονολογηθεί τόσο από τα συνευρήματά του όσο και από τη σύγκρισή του με ανάλογα παραδείγματα, στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁶⁰

356. Pemberton 1985, σελ. 282, αρ. C-61-37, πίν. 79.

357. Ο τύπος πήρε το όνομά του από την ομώνυμη θέση κοντά στην Κόρινθο, όπου εντοπίστηκαν τα πρώτα παραδείγματα, βλ. Edwards 1975, σελ. 86, 87.

358. Τα παραδείγματα από την Κόρινθο είναι πολύ λίγα και χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Βλ. σχετικά Χαραμή – Βλαχογιάννη 2004, σελ. 480, 481: κοντινότερο παράλληλο στο κύπελλο της Ζώνης, το κύπελλο στον πίν. 221α:1. Επίσης, Σαμπετάι 2004, σελ. 464.

359. Τουράτσογλου 1986, σελ. 641.

360. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 285, αρ. 691, πίν. 28. Τουράτσογλου 1986, σελ. 640, 641, αρ. 7 (Π 2196), σχ. 6. Χρυσοστόμου 2013b, εικ. 63, σελ. 96, 97 (μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.).

Εικ. 150.

Εικ. 151.

Εικ. 152.

Εικ. 153.

ΑΩΤΑ ΣΚΥΦΙΔΙΑ

Τα αγγεία αυτού του τύπου προσγράφονται στα μικρών διαστάσεων άωτα σκυφίδια (ΜΚ/ΑΓΚ 6271, 1350, Εικ. 150 – 153). Η παραγωγή των απλών αυτών σκευών με τις ποικίλες χρήσεις, αρχίζει στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και συνεχίζει, σε διάφορες παραλλαγές, μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια³⁶¹. Τα πρωιμότερα παραδείγματα από το νεκροταφείο μπορούν να χρονολογηθούν στο γ' και το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., με κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα το αποστρογγυλεμένο χείλος, που παρουσιάζει το ίδιο πάχος με το αβαθές σώμα, και τη δακτυλιόσχημη βάση, της οποίας η κάτω άβαφη επιφάνεια κοσμεύεται με ομόκεντρους κύκλους (ΜΚ/ΑΓΚ 6271, Εικ. 150, 151)³⁶². Στα οψιμότερα παραδείγματα, που χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., ανήκουν τα εχινόσχημα άωτα σκυφίδια με το χείλος που στρέφεται προς τα μέσα (ΜΚ/ΑΓΚ 1350, Εικ. 152), σχήμα που απαντά και κατά την ελληνιστική περίοδο³⁶³. Στο εικονιζόμενο αγγείο (ΜΚ/ΑΓΚ 1350), η κάτω επιφάνεια της βάσης φέρει μικρή μαστοειδή απόφυση στο κέντρο της και καλύπτεται με μαύρο γάνωμα, ενώ στο πάνω μέρος της εξωτερικής της όψης, που έχει αφεθεί στο χρώμα του πηλού, υπάρχει ρηχή αυλάκωση (Εικ. 153).

ΚΑΝΑΣΤΡΑ

Τα μόνωτα φιαλόσχημα αγγεία, για τα οποία έχει καθιερωθεί ο όρος «κάναστρα»³⁶⁴, αντιπροσωπεύονται τόσο από αβαφή όσο και από μελαμβαφή παραδείγματα. Πρόκειται για σκεύη που χρησιμοποιούνταν ως αγγεία πόσεως, αλλά και για τροφή σε ημίρρευστη μορφή³⁶⁵. Τα μελαμβαφή προέρχονται, κυρίως, από το εσωτερικό των τάφων, ενώ τα αβαφή, σχεδόν αποκλειστικά, από εναγισμούς. Το στιλπνό μαύρο γάνωμα των περισ-

361. Για τη χρήση τους, βλ. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 132. Για την εξέλιξη του σχήματος μετά τον 4^ο αι. π.Χ., βλ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, σελ. 129 κ.εξ.

362. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 863 – 867, σελ. 297, 298, πίν. 33 και 59 και σελ. 134. Καλτσάς 1998, αρ. 1353, πίν. 217ζ, σελ. 253, σχέδ. 27 στη σελ. 252.

363. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 945–950, σελ. 302, 303, πίν. 34, εικ. 9, 22 και σελ. 137. Επίσης, Μπάτζιου-Ευσταθίου – Τριανταφυλλοπούλου 2003 – 2009, αρ. ΒΕ 10514, σελ. 224, εικ. 29. Για ελληνιστικά παραδείγματα, βλ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, σελ. 130, 131, παραλλαγή α, σχέδ. 21 στη σελ. 128.

364. Για το όνομα και τη χρήση του αγγείου, βλ. Amyx 1958, σελ. 266 κ.εξ.

365. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 124.

σότερων μελαμβαφών αγγείων φανερώνει την προέλευσή τους από αττικά εργαστήρια. Αντίθετα, τα αβαφή, που έχουν το σχήμα μιας σχετικά ρηχής κούπας με απλή βάση χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση, μικρή, οριζόντια, ταινιωτή λαβή και σε μερικές περιπτώσεις μια υποτυπώδη διακόσμηση από ταινίες (ΜΚ/ΑΓΚ 6238, Εικ. 154), φαίνεται να αποτελούν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, που δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Θράκης αλλά και της Μακεδονίας, μιμούμενα, κατά πάσα πιθανότητα, ανατολικοϊωνικά πρότυπα³⁶⁶.

Μελαμβαφή κάναστρα

Πρόκειται για ένα από τα πιο δημοφιλή σχήματα της μελαμβαφούς κεραμικής, με μεγάλη διάρκεια παραγωγής, από τις αρχές του 5^{ου} μέχρι και το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα πρωιμότερα παραδείγματα της Ζώνης, τα οποία χρονολογούνται στο β' μισό του 5^{ου} αι. έχουν οριζόντιο πεπλατυσμένο χείλος, δακτυλιόσχημη βάση, οριζόντια, κυκλικής διατομής, λαβή, ενώ το σώμα διαγράφει ενιαία καμπύλη στη μετάβασή του προς τη βάση (ΜΚ/ΑΓΚ 6469, Εικ. 155)³⁶⁷. Τα σκεύη του 4^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζουν παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά του 5^{ου} αι., όσον αφορά στη διαμόρφωση του χείλους και της βάσης, διαφέρουν, ωστόσο, στην εμφάνιση της λαβής, η οποία τώρα αποδίδεται υπερυψωμένη και έχει πεταλόσχημη μορφή (ΜΚ/ΑΓΚ 6200, Εικ. 156)³⁶⁸.

Εικ. 155.

Εικ. 156.

«ΘΗΛΑΣΤΡΑ»

Το θήλαστρο αποτελεί συνηθισμένο εύρημα σε παιδικές ταφές³⁶⁹, η χρήση του, ωστόσο, δεν είναι με βεβαιότητα γνωστή παρά τη σχετική ονοματοδοσία. Έχει συνδεθεί με άτομα που παρουσιάζουν δυσκολία πρόσληψης τροφής, κυρίως παιδιά, αλλά και αναπήρου³⁷⁰.

366. Βλ. Καλτσάς 1998, σελ. 254 και 256, 257· Παντή 2008, σελ. 49 κ.εξ.

367. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 749, σελ. 289, πίν. 31, εικ. 8 (450 – 425 π.Χ.).

368. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 758, σελ. 290, πίν. 31 (γύρω στα 375 π.Χ.).

369. Στο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας βρέθηκε θήλαστρο σε τάφο ενήλικου ατόμου, πιθανότατα άντρα, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 165.

370. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 161.

Έχει, επίσης, υποστηριχτεί η οικιακή χρήση του ως σκεύους για έκχυση υγρών³⁷¹, αλλά και με ταφικό αποκλειστικά προορισμό³⁷². Μόλις τέσσερα θήλαστρα βρέθηκαν στις ταφές του νεκροταφείου, με τα τρία από αυτά να αποτελούν το μοναδικό κτέρισμα ισάριθμων ταφικών αμφορέων. Είναι όλα μελαμβαφή και, ανάλογα με το είδος της λαβής, διακρίνονται δύο παραλλαγές.

Μελαμβαφές θήλαστρο με κάθετη λαβή³⁷³, κυρτό σώμα που κλίνει προς τη βάση και οριζόντια προχοή (ΜΚ/ΑΓΚ 6243, Εικ. 157). Παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με τον τύπο 2 της Ολύνθου, που απαντά από τα μέσα του 5^{ου} και επιβιώνει μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ.³⁷⁴ Επιμέρους στοιχεία, όπως η στενή βαθμιδωτή βάση του, η ταινιωτή λαβή, το σώμα που δεν είναι έντονα κυρτό, είναι γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τα θήλαστρα του β' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁷⁵

Σύγχρονα με τα προηγούμενα, αλλά λιγότερο διαδεδομένα, είναι τα **μελαμβαφή θήλαστρα με οριζόντια υπερυψωμένη λαβή** (ΜΚ/ΑΓΚ 6241, Εικ. 158). Τα τρία από τα τέσσερα θήλαστρα του νεκροταφείου ανήκουν σε αυτό τον τύπο, που από τα συνευρήματά τους χρονολογούνται από τα τέλη του 5^{ου} έως και τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Το εικονιζόμενο (ΜΚ/ΑΓΚ 6241) μπορεί, με βάση συγγενικά παράλληλα από την Όλυνθο, να χρονολογηθεί στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁷⁶

371. Για το γέμισμα των λυχναριών με λάδι, βλ. Robinson 1950, σελ. 264. Επίσης, Θέμελης 2004a, σελ. 720, 721.

372. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 161.

373. Dugas 1952, σελ. 55 και 63, αρ. 193, πίν. XLIX.

374. Robinson 1950, σελ. 265.

375. Robinson 1950, αρ. 485, σελ. 268, πίν. 178.

376. Robinson 1950, αρ. 486, σελ. 268, πίν. 178, 179.

Εικ. 159.

Εικ. 160.

«ΑΛΑΤΙΕΡΑ»

Το μικρό αυτό σκεύος, που έχει επικρατήσει να αναφέρεται με τον όρο «αλατιέρα» και είναι πιθανόν να χρησιμοποιείτο για τα διάφορα καρυκεύματα, χωρίς, ωστόσο, να είναι βέβαιη η χρήση του³⁷⁷, απαντά συνήθως σε ταφικά, παρά σε οικιστικά σύνολα³⁷⁸. Η παρουσία του σε ταφές έχει συνδεθεί με προσφορές που εμπεριέχουν ταφικούς συμβολισμούς³⁷⁹. Το αγγείο ΜΚ/ΑΓΚ 6226 (Εικ. 159), ένα από τα ελάχιστα ακέραια παραδείγματα του νεκροταφείου, είναι ολόβαφο και ανήκει στον τύπο με τα κοίλα τοιχώματα, που απαντά στον αττικό Κεραμικό από τα τέλη περίπου του 5^{ου} αι. π.Χ. και η παραγωγή του συνεχίζεται σε όλο τον 4^ο αι.³⁸⁰ Το σχήμα είναι ιδιαίτερα δημοφιλές στο β' και γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και έχει αποδοθεί και σε μέταλλο³⁸¹. Η «αλατιέρα» της Ζώνης με το πλατύ, ελαφρώς επικλινές χείλος και τη δακτυλιόσχημη, ελαφρά εξηρμένη εσωτερικά, βάση, χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁸² Στην κάτω επιφάνεια της βάσης του αγγείου υπάρχει εγχάρακτο σύμβολο³⁸³ (Εικ. 160).

ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ

Μικρογραφικά αγγεία μαρτυρούνται, από τα προϊστορικά ήδη χρόνια, σε οικισμούς, ιερά και τάφους, μια ευρεία παρουσία που έχει προβληματίσει την έρευνα ως προς την ακριβή χρήση τους, αφού δεν αποκλείει την καθημερινή – χρηστική ή και μια τελετουργική ή συμβολική λειτουργία τους. Θα μπορούσαν να προορίζονταν για την προπαρασκευή τροφής ή τη φύλαξη μικρής ποσότητας προϊόντων, όπως τα καρυκεύματα και τα αρωματικά έλαια³⁸⁴, να έχουν κάποιο μαγικό προφυλακτικό ή και αποτροπαικό χαρακτήρα, όπως φανερώνει η χρήση τους σε συγκεκριμένες τελετουργίες κατά τη θεμελίωση σπιτιών³⁸⁵, ή να πρόκειται για παιδικά παιχνίδια³⁸⁶. Όταν απαντούν σε ιερά ερμηνεύονται ως αναθήματα

377. Μαρτυρείται η χρήση τους ως μικρών πυξίδων, βλ. Χρυσστόμου – Χρυσστόμου 2011, σελ. 397, 398. Ενδεχομένως, θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνταν και ως αυγοθήκες με καθημερινή αλλά και συμβολική χρήση, βλ. Θέμελης 2004a, σελ. 718 – 720.

378. Βλ. Δρούγου 2011, σελ. 115. Παντή 2008, σελ. 140.

379. Δρούγου 2011, σελ. 115.

380. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 136, 137.

381. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, αρ. Β20, Β21, σελ. 67, 68.

382. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 936, σελ. 302, πίν. 34.

383. Το σύμβολο αυτό, κατά πάσα πιθανότητα εμπορικό, έχει τη μορφή διπλού πέλεκυ και ανήκει στον τύπο 24B, i της κατάταξης του Johnston, βλ. Johnston 1979, σελ. 91, εικ. 5f.

384. Μαραγκού 1994, σελ. 51.

385. Ανδρέου – Ανδρέου 2000, σελ. 304 κ.εξ.

386. Μαραγκού 1994, σελ. 53.

ή συνδέονται με τελετουργίες σχετικές με τα ιερά δείπνα ή τις σπονδές προς τη θεότητα, ενώ η παρουσία τους σε νεκροταφεία συνδέεται με παιδικές ταφές³⁸⁷, με την προσφορά τροφής στους νεκρούς³⁸⁸, αλλά και, εν γένει, τις ταφικές τελετές³⁸⁹. Στη Ζώνη τα περισσότερα μικύλλα αγγεία βρέθηκαν σε παιδικές ταφές³⁹⁰.

Αττικό μελανόμορφο σκυφίδιο (ΜΚ/ΑΓΚ 6234, Εικ. 161). Το κάτω μέρος του σώματος, οι εξωτερικές όψεις των λαβών και της βάσης, το χείλος και το εσωτερικό του αγγείου καλύπτονται με μαύρο γάνωμα. Η διακόσμηση, από την οποία σώζονται ελάχιστα ίχνη, έχει γίνει με την τεχνική της σκιαγραφίας, χωρίς τη χρήση χάραξης. Διακρίνονται καλύτερα τα ανθέμια τα οποία πλαισιώνουν την κεντρική μορφή. Το σκυφίδιο ανήκει στην ομάδα «Lindos Group» που εμφανίζεται, με παρόμοιο σχήμα και διακόσμηση, σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁹¹ Το αγγείο μας προέρχεται από ταφικό σύνολο του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ.

Άποδες κύλικες, τύπου Ρήνειας. Οι κύλικες αυτές έχουν κοίλο χείλος που διαχωρίζεται από το αβαθές σώμα, χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και λαβές κυκλικής διατομής που κλίνουν προς τα πάνω. Πρόκειται για αττικό τύπο που παράγεται από το β' τέταρτο μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. Στην εικονιζόμενη κύλικα (ΜΚ/ΑΓΚ 15878, Εικ. 162) οι κοντές και μεγάλου πάχους λαβές που φύονται από το σώμα, το χαμηλό και κοίλο χείλος που κλίνει ελαφρά προς τα έξω, είναι στοιχεία που οδηγούν στη χρονολόγησή της στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁹²

387. Σε παιδικό κιβωτιόσημο τάφο από την Ακραιφία, τα κτερίσματα ήταν σχεδόν αποκλειστικά μικροσκοπικά αγγεία, βλ. Σαμπετά 2000, σελ. 504 (Τ. 143), εικ. 18 στη σελ. 532.

388. Τζαβελοπούλου 2011, σελ. 295.

389. Robinson 1942, σελ. 188.

390. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η παιδική σαρκοφάγος (βλ. σελ. 47, εικ. 45 του παρόντος) ήταν κτερισμένη με τέσσερα μικκύλλα αγγεία, ενώ ακόμη δύο βρέθηκαν έξω από την ταφή και σε άμεση επαφή με αυτήν.

391. Για την ομάδα «Lindos Group» και τη σύνδεσή της με την ομάδα «Lancut Group», βλ. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 12, 13. Για παρόμοια σκυφίδια, βλ. Γραμμένος – Τιβέριος ό.π., σελ. 12, 13, πίν. 4ε (γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.). Καλτσάς 1998, αρ. 693, σελ. 58, πίν. 57δ (β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.). Moore – Philippides 1986, αρ. 1570–1577, σελ. 61 και σελ. 288, 289, πίν. 104, 105 (490 – 480 π.Χ.). Koeller – Panayotova 2010, εικ. 5, σελ. 256 και 263 (τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.). Knigge 2005, αρ. 275, 1, σελ. 146, πίν. 81 (γύρω στο 420 π.Χ.).

392. Σαριτανίδη 2012, τόμος II, σελ. 75, αρ. 187, πίν. 42 από τη Σίνδο (465 – 455 π.Χ.). Βλ. και Robinson 1950, αρ. 651, σελ. 328, πίν. 210 (460 – 440 π.Χ.).

Πήλινος κωδωνόσχημος καδίσκος (situla) (ΜΚ/ΑΓΚ 3522, Εικ. 163), με βαθύ ωοειδές σώμα, επίπεδο χείλος με διπλή αυλάκωση, κωνική βάση και ταινιωτή λαβή. Το σχήμα απαντά συχνά σε μικρό μέγεθος σε ταφές από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., μιμείται αντίστοιχα μεταλλικά σκεύη, ενώ έχουν βρεθεί αρκετά παραδείγματα που φέρουν ίχνη επικασιτέρωσης, σε μια προσπάθεια μίμησης της μεταλλικής υφής των αργυρών σκευών³⁹³, τεχνική που συνδέεται με την ταφική διαδικασία και είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην περιοχή της Μακεδονίας.³⁹⁴ Από τα πλησιέστερα παράλληλά του, ο καδίσκος μπορεί να χρονολογηθεί στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁹⁵

Αβαφής υδρίσκη (ΜΚ/ΑΓΚ 3979, Εικ. 164) με απιόσχημο σώμα, ψηλό λαιμό και βαθμιδωτή βάση. Και αυτός ο τύπος μικρογραφικού αγγείου, που ερμηνεύεται ως αγγείο αποθήκευσης πολύτιμων ελαίων και αρωμάτων³⁹⁶, μιμείται μεταλλικά πρότυπα, με αρκετά παραδείγματα από διάφορες περιοχές να φέρουν ίχνη επικασιτέρωσης³⁹⁷. Η υδρίσκη ΜΚ/ΑΓΚ 3979 μπορεί να συγκριθεί με συγγενικά παράλληλα από την Αθήνα των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁹⁸, με παραδείγματα από την Πέλλα που χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁹⁹, αλλά και με σύγχρονη ερυθρόμορφη μικρογραφική υδρία από το Μουσειό Μπενάκη⁴⁰⁰.

393. Τουλουμετζίδου 2011, σελ. 338, 339 (με αναφορά και στον καδίσκο της Ζώνης).

394. Κωτίτσα 2012, σελ. 122.

395. Βλ. καδίσκους από την Πέλλα, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, αρ. 230, σελ. 75, εικ. 269 (γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.): από το Πελλινναίο Τρικάλων, Καραπάνου – Κατάκουτα 2004, σελ. 115, πίν. 25α (τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.): σχεδόν πανομοιότυπο από την Αμφίπολη, Vokotroulou (ed.) 1993, αρ. 288, σελ. 237 (μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.): από την Αθήνα, Rotroff 1997, αρ. 1372, σελ. 376, πίν. 104 (3^{ος} αι. π.Χ.): από την Αίγυπτο, Βοκοτοπούλου 1990, αρ. 14, σελ. 61, πίν. 35α (γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.).

396. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 185.

397. Καραπάνου – Κατάκουτα 2004, σελ. 114 – 116, πίν. 25α. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 185.

398. Βλ. μελαμβαφή υδρίσκη από τον τάφο 610 του σταθμού «Κεραμεικός» του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών, Παρλαμά – Σταμπολίδης (επιμ.) 2000, αρ. 421, σελ. 376.

399. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, αρ. 40, 41, σελ. 39 και 185, εικ. 52 – 54.

400. Sabetai 2006, αρ. 22512, πίν. 19, σελ. 30 (γύρω στο 350 π.Χ.).

Το **μελαμβαφές σκυφίδιο** (ΜΚ/ΑΓΚ 15879, Εικ. 165) με την ευρεία δακτυλιόσχημη βάση και τις λοξά τοποθετημένες και υπερυψωμένες λαβές, ανήκει σε έναν λιγότερο διαδεδομένο τύπο σκύφων, που απαντά στον αττικό Κεραμεικό από τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.⁴⁰¹ Ολόκληρο το αγγείο καλύπτεται με υάλωμα, εκτός από το κατώτερο μέρος του σώματος, την επιφάνεια έδρασης και την κάτω επιφάνεια της βάσης. Το κέντρο της τελευταίας τονίζεται με μελανή στιγμή που περιβάλλεται από ομόκεντρο κύκλο. Το αγγείο βρίσκεται πολύ κοντά σε σκύφο από την Αγορά, ο οποίος, με εξαίρεση τη διαμόρφωση της βάσης, παρουσιάζει ομοιότητες με τους σκύφους της ομάδας του Πιστία και χρονολογείται ανάμεσα στο 480 – 450 π.Χ.⁴⁰²

II. ΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑ ΚΑΛΛΩΠΙΣΜΟΥ

ΠΥΞΙΔΕΣ

Η πυξίδα, σκεύος για τη φύλαξη κοσμημάτων και καλλωπιστικών ουσιών, άρρηκτα συνδεδεμένο με το γυναικείο κόσμο, αποτελεί συχνό ταφικό δώρο. Στη Ζώνη, το είδος αντιπροσωπεύεται από είκοσι, στην πλειοψηφία τους ακέραια, παραδείγματα πυξίδων με πώμα. Δύο από αυτές δεν έφεραν πώμα, ενώ σε μια ταφή βρέθηκαν δύο πώματα χωρίς το σώμα⁴⁰³. Καλύμματα πυξίδων χωρίς το σώμα, πρακτική γνωστή και από άλλα νεκροταφεία⁴⁰⁴, τοποθετούνταν στους τάφους ανεστραμμένα, σε μια προσπάθεια εκμετάλλευσης όλων των διαθέσιμων χώρων για την εναπόθεση προσφορών⁴⁰⁵. Οι πυξίδες του νεκροταφείου διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες:

401. Sparkes – Talcott 1970, σελ. 83, 84.

402. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 333, σελ. 258, πίν. 15 (480 – 450 π.Χ.). Βλ. επίσης από την Αγορά, σκυφίδιο αρ. 1426, σελ. 335, πίν. 46 (γύρω στο 425 π.Χ.). Για σκύφους της ομάδας του Πιστία, βλ. ABV, 627, 628. Boardman 2001, αρ. 294, σελ. 175.

403. Κεραμοσκεπής ταφή 15/ανασκαφή 1990.

404. Βλ. Bruneau 1970, σελ. 531. Δρούγου – Τουράτσογλου 1988, σελ. 177, σημ. 12. Ανδρόνικος 1955, σελ. 42, 43. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, σελ. 248. Dusenbery 1998b, σελ. 573.

405. Βλ. Χιδίρογλου 2014, σελ. 428, 429. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, σελ. 248.

Εικ. 166.

Πυξίδα με διακόσμηση «Δυτικής Κλιτύος» (ΜΚ/ΑΓΚ 6220, Εικ. 166, 167). Ανήκει στον ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο Α ή Ι των πυξίδων της ελληνοιστικής εποχής⁴⁰⁶ και αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα ελληνοιστικής πυξίδας που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στο νεκροταφείο. Καστανόμαυρο γάνωμα καλύπτει ανομοιόμορφα την επιφάνεια του αγγείου. Η βάση είναι δισκόμορφη, βαθμιδωτή, τα τοιχώματα του σώματος κλίνουν ελαφρά προς τα μέσα, ενώ το πόμα είναι κυλινδρικό, με κατακόρυφα τοιχώματα και επιστέφεται με στενό περίγυρο. Η διακόσμηση αποδίδεται με συνδυασμό χάραξης και γραπτού επίθετου χρώματος. Ο θόλος του πώματος, που είναι χαμηλός, κοσμεύεται με γραπτό άστρο – λουλουδί, με πέταλα που έχουν οξυκόρυφη απόληξη, σε καστανό επίθετο χρώμα και αραιωμένο πηλό εναλλάξ (Εικ. 167), ενώ το κυλινδρικό τοίχωμα του πώματος περιτρέχει, στο μέσο του ύψους του, ζώνη με κλαδί κισσού, που αποδίδεται με γραπτά καρδιάσχημα φύλλα και χαρακτούς κυματιστούς μίσχους. Το μοτίβο του άστρου – λουλουδιού συνδέεται με το περγαμινό εργαστήριο, το οποίο άσκησε μεγάλη επιρροή στα διάφορα τοπικά εργαστήρια της εποχής ως προς την επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων⁴⁰⁷. Η πυξίδα παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά των πρώιμων πυξίδων του 3^{ου} αι. π.Χ., όπως το μικρό μέγεθος⁴⁰⁸, την ευρεία βάση, το στενό τμήμα του πυθμένα και το ευρύ κυλινδρικό τμήμα⁴⁰⁹, στοιχεία που ανταποκρίνονται στη χρονολόγηση που προκύπτει και από τα υπόλοιπα κτερίσματα της ταφής.

Εικ. 167.

406. Πρόκειται για τον τύπο Β της Rotroff, βλ. Rotroff 1997, σελ. 188 κ.εξ. Για την τυπολογία των ελληνοιστικών πυξίδων, βλ. Kotitsa 1996 και Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, σελ. 140 – 148, ιδιαίτερα σελ. 143 κ.εξ.

407. Το ίδιο μοτίβο κοσμεύει το μέταλλο φιάλης από τη Νάξο, αποδίδεται σε ναξιακό εργαστήριο και χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Κόλια 2006, αρ. Θ16, σελ. 198, 199, πίν. 5ε και σελ. 89.

408. Ύψ. (με το πόμα) 0,11μ., διάμ. βάσης 0,061μ., διάμ. χείλους 0,061μ.

409. Πρβλ. πυξίδα Π 2167 από τη Βέροια, Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, σελ. 99, πίν. 65 (τέλη 3^{ου} αι. π.Χ.), καθώς και πυξίδα, αρ. 1230 από την Αγορά, Rotroff 1997, σελ. 362, πίν. 90 (α' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.).

Σταμνοειδείς πυξίδες. Βρέθηκαν εννέα παραδείγματα της κατηγορίας, με τις χαρακτηριστικές λαβές που προσαρμόζονται λοξά ή κάθετα στον ώμο των αγγείων και μπορούν να διακριθούν σε δύο ομάδες ανάλογα με τη διαμόρφωση της βάσης τους: α) στις πυξίδες με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και β) σε αυτές με χαμηλό πόδι. Και οι δύο ομάδες, που κοσμούνται με γραπτή διακόσμηση πάνω σε ανοικτό βάθος, είναι γνωστές από παραδείγματα ροδιακών κεραμικών εργαστηρίων του 4^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ. και αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικότερα είδη της ροδιακής κεραμικής παραγωγής⁴¹⁰, ενώ αντιπροσωπευτικά παραδείγματα απαντούν σε διάφορες θέσεις των ύστερων κλασικών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων⁴¹¹. Σταμνοειδείς πυξίδες με γραπτή διακόσμηση παράγονται και σε άλλα περιφερειακά εργαστήρια κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όπως σε αυτά της Εύβοιας, τα προϊόντα των οποίων κοσμούνται με πλούσια φυτική διακόσμηση⁴¹², αλλά και της Χαλκιδικής⁴¹³.

Εικ. 168.

Εικ. 169.

Τα αγγεία της πρώτης ομάδας (ΜΚ/ΑΓΚ 3496, 3497, Εικ. 168, 169) χαρακτηρίζονται από περισσότερο ή λιγότερο σφαιρικό σώμα, που παρουσιάζει διόγκωση στο άνω τμήμα του και έντονη τμήση στον ώμο, που, σε κάποιες περιπτώσεις, είναι σχεδόν επίπεδος. Στη διακόσμησή τους κυριαρχούν οι ταινίες, ενώ σε κάποια παραδείγματα η περιοχή του ώμου διακοσμείται με φυλλόσχημα μοτίβα⁴¹⁴. Τα αγγεία αυτά χρονολογούνται από τα συνευρήματά τους στον 4^ο αι. π.Χ.

Την ίδια εποχή χρονολογούνται και οι πυξίδες της δεύτερης ομάδας, με πόδι και γραπτή διακόσμηση (ΜΚ/ΑΓΚ 3936, Εικ. 170). Και σ' αυτά τα αγγεία το σώμα παρουσιάζει διόγκωση στο άνω τμήμα του και συγκλίνει προς τη βάση, η οποία είναι δισκόμορφη ή βαθμιδωτή με χαμηλό στέλεχος, ενώ οι ψηλές, κυκλικής ή ελλειπτικής διατομής, λαβές, προσαρμόζονται κάθετα στους ώμους τους. Τα διακοσμητικά θέματα είναι απλές ταινίες, γραμμίδια, ενάλληλες γωνίες και άλλα σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα⁴¹⁵.

410. Γιαννικουρή κ.ά. 1990, σελ. 172.

411. Γιαννικουρή κ.ά. 1990, σελ. 176, 177, σημ. 37 – 42.

412. Ure 1960, πίν. 52, 55, 56:6, 57:1 και Ure 1970, πίν. 70e, 71a,b.

413. Παντή 2008, αρ. 150, σελ. 324, πίν. 29στ και αρ. 291, 292, σελ. 335, πίν. 50ζ, 50η.

414. Για παρόμοια διακοσμητικά θέματα, βλ. Jacopi 1932, σελ. 141, εικ. 19, σελ. 151, εικ. 32. Γιαννικουρή κ.ά. 1989, πίν. 25. Γιαννικουρή κ.ά. 1990, πίν. 95α. Εγγλέζου 2005, αρ. 683, σελ. 143, πίν. 112β. Παλαιολόγου 2004, εικ. 7, αρ. Π1256 (β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.). Σάλτα 1999, πίν. 50β.

415. Για σταμνοειδείς πυξίδες με ανάλογη διακόσμηση, βλ. Γιαννικουρή κ.ά. 1990, πίν. 93α, 97α. Εγγλέζου 2005, αρ. 680–681, σελ. 142, 143, πίν. 112β. Το μοτίβο με τις ενάλληλες γωνίες απαντά και σε πώματα πυξίδων από την περιοχή της Ακρόπολης που χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου 1972, σελ. 251, αρ. 154, πίν. 108.

Εικ. 171.

Εικ. 172.

Πυξίδες – λεκανίδες. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται δέκα παραδείγματα που κοσμούνται με μελανόγραφη διακόσμηση, η οποία περιλαμβάνει, κυρίως, φυτικά και γραμμικά κοσμήματα, αλλά και εικονιστικά θέματα. Οι λεκανίδες με τη φυτική, κατεζοχήν ανθεμωτή, διακόσμηση, παρουσιάζουν ομοιότητες με τις ευβοϊκές ομάδες μελανόμορφων ανθεμωτών αγγείων. Ο μελανόμορφος αυτός φυτικός ρυθμός έλκει την καταγωγή του από τη Βοιωτία, όπου εμφανίστηκε τον 5^ο αι. π.Χ. και στη συνέχεια πέρασε στην Εύβοια, με τη δημιουργία σημαντικών εργαστηρίων στην Ερέτρια και τη Χαλκίδα, που δραστηριοποιούνταν σε όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴¹⁶ Προϊόντα των εργαστηρίων αυτών θα πρέπει να εισάγονταν την εποχή αυτή και στη Ζώνη, όπως φανερώνει η πυξίδα (ΜΚ/ΑΓΚ 646, Εικ. 171) με τα σχηματοποιημένα φύλλα δάφνης που κοσμούν το πόμα της, η οποία εντάσσεται στην ομάδα Η της Ure⁴¹⁷ και χρονολογείται από τα συνευρήματά της στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα πτηνά που κοσμούν το πόμα της πυξίδας ΜΚ/ΑΓΚ 3555 (Εικ. 172) αποτελούν αγαπημένο διακοσμητικό μοτίβο των ροδιακών και των χαλκιδικιώτικων εργαστηρίων⁴¹⁸. Στα τελευταία, τα οποία δέχονται επιδράσεις και υιοθετούν στοιχεία από την ανατολικοϊωνική και νησιωτική κεραμική δημιουργία, συναντάμε ήδη από τα τέλη του 6^{ου} – αρχές 5^{ου} αι. π.Χ. και το «φυτικό» ρυθμό, αλλά και παραστάσεις με ανθρώπινες και ζωικές μορφές, αποδοσμένες με περίγραμμα ή σκιαγραφία, κατ' αναλογία με τα εργαστήρια της Εύβοιας⁴¹⁹. Η πυξίδα (ΜΚ/ΑΓΚ 3555) χρονολογείται από τα υπόλοιπα αγγεία της ταφής στο β΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴²⁰

416. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 1999, σελ. 222.

417. Σχεδόν η ίδια διακόσμηση απαντά σε λεκάνη από Χαλκίδα, βλ. Ure 1960, σελ. 217, αρ. 34, πίν. 55:6. Βλ. και Ure 1970, σελ. 265 – 270. Ανάλογη διακόσμηση με σχηματοποιημένα φύλλα δάφνης απαντά σε πόμα λεκανίδας – πυξίδας από την Ολυνθο, βλ. Robinson 1933a, σελ. 84, αρ. 81, πίν. 58.

418. Jacopi 1932, εικ. 39, σελ. 156. Σάλτα 1999, πίν. 50β. Με υδρόβια πτηνά κοσμείται και λεκανίδα του β΄ μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με προέλευση την Εύβοια, βλ. Χιδίρογλου 2014, αρ. ΕΑΜ 16343, σελ. 437, πίν. 143 δ και συνοπτικό πίνακα στη σελ. 434.

419. Παντή 2008, σελ. 245, 246.

420. Βρέθηκε μαζί με το κύπελλο «φειδιακού» τύπου ΜΚ/ΑΓΚ 3553, βλ. σελ. 89, εικ. 146 του παρόντος.

ΣΤΛΕΓΓΙΔΕΣ

Οι στλεγγίδες, απαραίτητες για τον καθαρισμό των αθλητών μετά την άθληση⁴²¹, κατασκευασμένες από διάφορα υλικά⁴²², αλλά κυρίως από χαλκό και σίδηρο, κάποιες φορές επιχρυσωμένες⁴²³, αποτελούν συχνό εύρημα σε ανδρικές ταφές. Από την αττική αγγειογραφία, ωστόσο, υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες για χρήση των στλεγγίδων και από τις γυναίκες στον προσωπικό τους καλλωπισμό⁴²⁴, μαρτυρίες που βεβαιώνονται και ανασκαφικά, αφού σε πολλές περιπτώσεις στλεγγίδες απαντούν και σε γυναικείους τάφους⁴²⁵, συνδυαζόμενες κάποιες φορές με κάτοπτρα, σύνεργα της γυναικείας τουαλέτας που συνόδευσαν τη νεκρή στο τελευταίο της ταξίδι⁴²⁶. Στλεγγίδες έχουν βρεθεί και σε παιδικές ταφές⁴²⁷.

Εικ. 173.

Εικ. 174.

Στο νεκροταφείο βρέθηκαν είκοσι μία χάλκινες και σιδερένιες στλεγγίδες, ακέραιες ή αποσπασματικά σωζόμενες (MK/ΑΓΚ 639, Εικ. 173 και MK/ΑΓΚ 9812β, Εικ. 174, 175)⁴²⁸. Είναι κατασκευασμένες από ενιαίο έλασμα, με ξύστρες κοίλες, χωρίς έντονες καμπύλες και ταινιωτές λαβές. Στα περισσότερα παραδείγματα η αναδίπλωση της λαβής έχει φυλλόσχημη απόληξη, που διατηρείται ακριβώς πίσω από την απαρχή της ξύστρας, φέρει σε αρκετές περιπτώσεις εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση και προσηλώνεται με μικρά και λεπτά καρφάκια (Εικ. 175). Καθώς το σχήμα των στλεγγίδων δεν αλλάζει σημαντικά για μεγάλες χρονικές περιόδους είναι δύσκολη η χρονολόγησή τους χωρίς τη συνδρομή των συνευρημάτων τους. Οι περισσότερες στλεγγίδες της Ζώνης είχαν εναποτεθεί στη μεγάλη ταφική

421. Για χρήση στλεγγίδων όχι μόνο από νεαρούς αθλητές αλλά και μεγαλύτερης ηλικίας άνδρες, βλ. Πολογιώργη 1988, σελ. 128, σημ. 63.

422. Απαντούν και παραδείγματα από ασήμι, ήλεκτρο, μόλυβδο, ελεφαντοστέινες και οστέινες, ακόμη και πήλινες, Richter 1915, σελ. 293, 294. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 19.

423. Για σιδερένια επιχρυσωμένη στλεγγίδα από τον τάφο Α στη στενόμακρη τούμπα της Βεργίνας, βλ. Κυριάκου 2008, σελ. 71, 72. Για χάλκινες επιχρυσωμένες στλεγγίδες από τον «τάφο του Πρίγκηπα» στη Βεργίνα, βλ. Andronikos 1984, σελ. 206.

424. Οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν στλεγγίδες για να αφαιρέσουν την αποτριχωτική αλοιφή, βλ. Πολογιώργη 1988, σελ. 128, 129, με παραδείγματα από την αγγειογραφία, τη γλυπτική και τη μεταλλοτεχνία για τη χρήση στλεγγίδων από γυναίκες.

425. Για αρχαία νεκροταφεία στα οποία έχουν εντοπιστεί στλεγγίδες σε γυναικείες ταφές, βλ. ενδεικτικά: Ολυνθος, Robinson 1941, σελ. 172· Ακανθος, Καλτσάς 1998, σελ. 302· Πέλλα, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 261· Άβδηρα, Καλλιντζή 1997α, σελ. 823· Θάσος, Sgourou 2001, σελ. 352, 353· Ερέτρια, Ψάλτη 2012, σελ. 171· Ακραϊφία, Σαμπετάι 2012, σελ. 309.

426. Για παραδείγματα γυναικείων ταφών που περιείχαν στλεγγίδα και κάτοπτρο, βλ. ταφή 4^ο αι. π.Χ. από την αρχαία Ακραϊφία, Σαμπετάι 2012, σελ. 308, 309, καθώς και τάφο από τη Θάσο (ταφή ΕΚ-VIII), Sgourou 2001, σελ. 338 και 352, 353.

427. Robinson 1941, σελ. 172. Blegen κ.ά. 1964, σελ. 268, 269: σε παιδική ταφή (αρ. 415) από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου βρέθηκαν δέκα στλεγγίδες. Μυλωνάς 1975, τ. Β, σελ. 297. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 196.

428. Επειδή πολλές βρέθηκαν σε αποσπασματική κατάσταση ενδέχεται ο αριθμός τους να είναι μεγαλύτερος.

Εικ. 175.

πυρά, με τα εννέα τεφροδόχα αγγεία και το πλήθος των πήλινων αντικειμένων (βλ. σελ. 146 του παρόντος) και χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} και στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., χρονολόγηση που συνάδει με τα γενικά στοιχεία που αξιολογούνται για τη χρονολόγηση των στλεγγίδων των κλασικών χρόνων, όπως είναι η ομαλή κύρτωση της λεπίδας, η λαβή με τη φυλλόσχημη πρόσφυση, το μικρότερο μήκος της λαβής από αυτό της ξύστρας⁴²⁹. Τυπολογικά ανήκουν στην ομάδα III της Κορίνθου, δείγματα της οποίας απαντούν από τα μέσα του 5^{ου} μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ.⁴³⁰, και εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά με στλεγγίδες από την Όλυνθο⁴³¹ και άλλες περιοχές της Μακεδονίας⁴³².

III. ΛΥΧΝΟΙ

Ο αριθμός των λύχνων είναι περιορισμένος, όπως και οι τύποι που αντιπροσωπεύουν. Επιπλέον, διαπιστώνεται και στη Ζώνη η σποραδική παρουσία τους στο εσωτερικό των τάφων, πρακτική που έχει επισημανθεί και σε άλλα κλασικά νεκροταφεία⁴³³. Από τους δεκατρείς ακέραιους λύχνους που εντοπίστηκαν, οι επτά βρέθηκαν μέσα σε ταφές, ενώ οι υπόλοιποι στον περιβάλλοντα χώρο τους. Η παρουσία τους θα μπορούσε να έχει πρακτική χρήση, για όσα τουλάχιστον παραδείγματα φέρουν ίχνη καύσης, και να συσχετιστεί με τη συνήθεια της μεταφοράς του νεκρού στον τάφο κατά τις πρώτες πρωινές ώρες, πριν από την ανατολή του ηλίου⁴³⁴, ή να υπαγορεύεται από θρησκευτικούς λόγους που σχετίζονται με τη σημασία του φωτισμού του νεκρού στον σκοτεινό Άδη. Οι περισσότεροι φέρουν γάνωμα και κατατάσσονται στους παρακάτω τύπους:

429. Για γενικές παρατηρήσεις σχετικά με την εξέλιξη των στλεγγίδων, βλ. Richter 1915, σελ. 293. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 19. Τουράτσογλου 1986, σελ. 645. Τζάχου-Αλεξανδρή 1989, αρ. 62–65, σελ. 174, 175.

430. Blegen κ.ά. 1964, σελ. 94, εικ. 9 (ιδιαίτερα με τον αρ. 397–1 που χρονολογείται στο γ΄/δ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

431. Βλ. Robinson 1941, σελ. 172 – 180, πίν. XXXII – XXXVI. Από τα εικονιζόμενα παραδείγματα το MK/ΑΓΚ 639 μπορεί να συγκριθεί με τον αρ. 542, σελ. 177, πίν. XXXIV, ενώ το MK/ΑΓΚ 9812β με τον αρ. 520a, b, σελ. 174, πίν. XXXII (4^{ος} αι. π.Χ.).

432. Από την Άκανθο, βλ. Καλτσάς 1998. Η MK/ΑΓΚ 639 μπορεί να συγκριθεί με τον αρ. 1171, πίν. 169δ, σελ. 155 (α΄ μισό 5^{ου} αι. π.Χ.) και η MK/ΑΓΚ 9812β με τον αρ. 1188, πίν. 123β, σελ. 112 (μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.). Επίσης, για την MK/ΑΓΚ 9812β, βλ. στλεγγίδα από το Δερβένι, Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, αρ. Α125, πίν. 54, σελ. 49, και στλεγγίδα του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Αιανή, Vokotopoulou (ed.) 1993, αρ. 350, σελ. 273.

433. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην Άκανθο (ανασκαφή 1979) βρέθηκαν μόνο τρία λυχνάρια, βλ. Καλτσάς 1998, σελ. 261, στην Όλυνθο μόνο δύο σε σύνολο 600 τάφων, βλ. Robinson 1942, σελ. 195. Οι ελάχιστοι λύχνοι, που βρέθηκαν στο κλασικό νεκροταφείο της πλατείας Συντάγματος με τις 119 ταφές, συνδέονται με το άναμμα των πυρών, βλ. Χαριτωνίδης 1958, σελ. 141.

434. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 135.

Ανοιχτοί λύχνοι. Ο ανοιχτός λύχνος ΜΚ/ΑΓΚ 9055 (Εικ. 176) προσγράφεται στον αττικό τύπο 21C και στον τύπο ΠΛ1 από την Πέλλα⁴³⁵ και αποτελεί χαρακτηριστικό σχήμα του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., με κύρια γνωρίσματα την πλατιά οριζόντια ταινιόσχημη λαβή (η οποία στο παράδειγμά μας δε σώζεται) και τον κοντό μυκτήρα. Το χαμηλό σώμα καμπυλώνεται στο πάνω μέρος, γύρω από τη μεγάλη οπή πλήρωσης, ενώ στο κάτω μέρος δημιουργείται μια χαμηλή, δισκόμορφη και επίπεδη βάση. Το μελανό γάνωμα καλύπτει και την εσωτερική επιφάνεια του σκεύους, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος του 5^{ου} – αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.⁴³⁶

Δίμυξος λύχνος, μεγάλων διαστάσεων⁴³⁷, με κεντρική σωληνωτή οπή (ΜΚ/ΑΓΚ 1625, Εικ. 177). Προσγράφεται στον αττικό τύπο 22B που απαντά από το β' τέταρτο μέχρι και τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴³⁸ Έχει χαμηλή, δισκόμορφη βάση, με βραχείς και πλατιούς μυκτήρες, σώμα πλατύ και καμπύλο στον ώμο. Το περιχέλιωμα κοσμείται με εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους. Το αγγείο, του οποίου το γάνωμα έχει απολεπιστεί, ήταν ολόβαφο, εκτός από τη βάση που καλύπτεται από αραιωμένο γάνωμα, στοιχείο που χαρακτηρίζει σε πολλές περιπτώσεις τους λύχνους της κατηγορίας⁴³⁹. Έχει βρεθεί ένας ακόμα τέτοιος λύχνος στο νεκροταφείο, μικρότερων όμως διαστάσεων. Η εναπόθεση δίμυξων λύχνων ως ταφικών δώρων έχει ερμηνευτεί και ως συμβολική προσφορά φωτός στις χθόνιες θεότητες⁴⁴⁰.

435. Howland 1958, σελ. 48, 49 (τύπος 21C, τελευταίο τέταρτο 5^{ου} – πρώιμος 4^{ος} αι. π.Χ. Ο τύπος απαντά μέχρι τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.). Δρούγου 1992, σελ. 29 κ.εξ.

436. Για συγγενικά παράλληλα, βλ. Howland 1958, αρ. 171, σελ. 48, πίν. 6. Δρούγου 1992, αρ. 31, σελ. 35, πίν. 8. Παρλαμά – Σταμπολίδης (επιμ.) 2000, σελ. 365, αρ. 405 (425 – 400 π.Χ.).

437. Με διάμετρο 0,19μ.

438. Howland 1958, αρ. 196–200, σελ. 53, 54, πίν. 35.

439. Howland 1958, σελ. 53.

440. Τζαβελοπούλου 2011, σελ. 327.

Σφαιρικοί λύχνοι. Ο σφαιρικός λύχνος MK/ΑΓΚ 6299 (Εικ. 178) ανταποκρίνεται στον τύπο 25Α της Αγοράς, RSL4 του Κεραμεικού και ΠΛ2 των σφαιρικών λύχνων της Πέλλας⁴⁴¹. Ο τύπος αυτός με τη δισκοειδή βάση και το μυκτήρα με επίπεδη την πάνω πλευρά του και την αυλάκωση γύρω από το περιχέλιωμα, γνώρισε μεγάλη διάδοση από τον πρώιμο 4^ο έως τα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ. Οι λύχνοι αυτοί, γνωστοί και ως λύχνοι του Διοκλή, από ενεπίγραφο παράδειγμα που βρέθηκε στην Αγορά⁴⁴², ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς όχι μόνο στην Αττική, όπου κατασκευάζονταν, αλλά αντιγράφηκαν και από διάφορα επαρχιακά εργαστήρια⁴⁴³. Ο λύχνος (MK/ΑΓΚ 6299) χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁴

Στους σφαιρικούς λύχνους ανήκει και ο αγάνωτος λύχνος MK/ΑΓΚ 3935 (Εικ. 179), ο οποίος προσγράφεται στον αττικό τύπο 24C Prime, που απαντά από τα τέλη του 5^{ου} μέχρι το β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁵ Η βάση είναι ψηλή, δισκόμορφη και ελαφρά κοίλη εξωτερικά. Γύρω από την οπή φέρει ομόκεντρες αυλακώσεις, θυμίζοντας ανάλογο παράδειγμα από την Αγορά που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁶

Δισκόμορφοι λύχνοι. Το σχήμα αντιπροσωπεύεται από δύο παραδείγματα (MK/ΑΓΚ 6240, 6205). Χαρακτηριστικό γνώρισμά του είναι το κυλινδρικό σώμα και το επίπεδο, ή σχεδόν επίπεδο, άνω τμήμα του σώματος, γύρω από την οπή. Τα χαρακτηριστικά του λύχνου MK/ΑΓΚ 6240 (Εικ. 180) ανταποκρί-

441. Βλ. Howland 1958, σελ. 67 – 69. Scheibler 1976, σελ. 26 – 30. Δρούγου 1992, σελ. 36 – 40.

442. Howland 1958, αρ. 267, σελ. 68, πίν. 38.

443. Δρούγου 1992, σελ. 36.

444. Για συγγενικά παράλληλα, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, αρ. 520, σελ. 133 και 169 (β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.). Κόλια 2006, αρ. Α28, σελ. 154, πίν. 9α (γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.). Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004b, αρ. I.51.274, πίν. 50β, σελ. 176 (τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.). Kotitsa 2012, σελ. 191 και 196, εικ. 6α (315 – 290 π.Χ.).

445. Howland 1958, σελ. 66, 67.

446. Howland 1958, αρ. 263, σελ. 67, πίν. 37.

νονται γενικά στους αττικούς τύπους 25B και DSL 3 και στον τύπο ΠΛ4 της Πέλλας⁴⁴⁷. Η βάση είναι δισκόμορφη, το σώμα κυλινδρικό με κάθετα τοιχώματα και διάτρητο ωτίο στην περιφέρεια. Το γάνωμα είναι καστανό, θαμπό. Το άνω μέρος παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τα μέσα και φέρει στην περιφέρεια του ώμου, έντονη αυλάκωση στο χρώμα του πηλού. Ο μυκτήρας είναι πλατύς στο πάνω μέρος, με καμπύλη απόληξη. Ο λύχνος, με βάση συγγενικά παράλληλα από διάφορες περιοχές, μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁸

Ο δεύτερος λύχνος (ΜΚ/ΑΓΚ 6205, Εικ. 181) χαρακτηρίζεται από χαμηλή, δισκόμορφη βάση, που στην περιφέρειά της φέρει δύο ομόκεντρες, αβαθείς αυλακώσεις, σώμα κυλινδρικό με κάθετα τοιχώματα και ανάγλυφη λαβή σε σχήμα ημιτελούς S στην περιφέρεια. Στο πάνω μέρος παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τα μέσα, ενώ στην περιφέρεια του ώμου αναπτύσσονται δύο αυλακώσεις. Ο μυκτήρας έχει καμπύλη απόληξη και η οπή καύσης είναι ελλειπτική. Παρόμοιοι λύχνοι από τη γειτονική Μαρώνια θεωρούνται προϊόντα τοπικού εργαστηρίου και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁹

IV. ΕΙΔΩΛΙΑ

Έχει υποστηριχτεί ότι η παρουσία ειδωλίων στις ταφές δεν είναι μια άνευ σημασίας εναπόθεση προσφορών, τοποθετημένων στους τάφους προκειμένου να συμπληρωθεί η κτέρισή τους, αλλά αποτελούν σημαντικούς μάρτυρες των λαϊκών δοξασιών και των πεποιθήσεων των ζωντανών, έχοντας ως βασικό προορισμό να προστατεύουν το νεκρό στο πέρασμά του στον Κάτω Κόσμο, να τον διασκεδάζουν και να τον εξυμνούν⁴⁵⁰. Ο

447. Howland 1958, σελ. 72 – 73. Scheibler 1976, σελ. 38. Δρούγου 1992, σελ. 44 – 49.

448. Howland 1958, αρ. 307, 308, σελ. 73, πίν. 10 (τύπος 25B, β΄ μισό 4^{ου} – α΄ τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.). Δρούγου 1992, αρ. 65, σελ. 47, πίν. 16 (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.). Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994, αρ. 11710, πίν. 17α, σελ. 49 (τύπος δ΄, πριν τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.). Τσόκα 2004, αρ. 95.223, σελ. 246 και 254, πίν. 87δ (α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.).

449. Τσόκα 2004, αρ. 95.187, σελ. 246, 247 και 254, πίν. 88α.

450. Huysecom-Haxhi 2003, σελ. 101.

αριθμός των ειδωλίων στους τάφους του νεκροταφείου είναι περιορισμένος, εικόνα που παρατηρείται και σε άλλα κλασικά νεκροταφεία⁴⁵¹ και έχει συνδεθεί με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής⁴⁵², ενώ αποτελούν, όπως και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, κατεξοχήν κτερίσματα παιδικών και γυναικείων ταφών⁴⁵³. Τα περισσότερα ειδώλια είναι κατασκευασμένα με μήτρα στην πρόσθια πλευρά, κοίλα εσωτερικά, ενώ η πίσω όψη τους είναι δουλεμένη με το χέρι, αποδίδοντας απλά το περίγραμμα της μορφής, και φέρουν κυκλικού, ορθογώνιου ή ακανόνιστου σχήματος οπές αερισμού. Στην επιφάνεια των περισσότερων ειδωλίων διατηρείται το λευκό επίχρισμα, ενώ σε ορισμένα σώζονται υπολείμματα ερυθρού, γαλάζιου, καστανού και κίτρινου χρώματος. Απαντούν γνωστοί εικονογραφικοί τύποι, οι οποίοι μπορούν να διακριθούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

Εικ. 182.

Εικ. 183.

Ένθρονες γυναικείες μορφές (ΜΚ/ΑΓΚ 6237, 3582). Πρόκειται για έναν από τους πιο διαδεδομένους τύπους ειδωλίων της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής, που επιβιώνει έως τον 4^ο αι. π.Χ. και αντιπροσωπεύεται στο νεκροταφείο από επτά παραδείγματα. Όλες οι μορφές εικονίζονται σε αυστηρά μετωπική στάση, να κάθονται σε απλό θρόνο με οξυκόρυφες ή καμπυλόσχημες τις πλάγιες απολήξεις, με τα χέρια στα γόνατα και τα πόδια να πατούν σε χαμηλό ή ψηλό υποπόδιο. Φορούν πτυχωτό χιτώνα, πέπλο και ιμάτιο ή μόνο χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το κεφάλι. Τα μαλλιά είτε πλαισιώνουν το πρόσωπο ως ενιαία μάζα και μαζεύονται στην κορυφή του κεφαλιού σε κωνικό κότσο (ΜΚ/ΑΓΚ 6237, Εικ. 182) είτε διαμορφώνονται σε βοστρύχους που χάνονται κάτω από το ιμάτιο (ΜΚ/

451. Huysecom-Haxhi 2003, σελ. 94, 95.

452. Βλ. Χαριτωνίδης 1958, σελ. 141.

453. Huysecom-Haxhi – Muller 2007, σελ. 234.

ΑΓΚ 3582, Εικ. 183). Στα περισσότερα ειδώλια έχουν διατηρηθεί ίχνη λευκού επιχρίσματος. Στην πλειοψηφία τους χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου}/αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵⁴ Οι μορφές αυτές με την αυστηρή ιερατική στάση, που απαντούν τόσο σε τάφους όσο και σε ιερά, ερμηνεύονται συνήθως ως θεότητες με προστατευτικό, για το νεκρό, χαρακτήρα⁴⁵⁵, αλλά και ως η ιδεαλιστική απεικόνιση της ίδιας της νεκρής, όταν απαντά σε γυναικείες ταφές⁴⁵⁶. Η συχνή εύρεσή τους σε τάφους παιδιών συνδέεται, επιπλέον, και με τη συμβολική παρουσία της μητέρας του νεκρού παιδιού, που θα συνεχίσει να το προστατεύει στον τάφο⁴⁵⁷, ενώ, όταν απαντούν σε τάφους νεαρών κοριτσιών, θα μπορούσαν να υπαινίσσονται τη θέση που η νέα θα είχε αποκτήσει, ως σύζυγος και ως μητέρα, αν ο θάνατος δεν έκοβε πρόωρα το νήμα της ζωής της⁴⁵⁸.

Όρθιες γυναικείες μορφές. Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από τρία μόνο παραδείγματα, το καλύτερα σωζόμενο από τα οποία, το ΜΚ/ΑΓΚ 14231 (Εικ. 184), είναι και το οψιμότερο της κατηγορίας, με κύρια γνωρίσματα την ήρεμη στάση, τη χάρη και την ευγένεια που χαρακτηρίζει τις Ταναγραίες. Η μορφή εικονίζεται κατενώπιον, με σταθερό το δεξί πόδι και το αριστερό να ανοίγει προς τα πλάγια. Φορά χιτώνα με κάθετες πτυχώσεις και ιμάτιο που καλύπτει τον κορμό, μέρος των σκελών και τα χέρια. Το δεξί λυγισμένο χέρι ακουμπά στη μέση, το αριστερό συγκρατεί την άκρη του ιματίου. Η πίσω πλευρά είναι συνοπτικά διαμορφωμένη, ενώ σε διάφορα σημεία διατηρούνται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Η κόμμωση είναι πεπονόσχημη, με τα μαλλιά να χωρίζονται σε εννέα φαρδιές φέτες, που φέρουν βαθιές χαράξεις και κατευθύνονται ακτινωτά από το μέτωπο και τους κροτάφους προς τα πίσω, όπου μαζεύονται σε αδιαμόρφωτο κυκλικό κότσο.

454. Για παράλληλα των εικονιζόμενων παραδειγμάτων, βλ.: Για το ΜΚ/ΑΓΚ 6237, σχεδόν ίδια μορφή από τη νεκρόπολη Η της Σαμοθράκης που χρονολογείται στο 400 π.Χ., Dusenbery 1998b, αρ. Η8-5, σελ. 839, 840 (αττικού τύπου). Πρβλ. και καθιστή μορφή από την Όλυμπο, Robinson 1933b, αρ. 217, πίν. 27. Για το ΜΚ/ΑΓΚ 3582, βλ. παρόμοια διαμόρφωση των μαλλιών σε γυναικείες προτομές από τη Λίνδο του τελευταίου τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ., Blinkenberg 1931, αρ. 2508, 2509, πίν. 119.

455. Αχειλαρά 2006, τ. Ι, σελ. 115. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 221.

456. Huysecom-Haxhi 2003, σελ. 101.

457. Αχειλαρά 2006, τ. Ι, σελ. 116. Huysecom-Haxhi 2008, σελ. 66.

458. Huysecom-Haxhi 2003, σελ. 101.

Η κόμμωση της μορφής ανήκει στην παραλλαγή b του τύπου, που απαντά σε γυναικείες μορφές της μεγάλης πλαστικής που αποδίδουν μικρά κορίτσια και νεαρές γυναίκες και χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} και στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.⁴⁵⁹ Στην κοροπλαστική, ο τύπος της κόμμωσης με τις φαρδιές φέτες που παραδίδει το ειδώλιο, εμφανίζεται στο τέλος του 4^{ου} και απαντά μέχρι και τον 2^ο αι. π.Χ.⁴⁶⁰ Παρόμοια διαμόρφωση των μαλλιών, με αυτή του ειδωλίου μας, συναντάμε σε γυναικεία κεφάλια του τέλους του 4^{ου} και των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁶¹

Εικονογραφικά το ειδώλιο της Ζώνης βρίσκεται κοντά στο τύπο β των πήλινων ειδωλίων της Βέροιας⁴⁶², έναν ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο, που απαντά στην Τανάγρα από το 340 π.Χ. και στην περιοχή της Μακεδονίας από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁶³ Η μετωπική στάση της μορφής, οι αραιές πτυχές του ιματίου, η περιορισμένη προβολή του άνετου αριστερού σκέλους, είναι στοιχεία που απαντούν στα πρωιμότερα παραδείγματα του τύπου⁴⁶⁴ και συνηγορούν στη χρονολόγηση του ειδωλίου στις τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αι. π.Χ., χρονολόγηση που προκύπτει και από τα ταφικά συνεννήματά του.

Οι όρθιες γυναικείες μορφές απεικονίζουν νεαρές γυναίκες και κορίτσια σε απλές καθημερινές στάσεις⁴⁶⁵. Για την παρουσία τους στις ταφές, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών, έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις⁴⁶⁶ με επικρατέστερη αυτή που υποστηρίζει ότι ο τύπος αποτελεί απεικόνιση της ίδιας της νεκρής και η εναπόθεση τέτοιων ειδωλίων στους τάφους συνιστούν αφιέρωμα στη χθόνια θεότητα⁴⁶⁷.

Γυναικείες προτομές. Βρέθηκε ένας πολύ μικρός αριθμός ειδωλίων, σε αποσπασματική κατάσταση τα περισσότερα. Όλα ανήκουν στον τύπο των προτομών με απόδοση του επάνω μέρους του κορμού, ο οποίος αποτελεί εξέλιξη του γνωστού εικονογραφικού τύπου των γυναικείων προτομών – προσωπειών των αρχαϊκών χρόνων, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, αλλά και στη Σικελία και τη Μαύρη Θάλασσα⁴⁶⁸. Η εξέλιξη αυτή συντελείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., και εμφανίζεται με δύο παραλλαγές⁴⁶⁹, με ή χωρίς απόδοση των χεριών, που και οι δύο εκπροσωπούνται στο νεκροταφείο.

459. Βλ. Gkikaki 2011, αρ. Mb–P8, σελ. 533, 569. Για τον τύπο της κόμμωσης (die Melonenfrisur), βλ. σελ. 453 κ.εξ. Για την παραλλαγή β του τύπου, βλ. σελ. 476 κ.εξ.

460. Πινγκιάτογλου 1993, σελ. 90.

461. Πινγκιάτογλου 1993, αρ. 204, σελ. 114 (τέλος 4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.). Besques 1986, αρ. D3976, σελ. 118, πίν. 115d (α' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Αχειλαρά 2006, τ. II, αρ. 303, σελ. 298.

462. Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, σελ. 78 – 81.

463. Tsakalou-Tzanavari 2007, σελ. 131.

464. Πρβλ. ειδώλια από τη Βοιωτία στο Μουσείο του Λούβρου, Besques 1972, αρ. D 90, σελ. 20, πίν. 21c (330 – 320 π.Χ.) και Jeammet 2010, αρ. 81, σελ. 108 (330 – 200 π.Χ.).

465. Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, σελ. 218.

466. Για τις διάφορες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, βλ. Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, σελ. 218, 219. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 229, 230.

467. Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, σελ. 219.

468. Στη βόρεια και κεντρική Ελλάδα, στις ανατολικές νησιωτικές περιοχές και τη Μικρά Ασία, βλ. Τζαναβάρη 2014, σελ. 331.

469. Αχειλαρά 2006, τ. I, σελ. 95 – 97. Blinkenberg 1931, σελ. 591, τύποι B I και B II.

Η προτομή MK/AGK 3561 (Εικ. 185) ανήκει στην παραλλαγή στην οποία είναι διαμορφωμένοι μόνο οι ώμοι, χωρίς να αποδίδονται τα χέρια⁴⁷⁰. Παραδείγματα προτομών από διάφορες περιοχές, που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, χρονολογούνται μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και, κυρίως, στα τέλη του αιώνα⁴⁷¹. Αν και το ειδώλιό μας διατηρείται αποσπασματικά, σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα από το ελαφρά σκυμμένο προς τα εμπρός πρόσωπο της μορφής, πλαισιωμένο από κυματιστούς βοστρύχους που χάνονται κάτω από το μάτιο, το οποίο καλύπτει το κεφάλι και πέφτει στους ώμους. Στο σώμα φορά πέπλο με απόπτυγμα. Ελάχιστα ίχνη λευκού επιχρίσματος έχουν διατηρηθεί σε διάφορα σημεία της επιφάνειας, ενώ η πίσω πλευρά είναι αδιαμόρφωτη. Το πρόσωπο της μορφής και η απόδοση της κόμμωσης παρουσιάζουν κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά με προτομές από την Όλυνθο⁴⁷² και τη Ρόδο⁴⁷³ και χρονολογείται από τα υπόλοιπα κτερίσματα της ταφής στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.

Η δεύτερη προτομή (MK/AGK 1341, Εικ. 186) ανήκει στην παραλλαγή με την απόδοση και των χεριών⁴⁷⁴. Είναι ντυμένη με χιτώνα και μάτιο που περιβάλλει, ως πλαίσιο, ημικυκλικά τη μορφή. Τα μαλλιά, χωρισμένα στη μέση, φέρονται προς τα πλάγια με κυματιστούς, πλαστικούς βοστρύχους και πέφτουν στους ώμους. Με το δεξί χέρι κρατά πουλί (περιστέρι), ενώ με το αριστερό αγγίζει το στήθος σε συμβολική χειρονομία⁴⁷⁵. Λευκό επίχρισμα καλύπτει όλη την επιφάνεια του ειδωλίου, ενώ στα μαλλιά διατηρούνται ίχνη κίτρινου χρώματος. Η μορφή ταυτίζεται με την Αφροδίτη⁴⁷⁶ και χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ.⁴⁷⁷

470. Τύπος Β Ι του Blinkenberg. Βλ. Blinkenberg 1931, σελ. 591.

471. Βλ. ενδεικτικά: από τη Λίνδο, Blinkenberg 1931, αρ. 2520–2532, σελ. 605 – 607, πίν. 119, 120· από τη Βοιωτία, Higgins 1954, αρ. 856, σελ. 228, πίν. 120· από τον Πειραιά, Πέππα-Παπαϊωάννου 2011, αρ. 847, σελ. 198, εικ. 73, πίν. ΙΑ'.

472. Robinson 1931, αρ. 39, σελ. 13, πίν. 7, αρ. 42, σελ. 14, πίν. 8.

473. Blinkenberg 1931, αρ. 2508, 2509, πίν. 119 και αρ. 2525, σελ. 606, πίν. 120.

474. Τύπος Β ΙΙ του Blinkenberg. Βλ. Blinkenberg 1931, σελ. 591.

475. Ο Λαζαρίδης τη χαρακτηρίζει «συμβολική σημασία ευγονίας», βλ. Λαζαρίδης 1969, σελ. 172.

476. Τα πουλιά, συχνά αφιερώματα σε ιερά γυναικείων θεοτήτων, που συνδέονται εκτός από την Αφροδίτη και με άλλες θεότητες, όπως η Ήρα, η Άρτεμις, η Δήμητρα και η Περσεφόνη, σχετίζονται παράλληλα και με τον γυναικείο κόσμο, ιδιαίτερα με τα νεαρά κορίτσια, ενώ αποτελούν και αγαπημένο σύντροφο των παιδιών στο παιχνίδι, βλ. Huysecom-Haxhi – Muller 2007, σελ. 239.

477. Λαζαρίδης 1969, σελ. 172, αρ. Ε.2, πίν. 57β (β' γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.).

Οι προτομές αποτελούν συχνό ανάθημα σε ιερά γυναικείων θεοτήτων που έχουν χθόνιο χαρακτήρα και σχετίζονται με τη γονιμότητα και τον κύκλο της ζωής, αλλά απαντούν και ως κτερίσματα σε ταφές γυναικών και παιδιών⁴⁷⁸. Για την ερμηνεία τους έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις και έχουν συνδεθεί με τη λατρεία χθόνιων θεοτήτων της γονιμότητας και του Κάτω Κόσμου⁴⁷⁹, με τη λατρεία οποιασδήποτε γυναικείας θεότητας, λόγω του αόριστου και γενικού χαρακτήρα τους, που ενισχύεται από την απουσία συμβόλων⁴⁸⁰, με παραστάσεις των ίδιων των αναθετριών, όταν απαντούν σε ιερά⁴⁸¹, ή με ιδεαλιστικές απεικονίσεις των νεκρών, όταν απαντούν σε τάφους⁴⁸².

Παιδικές οκλάζουσες μορφές. Βρέθηκαν δύο ειδώλια που αποδίδουν μικρά, γυμνά αγόρια, καθισμένα σε απλές βάσεις, με λυγισμένα τα σκέλη. Το εικονιζόμενο αγόρι (ΜΚ/ΑΓΚ 3831, Εικ. 187) κρατά ορθογώνιο αντικείμενο, ίσως κάποιο μουσικό όργανο⁴⁸³, ενώ ίχνη λευκού επιθετού χρώματος είναι ορατά σε διάφορα σημεία της επιφάνειάς του. Παρόμοια απόδοση στη διαμόρφωση των μαλλιών και στα χαρακτηριστικά του προσώπου συναντάμε σε παιδικό ειδώλιο από το Μουσείο του Λούβρου, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁸⁴ Ειδώλια που παριστάνουν παιδιά σε οκλάζουσα στάση πάνω σε χαμηλή βάση, με το ένα πόδι λυγισμένο ή και τα δύο πόδια να εφάπτονται στο έδαφος, απαντούν συχνά τόσο σε ιερά και οικισμούς, όσο και σε νεκροταφεία⁴⁸⁵. Ο τύπος, που θεωρείται κυπριακής προέλευσης, αλλά έχει την απαρχή του σε αιγυπτιακά πρότυπα, διαδόθηκε στην κυρίως Ελλάδα μέσω της Ρόδου⁴⁸⁶. Η συχνή παρουσία τους σε ιερά οδήγησε στο παρελθόν στην υπόθεση ότι παριστάνουν θεικές παιδικές μορφές ή παιδιά αφιερωμένα σε ναούς για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σε αυτούς, μια ερμηνεία που παρόλο που δεν υιοθετείται πλέον, οδήγησε στην καθιέρωση της ονομασίας τους ως “temple boys”⁴⁸⁷. Τα ειδώλια αυτά θεωρούνται πλέον ότι αποτελούν ρεαλιστικές ή ιδεαλιστικές απεικονίσεις παιδιών, που αφιερώνονταν από τους γονείς σε θεότητες που προστάτευαν την υγεία, τη γονιμότητα, τη γέννηση ή την ανατροφή, προκειμένου να τα θέσουν κάτω από την προ-

478. Huysecom-Haxhi 2009, σελ. 581.

479. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 244 – 246.

480. Αχειλαρά 2006, τ. I, σελ. 142, 143. Τζαναβάβρη 2014, σελ. 342.

481. Blinkenberg 1931, σελ. 589.

482. Huysecom-Haxhi 2009, σελ. 582.

483. Ίσως αποδίδεται σχηματοποιημένη «σύριγγς». Με τον όρο αυτό προσδιορίζονταν στην αρχαιότητα τα αερόφωνα με ακμή. Η κλασική πολυκάλαμος σύριγγς είχε ισομήκεις ηχητικούς σωλήνες χωρίς οπές, βλ. Ρουμπή 2012, σελ. 189, 190.

484. Jeammet 2010, αρ. 122, σελ. 164 (περίπου 330 – 200 π.Χ.).

485. Παιδιά σε οκλάζουσα στάση απαντούν και σε κοσμήματα, βλ. εξάρτημα σκουλαρικού στο Μουσείο Ερμιτάζ, Williams (ed.) 1998, εικ. 9.3, σελ. 74 (Ir. Saverkina).

486. Merker 2000, σελ. 70.

487. Caneva – Pizzi 2014, σελ. 495, 496.

στασία της θεότητας αλλά και να διασφαλίσουν την αύξηση της οικογένειας⁴⁸⁸. Άλλωστε η συχνότερη απεικόνιση αγοριών που παρατηρείται στα παραδείγματα της κλασικής εποχής, έχει σχετιστεί με την προτίμηση των αναθετών σε αρσενικούς απογόνους⁴⁸⁹. Όταν βρίσκονται σε παιδικούς τάφους ερμηνεύονται ως αναπαραστάσεις των νεκρών παιδιών, που τίθενται υπό την προστασία της θεότητας, η οποία απεικονίζεται με τα ειδώλια των ένθρονων γυναικείων μορφών και των προτομών, που απαντούν συχνά μαζί στον ίδιο τάφο⁴⁹⁰.

Εικ. 188.

Εικ. 189.

ΠΛΑΓΓΟΝΕΣ

Πλαγγόνες του τύπου του «νευρόσπαστου» με κινητά μέλη. Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από επτά ακέραια παραδείγματα, τα οποία ανάλογα με τον τύπο της κόμμωσης των μορφών, διακρίνονται σε:

α) Πλαγγόνες με πόλο (ΜΚ/ΑΓΚ 6192, Εικ. 188). Έχουν βρεθεί πέντε τέτοια ειδώλια, ντυμένα με κοντό χιτώνα, που φέρει συνήθως διακόσμηση με λευκές και ερυθρές ταινίες, σειρές στιγμών και γεωμετρικά μοτίβα. Οι πλαγγόνες αυτές είναι οι πρωιμότερες της κατηγορίας και χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁹¹

β) Πλαγγόνες με τα μαλλιά που μαζεύονται στο πίσω μέρος του κεφαλιού σε κωνικό κότσο μέσα σε σάκκο, σχηματίζοντας επάνω από το μέτωπο μικρό «φιόγκο», ενώ σειρές μαργαριταρόσχημων βοστρύχων πλαισιώνουν το πρόσωπο (ΜΚ/ΑΓΚ 3499, Εικ. 189)⁴⁹². Ο τύπος αυτός, που αντιπροσωπεύεται με δύο παραδείγματα, χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου}/ αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁹³

488. Hadzisteliou-Price 1969, σελ. 109.

489. Merker 2000, σελ. 70.

490. Hadzisteliou-Price 1969, σελ. 110.

491. Για παράλληλα, βλ. Higgins 1954, αρ. 909, σελ. 248, πίν. 132. Davidson 1952, αρ. 130, σελ. 33, πίν. 9. Laumonier 1956, αρ. 258–260, σελ. 105, πίν. 25.

492. Για το χτένισμα με «φιόγκο», βλ. Gkikaki 2011, σελ. 321 κ.εξ.

493. Για παράλληλα, βλ. Higgins 1954, αρ. 942, σελ. 257, πίν. 134. Davidson 1952, αρ. 136, σελ. 33, πίν. 9. Merker 2000, αρ. C124, σελ. 96 & 54. Αχειλαρά 2006, τομ. II, αρ. 237, σελ. 275.

Και οι δύο παραπάνω κατηγορίες περιλαμβάνουν χειροποίητα ειδώλια, με οπή στην κορυφή του κεφαλιού, χαρακτηριστικό γνώρισμα των πλαγγόνων που παράγονται στον κορινθιακό Κεραμεικό⁴⁹⁴ από τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., μια παραγωγή που συνεχίστηκε με διάφορες παραλλαγές μέχρι και τον 4^ο αι.⁴⁹⁵ Οι πλαγγόνες, συχνό εύρημα σε παιδικούς τάφους, θεωρούνται κούκλες που χορεύουν με τη συνοδεία κροτάλων⁴⁹⁶ ή άλλων κρουστών οργάνων, μαριονέτες, θεατρικές μορφές⁴⁹⁷. Αγαπημένο παιχνίδι των κοριτσιών, κατασκευασμένες από ποικίλα υλικά, ντυμένες με τον χαρακτηριστικό κοντό χιτώνα, αποδίδονται συχνά και γυμνές για να μπορούν τα μικρά κορίτσια να τις ντύνουν⁴⁹⁸. Τα εξαρτημένα και κινητά μέλη τους έδιναν στον κάτοχό τους την ψευδαίσθηση της ζωντανής συντροφιάς⁴⁹⁹, ενώ λειτουργούσαν και αποτροπαϊκά, αφού με το θόρυβο που έκαναν έδιωχναν τα κακά πνεύματα⁵⁰⁰. Πλαγγόνες, προσφέρονταν από τις άγαμες κόρες, ως αναθήματα, σε ιερά θεοτήτων που προστάτευαν τις μέλλουσες νύφες, τοποθετούνταν ως κτέρισμα σε τάφους νεαρών κοριτσιών, που δεν πρόλαβαν να γευτούν τις χαρές της ζωής και απεικονίζονταν σε επιτύμβιες στήλες στα χέρια μοναχικών κοριτσιίστικων μορφών, που ο θάνατος έκοψε πρόωρα το νήμα της ζωής τους, πριν προλάβουν να ολοκληρώσουν τον προορισμό τους, ως σύζυγοι και μητέρες⁵⁰¹.

ΖΩΑ

Τα ειδώλια ζώων, συχνό εύρημα σε παιδικές κυρίως ταφές, ερμηνεύονται, συνήθως, ως παιχνίδια, ως υποκατάστατα των πραγματικών ζώων που αποτελούσαν τους συντρόφους και τους φίλους των παιδιών όσο ήταν στη ζωή⁵⁰², ως οδηγοί και προστάτες που εξασφάλιζαν στο νεκρό ένα ασφαλές πέρασμα από τη ζωή στο θάνατο, αλλά και, ενδεχομένως, ως συμβολικές και κωδικοποιημένες εικόνες της θέσης που κατείχε ο νεκρός στην οικογένεια και την κοινωνία, ανάλογα με το φύλο και την ηλικία του⁵⁰³.

494. Οι πλαγγόνες που παράγονταν στην Αττική κατασκευάζονταν με μήτρα, βλ. Argyriadi 1991, σελ. 15, εικ. 9 – 12.

495. Higgins 1954, σελ. 248.

496. Για τη χρήση των κροτάλων, βλ. Ρουμπή 2012, σελ. 191, 192.

497. Argyriadi 1991, σελ. 14, 15.

498. Χατζητουλούσης 2014, σελ. 47.

499. Τζαβελοπούλου 2011, σελ. 301.

500. Αχειλαρά 2014, σελ. 263, εικ. 2.

501. Σαμπετάι 2009, σελ. 291, 292.

502. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 218.

503. Huysecom-Haxhi 2003, σελ. 101.

Σκύλος (ΜΚ/ΑΓΚ 662, Εικ. 190). Το ειδώλιο αποδίδει «μαλτέζικο» σκύλο, το «μελιταίων κυνάριον», που εμφανίζεται στην κοροπλαστική στο α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁰⁴ Σώζεται μόνο το κεφάλι με το τριγωνικό πρόσωπο που περιβάλλεται από χείτη, η οποία δηλώνεται με ακτινωτές χαράξεις και μπορεί να χρονολογηθεί, με βάση συγγενικά του παράλληλα, στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁰⁵ Η παρουσία του σκύλου στις ταφές, πιστού συντρόφου του ανθρώπου, φύλακα και βοηθού του στο κυνήγι, ερμηνεύεται ποικιλοτρόπως. Του αποδίδεται χθόνιος χαρακτήρας που συνδέεται με το ρόλο του ως φύλακα που οδηγεί με ασφάλεια το νεκρό στον άλλο κόσμο⁵⁰⁶, υποδηλώνει την υψηλή κοινωνική θέση του νεκρού, εξαίροντας την ανδρεία και τη γενναιότητά του, που η επίγεια ενασχόλησή του με το κυνήγι του επέτρεψε να αποκτήσει⁵⁰⁷. Πάνω από όλα όμως αποτελεί συμβολική απεικόνιση του αγαπημένου ζώου, που θα συντροφεύει και θα συνεχίσει να προστατεύει τον κύριό του και στον άλλο κόσμο.

Εικ. 191.

Εικ. 192.

Ειδώλιο λιονταριού (ΜΚ/ΑΓΚ 4535, Εικ. 191, 192). Το αποσπασματικά σωζόμενο ζώο απεικονίζεται με το σώμα προς τα πλάγια και το κεφάλι μετωπικά, η χείτη αποδίδεται ανάγλυφα με κυματιστούς βοστρύχους, τα μάτια είναι μεγάλα με πλαστικά δοσμένα βλέφαρα, το στόμα κλειστό, τα αυτιά μικρά, ενώ σε διάφορα σημεία της επιφάνειας σώζονται ίχνη άσπρου, κίτρινου και γαλάζιου χρώματος. Παρόμοιο ειδώλιο από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας χρονολογείται στο β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁰⁸ Τα λιοντάρια, αγαπητό θέμα στην ελληνική τέχνη από την αρχαϊκή ήδη εποχή, σύμβολα της δύναμης και του θάρρους, ιδιότητες που πρέπει να διαθέτει ο νεκρός για να αντιμετωπίσει το πέρασμα σε έναν άλλο, άγνωστο, κόσμο, ζώα που προξενούν τρόμο στους αντιπάλους τους, επιλέγονται για να παρέχουν προστασία στους νεκρούς στη μετά το θάνατο ζωή, αποκτώντας αποτροπαϊκό χαρακτήρα⁵⁰⁹.

504. Αχειλαρά 2006, τ. Ι, σελ. 145, 146.

505. Αχειλαρά 2006, τ. ΙΙ, αρ. 269, 270, σελ. 286. Για απεικόνισή του στην αγγειογραφία, βλ. ερυθρόμορφου χου από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. 1322), Καλτσάς – Shapiro (επιμ.) 2009, αρ. 135, σελ. 306 (Ε. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα).

506. Huysecom-Haxhi 2003, σελ. 98.

507. Huysecom-Haxhi 2003, σελ. 98.

508. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, αρ. 658, σελ. 153, εικ. 646.

509. Huysecom-Haxhi 2003, σελ. 99.

ΔΙΑΦΟΡΑ

Καθιστός Σιληνός με διπλό αυλό (ΜΚ/ΑΓΚ 3587, Εικ. 193). Η μορφή εικονίζεται γυμνή, να κάθεται σε απλή βάση με ανοιχτά και λυγισμένα τα σκέλη. Τα λυγισμένα χέρια στηρίζονται στους μηρούς και κρατούν μπροστά στο στήθος διπλό αυλό. Προβάλλονται η προτεταμένη κοιλιά και ο φαλλός, καθώς και τα χονδροειδή χαρακτηριστικά του προσώπου, με το φαρδύ μέτωπο, τα μεγάλα μάτια, τη σιμή μύτη και το σφηνοειδές γένη. Στο κρανίο φορά στεφάνι, ενώ υπολείμματα λευκού χρώματος διασώζονται σε διάφορα σημεία της επιφάνειάς του. Το ειδώλιο ανήκει στον εικονογραφικό τύπο Ι της Κορίνθου, που θεωρείται δημιουργία ροδίτικου, πιθανότατα, εργαστηρίου του 5^{ου} αι. π.Χ., που επιβιώνει και στον 4^ο αι.⁵¹⁰ Ο τύπος, με μικρές παραλλαγές, απαντά και σε άλλα κοροπλαστικά εργαστήρια της κλασικής εποχής, όπως της Μακεδονίας, της Στερεάς Ελλάδας, της Μικράς Ασίας⁵¹¹. Η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου του ειδωλίου μας εμφανίζει κοινά στοιχεία με τα ειδώλια των όρθιων Σιληνών με διπλό αυλό από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, που χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵¹² Ο ιθυφαλλικός χαρακτήρας των Σιληνών συνδέεται με τη γονιμότητα και τη δύναμη της ζωής⁵¹³, ενώ η παρουσία τους σε ταφές σχετίζεται με τη λατρεία του χθόνιου Διονύσου και αντανακλά αντιλήψεις σχετικές με την προσδοκία για την αθανασία της ψυχής⁵¹⁴ αλλά και την ανανέωση της ζωής, ιδιαίτερα όταν απαντούν σε ταφές παιδιών και εφήβων⁵¹⁵.

Ζευγάρι πήλινων ομοιωμάτων υποδημάτων (ΜΚ/ΑΓΚ 1342, Εικ. 194), με μυτερή απόληξη μπροστά και ίχνη από λευκό επίθετο χρώμα στην επιφάνειά τους. Το κοντινότερο τυπολογικά παράλληλο εντοπίζεται σε μικροσκοπικό ληκύθιο σε σχήμα ποδιού-υποδήματος από την Πέλλα, που χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵¹⁶

510. Merker 2000, αρ. C274, σελ. 78, 113, 114, πίν. 23.

511. Αχειλαρά 2006, τ. Ι, σελ. 46.

512. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, αρ. 158, σελ. 62, εικ. 198, αρ. 216, σελ. 73, εικ. 257, αρ. 672, σελ. 156, εικ. 664.

513. Κόκκου-Βυριδή 1999, σελ. 130.

514. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, σελ. 232.

515. Huysecom-Haxhi 2007, σελ. 413.

516. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, αρ. 670, σελ. 155, εικ. 662 στη σελ. 433.

Η εύρεση υποδημάτων στους τάφους ερμηνεύεται, γενικά, ως απαραίτητο βοήθημα για το τελευταίο και το πιο μακρινό ταξίδι⁵¹⁷. Η παρουσία, ωστόσο, πήλινων ομοιωμάτων παπουτσιών σε γεωμετρικές ταφές αποκλειστικά νεαρών, άγαμων κορών, μαζί με κούκλες και άλλα αντικείμενα συναφή με τον κόσμο των κοριτσιών⁵¹⁸, συνδέθηκε με το διαβατήριο έθιμο του γάμου, που σηματοδοτούσε το πέρασμα σε μια άλλη ζωή, τη μετάβαση από την εφηβεία στην ωριμότητα και αποτελούσε το σημαντικότερο γεγονός στη ζωή ενός κοριτσιού. Οι νεαρές κοπέλες, λίγο πριν το γάμο τους, αφιέρωναν στην Άρτεμη φορέματα και ζώνες, ομοιώματα παπουτσιών και κούκλες, αντικείμενα που συνδέονται με τον κόσμο της παιδικής ηλικίας, την οποία εγκατέλειπαν⁵¹⁹. Όταν όμως ο θάνατος ερχόταν πριν την ώρα του, τα αντικείμενα αυτά ακολουθούσαν τις κατόχους τους στον τάφο, συμβολίζοντας, όπως και στη γαμήλια τελετουργία, τη μετάβαση σε μια άλλη ζωή και το ταξίδι σε έναν άλλο κόσμο⁵²⁰.

V. ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Τα κοσμήματα, άρρηκτα συνδεδεμένα με το γυναικείο, κυρίως, κόσμο, εκπληρώνουν, από την αρχική τους χρήση, ως στολίδια για τον τονισμό της ομορφιάς, ως και την τελευταία, ως κτερίσματα, πολλαπλούς σκοπούς: συμπληρώνουν τη γυναικεία χάρη, λειτουργούν ως δείκτες της οικονομικής ευμάρειας της οικογένειας, όταν είναι κατασκευασμένα από πολύτιμα μέταλλα, αποτελούν αγαπημένα αντικείμενα που συνοδεύουν τον ιδιοκτήτη τους στην τελευταία του κατοικία, αποκτώντας πλέον χαρακτήρα συμβολικό – προστατευτικό. Ιδιαίτερα τα κοσμήματα από χρυσό, λόγω των ιδιοτήτων του πολύτιμου αυτού μετάλλου, είναι τα πλέον κατάλληλα για να εκφράσουν την άφθαρτη σχέση με το χρόνο και να συμβολίσουν την αιώνια ζωή⁵²¹.

Τα κοσμήματα που βρέθηκαν στους τάφους της Ζώνης είναι αντικείμενα που φορέθηκαν στη ζωή, με ελάχιστες ίσως εξαιρέσεις, όπως τα επιχρυσωμένα στεφάνια. Το υλικό κατασκευής τους είναι, κυρίως, ο χρυσός και ο άργυρος και σπανιότερα ο χαλκός. Μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζουν τα σκουλαρίκια, ενώ σπάνια είναι τα στεφάνια και τα διαδήματα. Εμφανίζονται δημοφιλείς τύποι, γνωστοί από διάφορες περιοχές των κλασικών και υστεροκλασικών χρόνων. Ο μεγαλύτερος αριθμός τους προέρχεται από τις ταφές του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ είναι περιορισμένος στις ταφές του 5^{ου} αι., κάτι που σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσε να θεωρηθεί αποτέλεσμα δεινών οικονομικών συνθηκών, ιδιαίτερα σε μια περίοδο οικονομικής ευμάρειας της πόλης⁵²², αλλά σχετίζεται,

517. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 200.

518. Langdon 2008, σελ. 130 – 135.

519. Langdon 2008, σελ. 136.

520. Langdon 2008, σελ. 136, 137.

521. Τσιγαρίδα 2007, σελ. 11.

522. Την περίοδο μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. η Ζώνη αποτελεί ανεξάρτητο μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας με αυτοτελή και υψηλή φορολόγηση, δηλωτική της οικονομικής της ευπραγίας. Βλ. Εισαγωγή – Ιστορικό πλαίσιο, σελ. 15 – 16 του παρόντος.

προφανώς, με γενικότερες τάσεις και αντιλήψεις της εποχής⁵²³. Ανάλογες αντιλήψεις της εποχής τους αντανakλούν και οι πλούσια κτερισμένες ταφές του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵²⁴ Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι, εκτός από τους τάφους, αρκετά κοσμήματα εντοπίστηκαν και σε εναγισμούς, πρακτική που απαντά και σε άλλα νεκροταφεία⁵²⁵. Ο διττός χαρακτήρας των κοσμημάτων – κοσμικός και ταφικός – και η σύνδεσή τους με δοξασίες για τη ζωή στον άλλο κόσμο, οδήγησε στο να κριθούν κάποια είδη ως τα πλέον κατάλληλα για ταφική χρήση⁵²⁶, φαινόμενο που παρατηρείται και στα κοσμήματα της Ζώνης. Βραχιόλια με απολήξεις σε κεφαλές φιδιών, φτερωτές μορφές ερώτων και μιζογενή όντα σε σκουλαρίκια, εικονιστικά και μνηοειδή περιάπτα, επιτελούσαν έναν προφυλακτικό ρόλο παράλληλα με το διακοσμητικό, λόγω της μεταφυσικής σημασίας που τους είχε αποδοθεί, προσφέροντας στο νεκρό κάτοχό τους την ίδια προστασία και ασφάλεια που του παρείχαν και όταν ήταν εν ζωή.

ΣΤΕΦΑΝΙΑ

Τα στεφάνια συνδέονται στενά με τα ταφικά διαβατήρια έθιμα, συνοδεύοντας το νεκρό σε όλα τα στάδια της ταφικής τελετουργίας, από την πρόθεση μέχρι και την ταφή, ακολουθώντας τον στο ταξίδι του στον άλλο κόσμο, και σχετίζονται με θρησκευτικές δοξασίες για τη θέση του νεκρού στη μετά το θάνατο ζωή⁵²⁷. Οι νεκροί δε θάβονταν πάντα στεφανωμένοι, αλλά, σε κάποιες περιπτώσεις, τα στεφάνια τοποθετούνταν στους τάφους ως προσφορές, κοντά στο σώμα, ή αναρτούνταν με καρφιά στα τοιχώματά τους⁵²⁸. Μιμούμενα φυσικά κλαδιά, καρπούς και άνθη, έχει υποστηριχτεί η συνειδητή επιλογή αιθαιλών φυτών για την κατασκευή τους, όπως φυλλωμάτων βελανιδιάς, κισσού και μυρτιάς, ως συμβόλων της αιωνιότητας και της αθανασίας⁵²⁹. Τα στεφάνια μυρτιάς, που απαντούν συχνότερα στους τάφους, σχετίζονται με τη Δήμητρα, την Περσεφόνη και την Αφροδίτη, θεότητες της γονιμότητας και της βλάστησης και, κατ' επέκταση, του Κάτω Κόσμου⁵³⁰.

523. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στα γειτονικά Άβδηρα του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. Καλλιντζή 2007, σελ. 257, αλλά και στην αρχαία Αργίλο, βλ. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 44.

524. Βλ. σχετικά, Δρούγου 2000, σελ. 312. Καλλιντζή 2007, σελ. 258, 259.

525. Ασημένια κοσμήματα βρέθηκαν σε πυρά προσφορών στη Θάσο, βλ. Sgourou 2001, σελ. 343, αλλά και στη Σαμοθράκη εντοπίστηκαν χάλκινα κοσμήματα μέσα ή γύρω από πυρές προσφορών, Dusenbery 1998b, σελ. 965.

526. Καλλιντζή 2007, σελ. 267.

527. Δεσποίνη 1996, σελ. 28. Κυριάκου 2008, σελ. 224, 225.

528. Θέμελης – Τουράτσου 1997, σελ. 168. Κανίνια 1994 – 1995, σελ. 125.

529. Τζαναβάρη 1997, σελ. 360.

530. Δεσποίνη 1996, σελ. 26.

Εικ. 195.

Εικ. 196.

Χρυσά φύλλα μυρτιάς. (ΜΚ/ΑΓΚ 6084β, Εικ. 195). Στη Ζώνη δεν έχουν βρεθεί ολόκληρα χρυσά στεφάνια, παρά μόνο χρυσά φύλλα, χωρίς το αντίστοιχο στέλεχος στερέωσης. Η πρακτική αυτή, που έχει παρατηρηθεί και σε άλλα νεκροταφεία, θεωρείται ότι υποκαθιστά την προσφορά ολόκληρου στεφανιού και αποδίδεται σε οικονομικούς λόγους, κάτι που δεν επιβεβαιώνεται ανασκαφικά σε όλες τις περιπτώσεις⁵³¹. Βρέθηκαν πενήντα εννέα θραύσματα από φύλλα μυρτιάς, με λεπτούς μίσχους και έκτυπες νευρώσεις, κατασκευασμένα από λεπτό έλασμα. Από τα ταφικά τους συνευρήματα χρονολογούνται στον 3^ο αι. π.Χ.

Επιχρυσωμένο στεφάνι μυρτιάς (ΜΚ/ΑΓΚ 3524, Εικ. 196). Αποτελείται από οστέινο κυκλικό στέλεχος (χοινακίς) με μικρές, πυκνές, οπές για την ένθεση των χάλκινων στοιχειών, χάλκινα επιχρυσωμένα φυλλοφόρα στελέχη και μίσχους, καθώς και πήλινους ωοειδείς επιχρυσωμένους καρπούς. Ανήκει στον τύπο Γ των στεφανιών της Τσιγαρίδα που αποτελούν συχνό εύρημα σε ταφές από τον 4^ο αι. π.Χ.⁵³² μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια⁵³³. Το στεφάνι ΜΚ/ΑΓΚ 3524 αποτελεί το καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα της κατηγορίας⁵³⁴ και από τα συνευρήματά του χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., χρονολόγηση που ενισχύεται και από τη σύγκρισή του με ανάλογα παραδείγματα, προερχόμενα από ταφικά σύνολα της Μακεδονίας⁵³⁵.

531. Καλλιντζή 2007, σελ. 259.

532. Στα Άβδηρα επιχρυσωμένα στεφάνια απαντούν και στον 5^ο αι. π.Χ., βλ. Καλλιντζή 2007, σελ. 259.

533. Τσιγαρίδα 1993, σελ. 1632 & 1637 – 1639.

534. Βρέθηκαν ακόμη δύο παραδείγματα (ΜΚ/ΑΓΚ 14210α,β) που σώζονται εξαιρετικά αποσπασματικά.

535. Βλ. στεφάνια από τους τάφους Α, Β και Γ της στενόμακρης τούμπας της Βεργίνας, Κυριάκου 2008, αρ. Α24–Α27, σελ. 72 – 74, εικ. 74, αρ. Β76–Β80, σελ. 108, 109, εικ. 121 και αρ. Γ63, Γ66, σελ. 152, εικ. 171 (β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.). Ακόμη, παρόμοιο στεφάνι από την Πέλλα που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, αρ. 15, σελ. 31, εικ. 24. Βλ. ακόμη τμήματα επιχρυσωμένου στεφανιού από τη Μιέζα, Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002, αρ. Μ 1106, σελ. 115 και θραύσματα χάλκινου επιχρυσωμένου στεφανιού από την Άκανθο, Καλτσάς 1998, αρ. 943, σελ. 47, πίν. 34γ.

ΔΙΑΔΗΜΑΤΑ

Τα διαδήματα αποτελούν γυναικεία κοσμήματα κεφαλής και τα πρωιμότερα παραδείγματα απαντούν ήδη από την πρώιμη εποχή του Χαλκού στην Κρήτη και στις Μυκήνες⁵³⁶. Διαδήματα από χρυσό έλασμα θεωρούνται ότι έχουν αποκλειστικά ταφική χρήση και σχετίζονται, όπως και τα στεφάνια, με δοξασίες για τη ζωή του νεκρού στον άλλο κόσμο⁵³⁷. Το μοναδικό διάδημα του νεκροταφείου εντοπίστηκε το 1917 από τον Kazarow και βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο της Σόφιας⁵³⁸. Πρόκειται για χρυσό διάδημα με αετωματική επίστεψη (Εικ. 197. Από Kazarow 1918, σελ. 7). Αποτελείται από ταινιωτό έλασμα με τριγωνικό έξαρμα στο κέντρο, οι πλάγιες πλευρές του οποίου καταλήγουν σε καμπύλα άκρα με διαμπερείς σπές, απ' όπου θα περνούσε κλωστή για τη στερέωσή του γύρω από το κεφάλι. Το έλασμα φέρει έκτυπη διακόσμηση. Ένα ανθέμιο καταλαμβάνει το κέντρο, ενώ κάτω από αυτό, εικονίζεται καθιστή μορφή (;). Τα υπόλοιπα διακοσμητικά θέματα, που αναπτύσσονται εκατέρωθεν του κεντρικού αυτού τμήματος και επαναλαμβάνονται πανομοιότυπα και στα δύο ταινιωτά στελέχη, περιλαμβάνουν γυμνές και ντυμένες αντρικές μορφές, καθιστές γυναικείες μορφές, άλογα, αντωπά πουλιά, Νίκες, γρύπες, μάσκες με σειληνούς⁵³⁹. Διαδήματα του τύπου αυτού είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στην ανατολική Μεσόγειο και, κυρίως, σε περιοχές των μικρασιατικών παραλίων και εμφανίζονται στο βορειοελλαδικό χώρο από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁴⁰

ΣΚΟΥΛΑΡΙΚΙΑ

Τα σκουλαρίκια, ιδιαίτερα αγαπητά στο γυναικείο πληθυσμό, παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη ποικιλία από όλες τις κατηγορίες κοσμημάτων του νεκροταφείου και εντοπίστηκαν σε τάφους τόσο ενήλικων γυναικών, όσο και κοριτσιών. Συνήθως τοποθετούνται κατά ζεύγη, απαντούν, ωστόσο, και μεμονωμένα παραδείγματα. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα από χρυσό, ενώ βρέθηκαν και λίγα ασημένια. Διακρίνονται οι ακόλουθοι τύποι:

536. Δεσποίνη 1996, σελ. 28.

537. Δεσποίνη 1996, σελ. 29.

538. Kazarow 1918, σελ. 7, εικ. 5.

539. Πρβλ. διάδημα του 4^{ου} αι. π.Χ. στο Μουσείο της Κοπεγχάγης, Rasmussen 2006, εικ. 1 – 4, σελ. 171, 172.

540. Sgourou 2001, σελ. 329 κ.εξ. Τσιγαρίδα 2012, σελ. 334. Rasmussen 2006, σελ. 166.

Εικ. 198.

Εικ. 199.

Εικ. 200.

Λεμβοειδή σκουλαρίκια. Πρόκειται για τύπο με μεγάλη διάρκεια ζωής, που στην Ελλάδα γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση κατά τον 6^ο αι. π.Χ., με απλή διακόσμηση στην αρχή, η οποία κατά τη διάρκεια των δύο επόμενων αιώνων, μέχρι και τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., θα γνωρίσει μια εποχή αναγέννησης, με την προσθήκη διαφόρων στοιχείων, όπως ρόδακες, περίοπτες μορφές, πλούσια φυτικά σύνολα, εξαρτήματα κρεμασμένα από αλυσίδες, στοιχεία που θα «εξαφανίσουν» το κυρίαρχο, άλλοτε, λεμβοειδές σώμα⁵⁴¹. Ο τύπος αντιπροσωπεύεται στο νεκροταφείο από επτά, απλής μορφής, παραδείγματα, τα οποία αποτελούνται από το βασικό λεμβόσχημο σώμα, κατασκευασμένο με χρυσό έλασμα και από ένα συρμάτινο άγκιστρο ανάρτησης. Η διακόσμηση περιορίζεται στις δύο όψεις της λέμβου και είναι, συνήθως, κοκκιδωτή (ΜΚ/ΑΓΚ 3619⁵⁴², Εικ. 198). Στο πιο περίτεχνο παράδειγμα (ΜΚ/ΑΓΚ 4022, Εικ. 199) ένας επτάφυλλος ρόδακας κοσμεί το ένα από τα δύο κερατοειδή πέρατα της λέμβου, ενώ το λεμβοειδές σώμα κοσμεύεται με κοκκιδωτά τρίγωνα⁵⁴³. Τα σκουλαρίκια αυτά προέρχονται από ταφές που χρονολογούνται από το β' μισό του 5^{ου} έως και το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Κυκλικά σκουλαρίκια, ελεύθερα κατά τα άκρα (ΜΚ/ΑΓΚ 4007 & 4021, Εικ. 200, 201). Στον τύπο αυτό, που θεωρείται πρόδρομος των λεμβοειδών σκουλαρικών⁵⁴⁴, ανήκουν ένα χρυσό και πέντε ασημένια παραδείγματα. Στα σκουλαρίκια αυτά το ένα άκρο είναι αιχμηρό και το άλλο στρογγυλό, ενώ το στέλεχος, που λεπταίνει βαθμιαία προς τα άκρα, κοσμεύεται με συρμάτινους δακτυλίους. Ο τύπος απαντά σε διάφορες παραλλαγές⁵⁴⁵. Τα πιο κοντινά παράλληλα εντοπίζονται στην Όλυνθο⁵⁴⁶, σε πα-

541. Δεσποίνη 1996, σελ. 34.

542. Πρβλ. πανομοιότυπο ζεύγος σκουλαρικών του β' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. από το Μουσείο του Τάραντα, De Juliis – Loiacono 1985, αρ. 353, σελ. 306, 307 και De Juliis 1985, αρ. 56, σελ. 150 (τύπος ΙΑ). Πανομοιότυπο σκουλαρίκι εντοπίστηκε στον χώρο του νεκροταφείου της Ζώνης και από τον Kazarow το 1917, βλ. Kazarow 1918, σελ. 23, 24, εικ. 26.

543. Πρβλ. χρυσό λεμβοειδές σκουλαρίκι των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. στο Βερολίνο, με παρόμοιο ρόδακα στο ένα κερατοειδές πέρασ της λέμβου, Greifenhagen 1975, αρ. 10, 11, σελ. 46, πίν. 38, καθώς και ανάλογο παράδειγμα στο Βρετανικό Μουσείο (αρ. GR 1917.6–1.1659) που χρονολογείται στο 400 – 350 π.Χ., Williams – Ogden 1994, αρ. 13, σελ. 60. Για το ίδιο, βλ. και Marshall 1911, αρ. 1659.

544. Χρυσοστόμου 2013b, σελ. 72.

545. Βλ. Robinson 1941, σελ. 83 – 85.

546. Robinson 1941, (τύπος IIIf) αρ. 296–298, σελ. 84, 85, πίν. XVII.

Εικ. 201.

ραδείγματα από τη Σαμοθράκη των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁴⁷, σε ασημένιο σκουλαρίκι από την Έδεσσα, που επίσης τοποθετείται στον ίδιο αιώνα⁵⁴⁸, αλλά και σε ζεύγη χρυσών και ασημένιων σκουλαρικών από τον Τάραντα⁵⁴⁹. Στη Ζώνη εντοπίστηκαν σε ταφικά σύνολα του 5^{ου} και των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 202.

Σκουλαρίκια με στρεπτά άκρα. Έχουν βρεθεί τρία χρυσά ζεύγη και δέκα ασημένια παραδείγματα, από τα οποία τα πέντε αποτελούν ζεύγη, ενώ τα άλλα πέντε είναι μονά. Πρόκειται για ανατολικής προέλευσης τύπο, που στην Ελλάδα εισάγεται κατά τον 7^ο αι. π.Χ., μέσω των ανατολικών νησιωτικών περιοχών, γνώρισε μεγάλη διάδοση στα Βαλκάνια και τη νότια Ρωσία, απαντά σε χρυσό, ασημί και χαλκό⁵⁵⁰, ενώ επιβιώνει μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ., με την εμφάνιση ποικίλων περίτεχνων περάτων να κοσμούν τα στρεπτά στελέχη⁵⁵¹. Ανάλογη ποικιλία εμφανίζουν και τα κοσμήματα του νεκροταφείου. Στο ασημένιο σκουλαρίκι ΜΚ/ΑΓΚ 6076 (Εικ. 202) κάθε πέρας περιβάλλεται από έναν κύλινδρο κοσμημένο με κοκκιδωτά τρίγωνα, ο οποίος επιστέφεται με τέσσερα σφαιρίδια σε πυραμιδική διάταξη, διακοσμημένα, επίσης, με κοκκιδωτά τρίγωνα. Ένας εξάφυλλος ρόδακας στολίζει τη μια πλευρά για πλευρά του στελέχους. Τη διακόσμηση των περάτων τη συναντάμε και στο ζευγάρι των χρυσών σκουλαρικών ΜΚ/ΑΓΚ 4009 α, β (Εικ. 203). Ανάλογα χρυσά σκουλαρίκια από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁵² Ο ρόδακας που κοσμεί το παράδειγμά μας και το διαφοροποιεί από τα προηγούμενα, απαντά σε ανάλογο χρυσό σκουλαρίκι από το Βρετανικό Μουσείο, που χρονολογείται, επίσης, στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁵³ Στο χρυσό ζεύγος ΜΚ/ΑΓΚ 4008 α, β (Εικ. 204), κάθε πέρας κο-

Εικ. 203.

547. Dusenbery 1998b, αρ. S86–3, σελ. 962.

548. Χρυσοστόμου 2013b, σελ. 72, αρ. 302, εικ. 27, σελ. 152.

549. De Juliis 1985, αρ. 59a, b (τύπος I C), σελ. 151 και αρ. 62a, b, σελ. 152 (μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.).

550. Robinson 1941, σελ. 88 – 91.

551. Δεσποίνη 1996, σελ. 32.

552. Δεσποίνη 1996, αρ. 56, σελ. 88 (Συλλογή Ελ. Σταθάτου). Βλ. και Amandry 1963, αρ. 115/6, σελ. 198, εικ. 104, πίν. XXX.

553. Williams – Ogden 1994, αρ. 5, σελ. 52.

Εικ. 204.

ρυφώνεται σε κλειστούς κάλυκες με προεξέχοντες υπέρους. Παρόμοια διακόσμηση φέρει ασημένιο επίχρυσο σκουλαρίκι από τη Χαλκιδική, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁵⁴, ενώ ένα ακόμη παράδειγμα από τη Σαμοθράκη τοποθετείται γύρω στο 500 π.Χ.⁵⁵⁵

Σκουλαρίκια με ερωτιδεΐς. Ανήκουν σε μια μεγάλη και ιδιαίτερα διαδεδομένη κατηγορία σκουλαρικών, αυτών με τις κρεμαστές περίοπτες μορφές⁵⁵⁶, ανάμεσα στις οποίες οι φτερωτοί έρωτες αποτελούν τις πλέον αγαπητές, ιδιαίτερα από τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. και εξής⁵⁵⁷. Τα σκουλαρίκια (ΜΚ/ΑΓΚ 3999, Εικ. 205) αποτελούνται από το δισκόμορφο κόσμημα, που καλύπτει το άγκιστρο ανάρτησης και από ένα εξάρτημα που έχει τη μορφή Έρωτα. Ο δίσκος διακοσμείται με τριπλό ρόδακα παισιωμένο από μια ζώνη με βλαστόσπειρες και λωτόσχημα μπουμπουκία, σε λεπτή συρματερή τεχνική, καθώς και ομόκεντρες σειρές από απλά και στριφτά σύρματα, παισιωμένες με μία στεφάνη από κουκκίδες. Οι Έρωτες, κατασκευασμένοι από χρυσό έλασμα, αποδίδονται με απλωμένες φτερούγες να κρατούν ταινία. Η διακόσμηση του δίσκου είναι παρόμοια με αυτήν που κοσμεί δίσκο σκουλαρικών με πυραμιδοειδές εξάρτημα και Νίκη από την Κάλυμνο, του γ΄ τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁵⁸, καθώς και με τους δίσκους ανάλογων παραδειγμάτων από την Κύμη της Αιολίδας, που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα τελευταία, κοσμούνται με Νίκες και περιάπτες μορφές Ερώτων, με τις οποίες μπορούν να συγκριθούν και οι Έρωτες των δικών μας σκουλαρικών⁵⁵⁹. Με παρόμοιο τρόπο αποδίδονται και οι κρεμαστοί Έρωτες σε δύο ακόμα ζεύγη σκουλαρικών πάλι από την Κύμη της Αιολίδας, του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁶⁰ Σύμφωνα με τα παραπάνω συγκριτικά στοιχεία, αλλά και με βάση τα υπόλοιπα ευρήματα της ταφής, τα σκουλαρίκια μπορούν να χρονολογηθούν στις τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αι. π.Χ.

554. Δεληβορριάς (επιμ.) 1999, αρ. 45, σελ. 155 (Στ. Λυμπερόπουλος). Naumann 1980, σελ. 35, αρ. 52, πίν. 11.

555. Dusenbery 1998b, αρ. S57-8, σελ. 961.

556. Δεσποίνη 1996, σελ. 35. Τσιγαρίδα 2009, σελ. 554, 555.

557. Τσιγαρίδα 2012, σελ. 342.

558. Δεσποίνη 1996, αρ. 71, σελ. 98.

559. Williams – Ogden 1994, αρ. 49, σελ. 96, 97.

560. Δεσποίνη 1996, αρ. 72, σελ. 99. Williams – Ogden 1994, αρ. 50, σελ. 97.

Σκουλαρίκια με κωνικό εξάρτημα και πουλιά (MK/ΑΓΚ 3620 α, β, Εικ. 206). Το ζεύγος αυτό σχετίζεται με την ομάδα των πυραμιδόσχημων σκουλαρικών, έναν τύπο που διαμορφώνεται, σε απλούστερες φόρμες, στην πρώιμη κλασική εποχή, ενώ κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζονται κατάκοσμα παραδείγματα με συρματερή και κοκκιωτή διακόσμηση, ποικίλα εξαρτήματα αναρτημένα με αλυσίδες και περίοπτες πλαστικές μορφές που βρίσκουν τη θέση τους στο επάνω μέρος του κώνου ή της πυραμίδας⁵⁶¹. Ο τύπος επιβιώνει μέχρι το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., οπότε και εκλείπει⁵⁶². Τα σκουλαρίκια (MK/ΑΓΚ 3620 α, β) αποτελούνται από δίσκο και τρία εξαρτήματα. Ο δίσκος, που καλύπτει το άγκιστρο ανάρτησης, στολίζεται με διπλό ρόδακα, πλαισιωμένο από μια ζώνη με βλαστόσπειρες και κοκκιωτά τρίγωνα, ενώ τον περιβάλλει διπλή στεφάνη από κοκκιωτό σύρμα. Το κεντρικό εξάρτημα έχει τη μορφή ανάστροφου κώνου, περιτυλιγμένου με παράλληλες πυκνές σειρές σύρματος. Το εξάρτημα αυτό, που επιστέφεται με λογχοειδή φύλλα και στεφάνη από κοκκιωτό, επίσης, σύρμα, λειτουργεί ως βάση πάνω στην οποία κάθεται μικρό περίοπτο πλαστικό πουλί, που φέρει στη ράχη του το στέλεχος ανάρτησης από το δίσκο. Αλυσίδες συγκρατούν μικρά αγγειόσχημα εξαρτήματα με αυλακωτό σώμα και κοκκιωτή διακόσμηση. Η διακόσμηση των δίσκων θυμίζει ανάλογη σε παραδείγματα του γ' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁶³, ενώ κωνοειδές εξάρτημα, διακοσμημένο με συρμάτινα ανθήματα και σπειροειδή κοσμήματα, απαντά σε σκουλαρίκια του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. από το Κούριον της Κύπρου⁵⁶⁴. Σε ζεύγος, τέλος, ανάλογων σκουλαρικών, με πιθανή προέλευση και πάλι την Κύπρο, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., πλαστικά πουλιά καταλαμβάνουν το επάνω μέρος του πυραμιδοειδούς σώματος⁵⁶⁵, εδώ όμως ο δίσκος έχει αντικατασταθεί από έναν σύνθετο ρόδακα. Με βάση τα παραπάνω, τα σκουλαρίκια μπορούν να χρονολογηθούν γενικά στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

561. Δεσποίνη 1996, σελ. 33, 34. Παπαποστόλου 1990, σελ. 115. Τσιγαρίδα 2012, σελ. 340.

562. Δεσποίνη 1996, σελ. 34. Τσιγαρίδα 2009, σελ. 558.

563. Βλ. σκουλαρίκια από την Κάλυμνο, Δεσποίνη 1996, αρ. 71, σελ. 98.

564. Williams – Ogden 1994, αρ. 177, σελ. 242.

565. Williams – Ogden 1994, αρ. 176, σελ. 241.

Σκουλαρίκι με σφίγγα κατασκευασμένο από δύο χρυσά έλασματα, διαμορφωμένα στην ίδια μήτρα (ΜΚ/ΑΓΚ 6093, Εικ. 207). Η σφίγγα αποδίδεται σε πλάγια στάση, κοιτάζει μπροστά και κάθεται πάνω σε βάση που κοσμείται με έκτυπο αστράγαλο. Φοράει χαμηλό πόλο, οι φτερούγες έχουν σχήμα ημισελήνου και η ουρά της διαμορφώνεται σε θηλειά για τη στερέωση του άγκιστρου ανάρτησης. Οι διάφορες λεπτομέρειες στα φτερά, το κεφάλι και το σώμα, αποδίδονται έκτυπα. Οι σφίγγες, εικονογραφικό θέμα με ευρύτατη διάδοση, εμφανίζονται εκτός από την αγγειογραφία⁵⁶⁶ και στη μικροτεχνία, ως διακοσμητικά στοιχεία σε κοσμήματα από τον 7^ο αι. π.Χ.⁵⁶⁷, κατασκευασμένες από χρυσό, ενώ αργότερα, κατά την κλασική εποχή, οπότε και αποκτούν πιο θηλυκά χαρακτηριστικά⁵⁶⁸, αποδίδονται ως περίοπτες μορφές σε σκουλαρίκια⁵⁶⁹, σε απολήξεις βραχιολιών⁵⁷⁰, σε περιδέραια⁵⁷¹, αλλά και στη διακόσμηση σκευών ή επίπλων⁵⁷². Τα πιο κοντινά παράλληλα στη σφίγγα της Ζώνης εντοπίζονται σε ζεύγος σκουλαρικιών από τη Ν. Ρωσία του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁷³

ΠΕΡΙΔΕΡΑΙΑ

Τα περιδέραια, σύνολο αποτελούμενο από μικρά παρεμφερή ή διαφορετικά αντικείμενα, που κρεμούσαν στο λαιμό ή στερέωναν στο ένδυμα με τη βοήθεια πορπών μπροστά στο στήθος, δεν αποτελούν συχνό εύρημα στο νεκροταφείο. Βρέθηκαν περιδέραια που αποτελούνται είτε από χάντρες και περιάπτα είτε από απλές αλυσίδες, κατασκευασμένα κυρίως από χρυσό και ασήμι, χωρίς, ωστόσο, να απουσιάζουν και τα επιχρυσωμένα παραδείγματα από χαλκό και πηλό. Σε κάποιες ταφές εντοπίστηκαν και μεμονωμένες χάντρες, χρυσές αλλά και πήλινες επιχρυσωμένες, που λειτουργούσαν, προφανώς, ως υποκατάστατα περιδεραίων. Διακρίνονται δύο τύποι:

566. Βλ. αρβαλλοειδές ληκύθιο ΜΚ/ΑΓΚ 6464, σελ. 70–71 του παρόντος, εικ. 101, με αναφορά στον αποτροπαϊκό χαρακτήρα της σφίγγας.

567. Βλ. για παράδειγμα Δεσποίνη 1996, αρ. 19–20, σελ. 62, 63 (διάδημα του 2^{ου} μισού του 7^{ου} αι. π.Χ. από το Μουσείο Μπενάκη).

568. Tsiafakis 2003, σελ. 83.

569. Amandry 1953, αρ. 293/4, σελ. 19, πίν. LII. Βλ. και περίοπτη μορφή καθιστής σφίγγας από χρυσό έλασμα με έκτυπες λεπτομέρειες σε λεμβοειδές σκουλαρίκι στη Ν. Υόρκη που χρονολογείται στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., Williams – Ogden 1994, αρ. 11, σελ. 58, 59. Επίσης, σε λεμβοειδές σκουλαρίκι του β΄ τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Θέρμη, Descamps-Lequime (dir) 2011, αρ. 242/1–2, σελ. 386.

570. Δεσποίνη 1996, αρ. 197, σελ. 196.

571. Williams – Ogden 1994, αρ. 184 και 185 (περιάπτα με παράσταση σφίγγας σε μετωπική στάση από την Κύπρο των μέσων του 5^{ου} και του α΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα), σελ. 247, 248.

572. Βλ. σφίγγες από Μουσείο Μπενάκη, Δεληβορριάς (επιμ.) 1999, αρ. 36, σελ. 136 – 138 (St. G. Miller).

573. Greifenhagen 1970, αρ. 7, σελ. 44, πίν. 21. Πρβλ. και σφίγγες από Μουσείο Μπενάκη, Segall 1938, αρ. 7, σελ. 19, πίν. 5.

Περιδέρια με χάντρες και εξαρτήματα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν δύο χρυσά περιδέρια και ένα επιχρυσωμένο. Από τα χρυσά, το πρώτο (ΜΚ/ΑΓΚ 4015, Εικ. 208) αποτελείται από απλές σφαιρικές χάντρες που εναλλάσσονται με αμφίκυρτες αυλακωτές⁵⁷⁴ και το δεύτερο (ΜΚ/ΑΓΚ 3621, Εικ. 209) από απλές σφαιρικές και κοκκιδωτές χάντρες. Και τα δύο φέρουν ροπαλόσημα αυλακωτά πέρατα, κατασκευασμένα από λεπτό έλασμα. Τα περιδέρια με τέτοιες ροπαλόσημες απολήξεις θεωρούνται ότι στερεώνονταν στην παρυφή του χιτώνα⁵⁷⁵. Και τα δύο παραδείγματα προέρχονται από ταφές του 4^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 208.

Εικ. 209.

Το επιχρυσωμένο περιδέριο (ΜΚ/ΑΓΚ 1327, Εικ. 210) αποτελείται από μεγάλες πήλινες ωοειδείς, ραβδωτές χάντρες, που εναλλάσσονται με μικρότερες ακόσμητες. Οι περισσότερες φέρουν επάλειψη με λευκή ύλη⁵⁷⁶ και κάποιες διατηρούν ίχνη της επιχρυσώσής τους. Τα επιχρυσωμένα κοσμήματα, μιμούμενα τα αντίστοιχα από πολύτιμα μέταλλα, ήταν ένας εύκολος τρόπος να μετατρέπεται το ευτελές σε πολύτιμο, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση της πολυτέλειας σε μια κοινωνία που είχε ως πρότυπο την πλούσια ζωή, τάση που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία των υστεροκλασικών, κυρίως, χρόνων⁵⁷⁷.

574. Παρόμοιο περιδέριο με αμφίκυρτες χάντρες και ροπαλόσημες κοκκιδωτές απολήξεις του α΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. προέρχεται από την Άκανθο, Γραμμένος (επιμ.) 2007, αρ. 5, σελ. 194 (Κ. Ρωμιοπούλου). Πρβλ. και περιδέρια από τον Τάραντα, De Juliis 1985, αρ. 135 (τύπος I A), σελ. 207 (γ΄ τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.) και αρ. 137 (τύπος I C), σελ. 208, 209 (τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.).

575. Καλλιντζή 2007, σελ. 262, εικ. 4. Βλ. και πήλινους σωληνίσκους από τη στενόμακρη τούμπα στη Βεργίνα, Κυριάκου 2008, σελ. 153, 154, εικ. 174.

576. Πρόκειται για λευκό πολτό που χρησιμοποιείται ως συνδετικό υλικό στην επιφάνεια που θα δεχτεί την επιχρυσώση. Για περιγραφή της μεθόδου επιχρυσώσης και σχετική βιβλιογραφία, βλ. Κυριάκου 2008, σελ. 73, 74.

577. Δρούγου 2000, σελ. 312.

Τη δεύτερη κατηγορία περιδεραιών αποτελούν **τα περιδέ-
ραια – αλυσίδες** (ΜΚ/ΑΓΚ 6103, Εικ. 211). Πρόκειται για
ασημένιες αλυσίδες σε μορφή κορδονιού που σχηματίστη-
κε από πολλαπλά σύρματα, πλεγμένα σε παράλληλες διπλές
πλεξίδες⁵⁷⁸. Ο τύπος αυτός, σε πιο απλές μορφές, είναι ήδη
γνωστός από την 3^η χιλιετία π.Χ.⁵⁷⁹ και εμφανίζεται σποραδι-
κά σε διάφορες ελληνικές θέσεις μέχρι και τον 7^ο αι. π.Χ.⁵⁸⁰.
Μεγάλη διάδοση γνωρίζει από την υστεροαρχαϊκή εποχή, σε
παραδείγματα κυρίως από ασήμι, που στερεώνονταν συνήθως
στο ένδυμα με πόρπες, στο ύψος του στήθους⁵⁸¹. Παραμένει
δημοφιλής και κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου,
εποχή κατά την οποία συνδυάζεται με ποικίλα κεντρικά τμή-
ματα και πολύτιμους λίθους και αποκτά περίτεχνα ζωόμορφα
και ανθρωπόμορφα πέρατα⁵⁸².

ΠΕΡΙΑΠΤΑ

Τα περίαπτα εντοπίζονται στις ταφές είτε ως μέρος των περιδεραιών είτε μεμονωμένα, αφού σε πολλές περιπτώσεις η διακοσμητική αισθητική και η πρωτοτυπία τους τα καθιστούν ολοκληρωμένα στολίδια και κεντρικά στοιχεία του στολισμού του νεκρού. Στη Ζώνη ξεχωρίζουν τα περίαπτα σε σχήμα γυναικείας κεφαλής, τα κυλινδρικά περίαπτα – θήκες, τα μνηοειδή και τα αγγειόσχημα περίαπτα, κοσμήματα που, εκτός από το διακοσμητικό τους ρόλο, ερμηνεύονται και ως σύμβολα με αποτροπαϊκή – προστατευτική λειτουργία⁵⁸³.

Εικ. 212.

Περίαπτα σε σχήμα γυναικείας κεφαλής (ΜΚ/ΑΓΚ 1338, 4004, Εικ. 212, 213). Έχουν βρεθεί έξι περίαπτα, κατασκευασμένα από χρυσό έλασμα με έκτυπες λεπτομέρειες. Είναι κοίλα εσωτερικά και αποτελούνται από δύο ελάσματα μέταλλου σφυρηλατημένα και συγκολλημένα στα πλάγια. Μεταξύ τους εμφανίζουν αρκετά κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, όπως στον τρόπο διευθέτησης των μαλλιών, που σε όλα τα παραδείγματα είναι μαζεμένα πίσω, σε μια συνοπτική απόδοση της παραλλαγής α της κόμμωσης με στεφάνι, στην οποία

578. Δεσποίνη 1996, σελ. 23. Βλ. πανομοιότυπη ασημένια αλυσίδα από τη Σαμοθράκη, Dusenbery 1998b, αρ. S34–8, σελ. 964, 965 (γύρω στο 530 π.Χ.).

579. Δεσποίνη 1996, σελ. 23.

580. Δεσποίνη 1996, σελ. 39. Louka 2010, σελ. 51.

581. Δεσποίνη 1996, σελ. 39. Louka 2010, σελ. 51. Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, αρ. 62, σελ. 46.

582. Δεσποίνη 1996, σελ. 39. Τσιγαρίδα 2012, σελ. 342, 343.

583. Καλλιντζή 2007, σελ. 262, 267. Ζήβα 2009, σελ. 35.

Εικ. 213.

τα μαλλιά τυλίγονται στο κάτω μέρος του αυχένα σε ρολό⁵⁸⁴, κόμμωση που απαντά σε γυναικεία περίαπτα των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Ελλάδα αλλά και άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου⁵⁸⁵. Άλλο κοινό τους στοιχείο είναι ο περίτμητος εξάφυλλος ή επτάφυλλος ρόδακας που τοποθετημένος στην κορυφή του κεφαλιού καλύπτει τον ελασμάτινο κρίκο ανάρτησης. Επιπλέον, σε όλα σχεδόν τα παραδείγματα ένα περιδέριο από κοκκιδωτό σύρμα κοσμεί τη βάση του λαιμού, ενώ σε ένα μόνο περίαπτο (ΜΚ/ΑΓΚ 4004, Εικ. 213) τα αυτιά κοσμούνται με δισκοειδή σκουλαρίκια. Η παρουσία των γυναικείων αυτών μορφών σε τάφους συνδέεται με την Αφροδίτη και τη χθόνια υπόστασή της, προσδίδοντας τους αποτροπαϊκό χαρακτήρα⁵⁸⁶.

Εικ. 214.

Περίαπτα σε σχήμα ημισελήνου (ΜΚ/ΑΓΚ 1337, 14014, Εικ. 214, 215). Βρέθηκαν ένα χρυσό και δύο ασημένια παραδείγματα. Πρόκειται για απλά, ακόσμητα περίαπτα, τριγωνικής διατομής, με ελασμάτινο κρίκο ανάρτησης. Τα μηνοειδή κοσμήματα, γνωστά στον ελλαδικό χώρο από την προϊστορική ήδη εποχή, κατασκευασμένα από ποικίλα υλικά, αποτελούν συχνό εύρημα τόσο σε οικιστικά σύνολα και ιερά, όσο και σε νεκροταφεία, σε παιδικούς κυρίως τάφους⁵⁸⁷. Είναι πανάρχαια η λειτουργία τους ως φυλαχτά κατά της βασκανείας και της απομάκρυνσης του κακού⁵⁸⁸ και έχουν συνδεθεί με τη γυναικεία γονιμότητα και ιδιαίτερα τα παιδιά, όπως φανερώνουν τα μηνοειδή σχέδια περιάπτων που απεικονίζονται μαζί με άλλα προστατευτικά σύμβολα – φυλαχτά στα περιάμματα, τα περιδέρια που εικονίζονται να φορούν τα παιδιά χιαστί σε έργα αγγειογραφίας και κοροπλαστικής⁵⁸⁹. Ακόσμητοι μηνίσκοι,

584. Gkikaki 2011, σελ. 44 κ.εξ. και σχεδιαστική απόδοση της κόμμωσης, σελ. 200 – 202.

585. Βλ. γυναικείες κεφαλές σε σκουλαρίκια και περιδέριο από τον Τάραντα, Δεσποίνη 1996, αρ. 95 – 96, σελ. 117 & αρ. 138–139, σελ. 153 (γύρω στο 350 π.Χ.) και σκουλαρίκια από το Παντικάπαιο (σημερινό Kertz), Williams – Ogden 1994, αρ. 103, σελ. 163 (γύρω στο 350 π.Χ.). Διαφορετική είναι η διεύθυνση των μαλλιών σε γυναικείες περίοπτες κεφαλές των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής, Τζαναβάρη 2009, αρ. ΜΘ 22558, εικ. 1 – 3, σελ. 562 & ΜΘ 17639, εικ. 4 – 6, σελ. 565 και της Νέας Φιλαδέλφειας στην Κεντρική Μακεδονία, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 2008, εικ. 46, σελ. 47.

586. Τζαναβάρη 2009, σελ. 570.

587. Ζήβα 2009, σελ. 32. Μερκούρη 2010, σελ. 81.

588. Robinson 1941, σελ. 125, 126. Ζήβα 2009, σελ. 32 – 34. Μερκούρη 2010, σελ. 81.

589. Μερκούρη 2010, σελ. 81, 82. Βλ. αρυβαλλοειδές ληκόθιο ΜΚ/ΑΓΚ 6230, σελ. 68 – 69, εικ. 96 του παρόντος.

Εικ. 215.

ανάλογοι με αυτούς της Ζώνης, απαντούν σε διάφορες περιοχές του αρχαίου κόσμου⁵⁹⁰ και σε διάφορες εποχές⁵⁹¹. Στον ελλαδικό χώρο πανομοιότυπο παράδειγμα του 5^{ου} – 4^{ου} αι. π.Χ. προέρχεται από το νεκροταφείο της Ακάνθου⁵⁹², όπου έχουν έρθει στο φως και άλλα, πιο περίτεχνα, χρυσά παραδείγματα⁵⁹³. Ασημένια, χάλκινα και μολύβδινα μηννοειδή φυλαχτά του ύστερου 5^{ου} και των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. έχουν βρεθεί και στην Όλυνθο⁵⁹⁴, ενώ ένα ασημένιο παράδειγμα, με κοκκιδωτή και συρματερή διακόσμηση, επίσης από τη Χαλκιδική, στο Μουσείο Μπενάκη, χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁹⁵ Οι μηνίσκοι του νεκροταφείου προέρχονται από ταφές του 5^{ου} και των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 216.

Κυλινδρικά εξαρτήματα περιδεραιών κατασκευασμένα από χρυσό και ασημένιο έλασμα. Βρέθηκαν τέσσερα κοσμήματα, τρία χρυσά και ένα ασημένιο. Τα κυλινδρικά εξαρτήματα ερμηνεύονται ως θήκες – φυλαχτά, αφού στο εσωτερικό τους τοποθετούνταν πολλές φορές μαγικές επιγραφές, χαραγμένες σε τεμάχια μεταλλικών ελασμάτων ή παπύρου⁵⁹⁶, παραδείγματα των οποίων έχουν εντοπιστεί σε νεκροπόλεις της Καρχηδόνας και της Ιβηρικής χερσονήσου⁵⁹⁷. Φυλαχτά αυτού του τύπου συναντάμε στα αγαλμάτια των ιερών οκλαζόντων παιδιών (temple boys), που έχουν βρεθεί σε ιερά της Κύπρου και χρονολογούνται από τον 5^ο έως τον 3^ο αι. π.Χ.⁵⁹⁸ Και στα τέσσερα παραδείγματα η κυλινδρική επιφάνεια διαιρείται σε ζώνες, που ορίζονται από ομάδες συρμάτων, που είτε είναι ακόσμητες (ΜΚ/ΑΓΚ 6088, Εικ. 216) είτε διακοσμούνται

590. Βλ. ανάλογο αργυρό περίπλο από την Ολβία, Leirunskaja κ.ά. 2010, αρ. Rc-68, σελ. 482, πίν. 364.

591. Πρβλ. μηνίσκο του 1^{ου} – 3^{ου} αι. μ.Χ. στο Βερολίνο, Greifenhagen 1970, αρ. 33, σελ. 53, πίν. 28.

592. Γραμμένος (επιμ.) 2007, αρ. 8, σελ. 194 (Κ. Ρωμοπούλου).

593. Καλτσάς 1998, αρ. 934, σελ. 51, 52, πίν. 42ε και σελ. 280 (4^{ος} αι. π.Χ.). Γραμμένος (επιμ.) 2007, αρ. 6 & 7, σελ. 194 (5^{ος} και 4^{ος} αι. π.Χ. αντίστοιχα) (Κ. Ρωμοπούλου). Πρβλ. και χρυσό μηννοειδές περίπλο από τον Τάραντα του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ., De Juliis 1985, αρ. 161 (τύπος II), σελ. 231.

594. Robinson 1941, αρ. 426–437 (τύπος IVb), πίν. XXV, σελ. 125 – 128.

595. Δεληβορριάς (επιμ.) 1999, αρ. 46, σελ. 157, εικ. 106 (Στ. Λυμπερόπουλος). Ζήβα 2009, αρ. 8143α, εικ. 20, σελ. 33.

596. Ζήβα 2009, σελ. 32.

597. Quillard 1987, πίν. XXVII, 4 – 8, σελ. 88, 89. Laffineur 1994, σελ. 142.

598. Laffineur 1994, σελ. 142, πίν. XLIII. Για τα “temple boys”, βλ. σελ. 110 – 111 του παρόντος.

Εικ. 217.

με συρμάτινα σπειροειδή κοσμήματα και κοκκιδωτά τρίγωνα (ΜΚ/ΑΓΚ 6092, Εικ. 217). Σε όλα τα παραδείγματα μονός ή διπλός ρόδακας καλύπτει τον ελασμάτινο κρίκο ανάρτησης. Τα πιο κοντινά συγγενικά παράλληλα στα αντικείμενα του νεκροταφείου εντοπίζονται σε δύο περιάπτα περιδεραιών του τέλους του 4^{ου} / 3^{ου} αι. π.Χ. από τη Ν. Ρωσία⁵⁹⁹, σε χρυσή θήκη-φυλαχτό από το Μουσείο Μπενάκη⁶⁰⁰, σε περιάπτο περιδεραιού του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Άκανθο⁶⁰¹ και σε ένα ακόμη των ελληνιστικών χρόνων από την Εύβοια⁶⁰². Παρόμοια αντικείμενα, επίσης ως εξαρτήματα περιδεραιών, είναι ιδιαίτερα δημοφιλή και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο⁶⁰³. Τα κυλινδρικά κοσμήματα της Ζώνης χρονολογούνται από τα συνευρήματά τους στα τέλη του 5^{ου} και στον 4^ο αι. π.Χ.

Αγγειόσχημα εξαρτήματα περιδεραιών. Τα τρία χρυσά αντικείμενα που κατατάχτηκαν σε αυτή την κατηγορία, δύο οξύληκτα και ένα σφαιρικό, εντοπίστηκαν μεμονωμένα, σε ισάριθμες, πλούσια κτερισμένες ταφές και ανήκουν σε μια μεγάλη ομάδα περιάπτων που απαντούν στον ελλαδικό χώρο από τον 7^ο αι. π.Χ. σε χρυσό, αλλά και σε ποικίλα άλλα υλικά και φορέθηκαν είτε μόνα τους στο λαιμό ή στερεωμένα στο ένδυμα⁶⁰⁴ είτε πολλά μαζί ως στοιχεία περιδεραιών⁶⁰⁵. Τα αγγειόσχημα περιάπτα θεωρούνται ότι αποδίδουν το σχήμα μικρών άωτων κλειστών αγγείων ειδικής χρήσης, ανατολικής προέλευσης, σχετιζόμενα με ιερατικά καθήκοντα και τελετουργίες⁶⁰⁶. Το σφαιρικό περιάπτο (ΜΚ/ΑΓΚ 4020, Εικ. 218), είναι κατασκευασμένο από λεπτό χρυσό έλασμα και ολόκληρη η επιφάνειά του κοσμεύεται με κοκκιδωτά τρίγωνα.

599. Greifenhagen 1975, αρ. 1, σελ. 30, πίν. 24 (3^{ος} αι. π.Χ.) και αρ. 18, σελ. 38, πίν. 34 (τέλος 4^{ου}/3^{ου} αι. π.Χ.).

600. Ζήβα 2009, αρ. 1542, σελ. 32, εικ. 18.

601. Pandermalis et al. 2004, αρ. 18, σελ. 130 (Ε. Trakosopoulou).

602. Παπαβασιλείου 1910, πίν. 14, 4.

603. Greifenhagen 1970, αρ. 25–27, σελ. 52, πίν. 28 & του ιδίου 1975, αρ. 17, 19, σελ. 38, πίν. 34.

604. Βλ. περιάπτα από ορεία κρύσταλλο από τη Σίνδο, τα οποία ήταν ραμμένα στο ένδυμα της νεκρής, Ιγνατιάδου 2012, σελ. 394 και σελ. 402, αρ. 8.

605. Δεσποίνη 1996, σελ. 37. Ignatiadou 2012, σελ. 624.

606. Ignatiadou 2012, σελ. 621 – 628.

Στον ψηλό κυλινδρικό λαιμό του προσαρμόζεται ελασμάτινος κρίκος ανάρτησης. Το κοντινότερό του παράλληλο εντοπίζεται σε εξάρτημα ενωτίου του 6^{ου} αι. π.Χ. από τον Θάρα της Σαρδηνίας⁶⁰⁷. Το κόσμημά μας προέρχεται από ταφή που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.

Τα άλλα δύο περιήπτα έχουν τη μορφή οξυπύθμενου αγγείου. Το ΜΚ/ΑΓΚ 6074 (Εικ. 219) απολήγει σε σφαιρίδιο που περιβάλλεται από κοκκιωτό αστέρι, ενώ ο ώμος διακοσμείται με σειρές παράλληλων κοκκιωτών συρμάτων από τις οποίες εξαρτώνται κοκκιωτά τρίγωνα. Στον χαμηλό κυλινδρικό λαιμό του προσαρμόζεται ο ελασμάτινος κρίκος ανάρτησης. Παρόμοια διακόσμηση συναντάμε σε αγγειόσχημο περιήπτο του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ. από το Μουσείο Μπενάκη⁶⁰⁸. Το περιήπτο της Ζώνης, που είναι μεταγενέστερο, βρέθηκε σε σύνολο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Το ΜΚ/ΑΓΚ 6094 (Εικ. 220) έχει αυλακωτό σώμα και κοκκιωτή διακόσμηση. Στο επάνω μέρος ρόδακας καλύπτει το σημείο αγκίστρωσης του κοσμήματος. Ανάλογα εξαρτήματα απαντούν συχνά σε περιδέραια και σκουλαρίκια του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα πιο κοντινά του παράλληλα εντοπίζονται σε αγγειόσχημα εξαρτήματα περιδεραιών από τη Μήλο⁶⁰⁹, τη Μάδυτο⁶¹⁰ και τη Μ. Ασία⁶¹¹, που χρονολογούνται στο 330 – 300 π.Χ., καθώς και σε περιήπτα από το Μουσείο Μπενάκη, επίσης του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶¹²

607. Quillard 1987, πίν. XXXIII, 5.

608. Δεληβορριάς (επιμ.) 1999, αρ. 46, σελ. 156, 157, εικ. 106 (Στ. Λυμπερόπουλος).

609. Williams – Ogden 1994, αρ. 22, σελ. 68, 69.

610. Williams – Ogden 1994, αρ. 64, σελ. 112, 113.

611. Williams – Ogden 1994, αρ. 68, σελ. 116, 117.

612. Segall 1938, αρ. 48, σελ. 60, πίν. 18.

ΒΡΑΧΙΟΛΙΑ

Τα βραχιόλια, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, ανήκουν σε μια μεγάλη ομάδα με άκρα συμμετρικά διαμορφωμένα σε ζώομορφα πέρατα, που έλκει την καταγωγή της από την ανατολή και στην οποία ευρύτατα διαδεδομένη και μακροβιότερη υποκατηγορία αποτελούν εκείνα που απολήγουν σε κεφαλές φιδιών⁶¹³. Το θεματολόγιο της ομάδας περιλαμβάνει, επιπλέον, βραχιόλια με απολήξεις σε κεφαλές λιονταριών, κριών, σφιγγών, αιγοειδών ή και μυθικών όντων, περνώντας σταδιακά από τα πιο απλά παραδείγματα της αρχαϊκής εποχής σε πιο περίτεχνα, με ποικίλα διακοσμητικά μοτίβα⁶¹⁴. Τα περισσότερα βραχιόλια του νεκροταφείου φέρουν πέρατα σε σχήμα κεφαλής φιδιών, τέσσερα σε σχήμα κριοκεφαλών, ενώ ένα μεμονωμένο παράδειγμα απολήγει σε σχήμα λεοντοκεφαλής.

Εικ. 221.

Εικ. 222.

Βραχιόλια με πέρατα σε σχήμα κεφαλής φιδιού (ΜΚ/ΑΓΚ 14012, 6097, Εικ. 221, 222). Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από εννέα παραδείγματα, οκτώ ασημένια και ένα χάλκινο. Όλα τα βραχιόλια της κατηγορίας αποτελούνται από συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος, του οποίου τα δύο πέρατα, διαμορφωμένα σε σχήμα κεφαλής φιδιού με εγχάρακτα δηλωμένα τα μάτια, το στόμα και το δέρμα, είτε απέχουν λίγο μεταξύ τους είτε είναι επάλληλα, χωρίς, ωστόσο, να συνδέονται. Εντοπίστηκαν σε ταφικά σύνολα του 5^{ου} και του α΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶¹⁵ Η δημοτικότητά τους συνδέεται, προφανώς, με τον αποτροπαϊκό χαρακτήρα του φιδιού, συμβόλου του Κάτω Κόσμου, ιερού ζώου θεοτήτων στις οποίες είχε αποδοθεί χθόνια ιδιότητα⁶¹⁶.

Εικ. 223.

613. Δεσποίνη 1996, σελ. 43.

614. Δεληβοριάς (επιμ.) 1999, αρ. 56, σελ. 175, 176 (Σ. Πινηγάτογλου).

615. Για το ΜΚ/ΑΓΚ 6097 (εικ. 222), πρβλ. ασημένιο βραχιόλι από Μακρύγαλο Πιερίας του 5^{ου} αι. π.Χ., Γραμμένος (επιμ.) 2007, αρ. 8γ, σελ. 27 (Ε.-Μπ. Τσιγαρίδα).

616. Χρυσοστόμου 1998, σελ. 181, 182.

Εικ. 224.

Βραχιόλια με πέρατα σε σχήμα κριοκεφαλής. Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από τέσσερα ασημένια παραδείγματα (δύο ζεύγη). Το ένα ζεύγος (ΜΚ/ΑΓΚ 4002 και ΜΚ/ΑΓΚ 4003, Εικ. 223, 224) αποτελείται από στρεπτό στέλεχος, οι ελικοειδείς αυλακώσεις του οποίου τονίζονται από ασημένιο σύρμα με οριζόντιες αυλακώσεις. Τα χαρακτηριστικά και το τρίχωμα των κριοκεφαλών αποδίδονται με χάραξη. Τα βραχιόλια είναι σχεδόν πανομοιότυπα με ένα παράδειγμα, πιθανότατα από την Πέλλα, που χρονολογείται στα μέσα ή στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶¹⁷

Εικ. 225.

Το ζεύγος ΜΚ/ΑΓΚ 4024 α, β (Εικ. 225, 226) αποτελείται, επίσης, από στρεπτό ασημένιο στέλεχος. Τα άκρα του στελέχους εισχωρούν και στερεώνονται μέσα σε σωληνωτά τμήματα από χρυσό έλασμα, που διακοσμούνται με συρμάτινα σπειροειδή κοσμήματα και κοκκίδωση και καταλήγουν σε κριοκεφαλές. Μια φυλλωτή στεφάνη στο κάτω μέρος των σωληνωτών τμημάτων καλύπτει τις μεταβάσεις προς το στέλεχος. Οι λεπτομέρειες στα κεφάλια των ζώων αποδίδονται έκτυπες και με χάραξη (Εικ. 226). Ένα βραχιόλι από το Μουσείο Μπενάκη, με απολήξεις σε σφυρήλατες κεφαλές κριών και κοίλο σωληνωτό στέλεχος, χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶¹⁸ Στην ίδια εποχή τοποθετείται και ανάλογο παράδειγμα ζεύγους βραχιολιών με στέλεχος από ορεία κρύσταλλο, που προέρχεται από την περιοχή της Θεσσαλονίκης⁶¹⁹. Τα χρυσά σωληνωτά τμήματα των παραπάνω παραδειγμάτων είναι καταστόλιστα, με συρμάτινα ανθέμια, άνθη λωτού, ελικοβλαστούς και ρόδακες. Στα βραχιόλια της Ζώνης, που βρέθηκαν σε ταφή που δεν μπορεί να χρονολογηθεί αργότερα από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., η διακόσμηση είναι απλούστερη και μπορεί να συγκριθεί με ένα παράδειγμα από τη νότια Ρωσία του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶²⁰ Οι κριοί, ζώα συνδεδεμένα με την αναπαραγωγή και την ανανέωση της ζωής⁶²¹, αλλά και επιφορτισμένα να παρέχουν προστασία και ασφάλεια στους κατόχους τους⁶²², απαντούν συχνά, με τη μορφή κοσμημάτων και ειδωλίων, σε ταφές, ιδιαίτερα παιδιών και νεαρών ατόμων.

Εικ. 226.

617. Πρόκειται για βραχιόλι της συλλογής Norbert Schimmel, βλ. Deppert-Lippitz 1985, εικ. 141, σελ. 191. Williams – Ogden 1994, αρ. 25, σελ. 72.

618. Δεληβορριάς (επιμ.) 1999, σελ. 178, αρ. 57 (Κ. Μελετάκου).

619. Δεσποίνη 1996, αρ. 198, σελ. 197 και 264.

620. Greifenhagen 1970, αρ. 4, 5, σελ. 42, πίν. 10.

621. Huysecom-Haxhi 2003, σελ. 99.

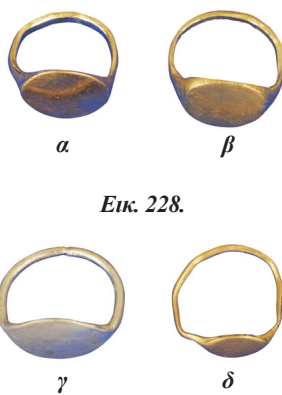
622. Δεληβορριάς (επιμ.) 1999, σελ. 178 (Κ. Μελετάκου).

Βραχιόλι με πέρατα σε σχήμα λεοντοκεφαλής (ΜΚ/ΑΓΚ 4013, Εικ. 227). Αποτελείται από ασημένιο στέλεχος κυκλικής τομής, που τα άκρα καταλήγουν σε, ομοίως, ασημένιες λεοντοκεφαλές με εγγάρακτα διαμορφωμένα τα μάτια, το στόμα και τη χαίτη⁶²³. Στυλιστικά παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με ένα αργυρό ζεύγος που προέρχεται από τα Άβδηρα και χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.⁶²⁴ Το παράδειγμά μας βρέθηκε σε ταφή του β' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶²⁵

ΔΑΧΤΥΛΙΔΙΑ

Τα δαχτυλίδια, από τα πιο παλιά και αγαπημένα κοσμήματα που φόρεσε ο άνθρωπος, απαντούν στο νεκροταφείο με αρκετά παραδείγματα, οι τύποι, ωστόσο, που αντιπροσωπεύουν είναι περιορισμένοι. Βρέθηκαν χρυσά, ασημένια και χάλκινα δαχτυλίδια, με τη συντριπτική τους πλειοψηφία να ανήκει στον ιδιαίτερα αγαπητό τύπο της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, αυτόν με τη συμφυή ελλειψοειδή σφενδόνη. Η σφενδόνη είτε είναι ακόσμητη είτε κοσμείται με συρματερή και κοκκιδωτή διακόσμηση.

Εικ. 228.

Δαχτυλίδια με επίπεδη ακόσμητη σφενδόνη (ΜΚ/ΑΓΚ 3623, 3140, 6089, 3624, Εικ. 228α–δ). Στην κατηγορία αυτή ανήκουν έξι χρυσά, πέντε ασημένια και δύο χάλκινα παραδείγματα. Όπως ειπώθηκε, πρόκειται για τύπο ιδιαίτερα αγαπητό, που απαντά από την υστεροαρχαϊκή εποχή μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους. Τα δαχτυλίδια του νεκροταφείου αποτελούνται από έναν κρίκο κυκλικής ή ημικυκλικής διατομής με συμφυή, ελλειψοειδούς ή σχεδόν κυκλικού σχήματος, ακόσμητη σφενδόνη⁶²⁶. Από τα εικονιζόμενα δαχτυλίδια, το παλαιότερο (ΜΚ/ΑΓΚ 6089, Εικ. 228γ) ανήκει στον τύπο II του Boardman και χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ το νεότερο (ΜΚ/ΑΓΚ 3623, Εικ. 228α) ανήκει στον τύπο XI και τοποθετείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶²⁷

623. Ένα ίδιο βραχιόλι εντόπισε το 1917 στο χώρο του νεκροταφείου και ο Kazarow, βλ. Kazarow 1918, σελ. 23, 24, εικ. 27.

624. Καλλιντζή 2007, τύπος Iγ, εικ. 11, σελ. 263, ιδιαίτερα υποσημ. 41. Πρβλ. και βραχιόλια με χρυσές λεοντοκεφαλές του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ. από το Παντικάπαιο, Kalashnik 2004, αρ. 35, σελ. 60.

625. Για τη συμβολική παρουσία των λιονταριών στις ταφές και τον αποτροπαικό τους χαρακτήρα, βλ. ειδώλιο λιονταριού ΜΚ/ΑΓΚ 4535, σελ. 113 του παρόντος.

626. Η λεπτή, ελλειψοειδούς σχήματος σφενδόνη του 5^{ου} αι. π.Χ., προχωρώντας προς το τέλος του 4^{ου} αι., τείνει να γίνει κυκλική, βλ. Boardman 1970, σελ. 212, εικ. 217.

627. Boardman 1970, σελ. 212 – 214. Για το δαχτυλίδι ΜΚ/ΑΓΚ 3624 (εικ. 228δ), πρβλ. χρυσό δαχτυλίδι από τη Θάσο (τάφος S–VI), Sgourou 2001, αρ. 35, σελ. 354, εικ. 24 στη σελ. 341.

Δαχτυλίδια με σφενδόνη διακοσμημένη με σπειροειδή και κοκκιδωτά κοσμήματα (ΜΚ/ΑΓΚ 6113, Εικ. 229). Βρέθηκαν τέσσερα ασημένια δαχτυλίδια, δύο ακέραια και δύο από τα οποία σώζεται μόνο ο κρίκος. Αποτελούνται από έναν κρίκο που έχει κατασκευαστεί από περιελιγμένο σύρμα και τα άκρα του συγκρατούν μια ελλειψοειδή, κοίλη σφενδόνη, που διακοσμείται με συρμάτινα σπειροειδή και κοκκιδωτά κοσμήματα, ενώ κοκκιδωτό σύρμα πλαισιώνει και την περιφέρειά της. Παρόμοια δαχτυλίδια, σε χρυσό⁶²⁸, έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές, όπως στην Άκανθο⁶²⁹, το Κούριον της Κύπρου⁶³⁰ και τη νότια Ρωσία⁶³¹ που χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., την Ερέτρια, που χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.⁶³², ενώ, σε μεταγενέστερη εποχή, τοποθετείται ανάλογο παράδειγμα από τη Μήλο⁶³³. Τα δαχτυλίδια του νεκροταφείου χρονολογούνται από τα συνευρήματά τους στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.

VI. ΕΛΑΣΜΑΤΑ⁶³⁴

Το μοναδικό χρυσό έλασμα (ΜΚ/ΑΓΚ 6084α, Εικ. 230) που βρέθηκε στο νεκροταφείο φέρει έκτυπη, σε υψηλό ανάγλυφο, παράσταση ανδρικής προτομής κατενώπιον. Η μορφή είναι νεανική, με ήπια έκφραση, φουσκωτά μάγουλα, πλούσια, ελεύθερη, χωρίς σχηματοποίηση, βοστρυχωτή κόμη, που πλαισιώνει το πρόσωπο και φτάνει έως και το ύψος του λαιμού. Δεν διακρίνεται οπή προσήλωσης ή άγκιστρο στερέωσης. Η συγκεκριμένη ανδρική προτομή παρουσιάζει τεχνοτροπική συγγένεια με τη μορφή του θεού Ερμή, όπως απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο των αργυρών νομισμάτων του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. της θρακικής πόλης της Αίνου, γειτονική της Ζώνης, αλλά και

628. Πρβλ. σχεδόν πανομοιότυπο ασημένιο δαχτυλίδι από το νεκροταφείο του αρχαίου Φάγρητα στην ανατολική Μακεδονία, Νικολαΐδου-Πατέρα 2013, σελ. 99, εικ. 5.

629. Pandermalis et al. 2004, αρ. 32, σελ. 135 (Ε. Trakosopoulou).

630. Williams – Ogden 1994, αρ. 164, σελ. 231 (420 – 400 π.Χ.).

631. Δεσποίνη 1996, αρ. 214, σελ. 205 & 269 (τέλος 5^{ου} αι. π.Χ.).

632. Williams – Ogden 1994, αρ. 3, σελ. 51.

633. Greifenhagen 1975, αρ. 11, σελ. 76, πίν. 56.

634. Η βιβλιογραφική αναζήτηση, η ταύτιση και ο σχολιασμός του ελάσματος έγιναν από τη συνάδελφο αρχαιολόγο Α. Κατωπόδη, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

με τη μορφή του θεού Απόλλωνα, αντίστοιχα στα αργυρά νομίσματα της Αμφίπολης, της ίδιας εποχής. Και στις δύο περιπτώσεις, η επίδραση της μορφής της περίφημης κιμώνειας Αρέθουσας, όπως απεικονίζεται στα νομίσματα των Συρακουσών είναι αναμφισβήτητη, μία μορφή που ενέπνευσε την εικονογραφία των νομισμάτων σχεδόν όλου του ελληνικού κόσμου. Η μετωπική, νεανική, θεϊκή μορφή, με απέρριτη ομορφιά, ολύμπια γαλήνη και βλέμμα εκστατικό, ατενίζει στο άπειρο. Η μακριά σχετικά μύτη αποτελεί συνέχεια του στενού μετώπου, τα χείλη σφιγμένα, η ελεύθερη βοστρυχωτή κόμη πλαισιώνει το πρόσωπο⁶³⁵. Πρόδηλες είναι, επίσης, οι τεχνοτροπικές ομοιότητες με τις εντόνως έξεργες, σχεδόν ολόγλυφες, κεφαλές-μορφές που κοσμούν μεταλλικά αγγεία του τέλους του 4^{ου} – αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ., προερχόμενα από τους τάφους του Δερβενίου. Το γοργόνειο, η Μέδουσα, η Μαινάς και ο Πάνας είναι οι συνήθεις μορφές για την εικονιστική διακόσμηση των αγγείων αυτών, τα οποία αποτελούν άριστα δείγματα μεταλλοτεχνίας-μικροτεχνίας διαπνεόμενα από το ανανεωτικό πνεύμα της πρώιμης ελληνιστικής τέχνης αυτής της περιόδου⁶³⁶. Δε θα πρέπει να παραλειφθεί, τέλος, η εικονογραφική – τεχνοτροπική σύνδεση με τις ανδρικές ή γυναικείες κεφαλές, όπως απεικονίζονται στα χρυσά δισκάρια που έχουν βρεθεί σε τάφους της εποχής αυτής (4^{ος} – 3^{ος} αι. π.Χ.). Το γοργόνειο, η Μέδουσα, η Μαινάς, η Αφροδίτη, ο Διόνυσος, ο Απόλλωνας ή ακόμα και ο Ορφέας συμπληρώνουν το μακρύ κατάλογο των μορφών που κοσμούν τα δισκάρια⁶³⁷.

Εικ. 230.

Τα αργυρά, χρυσά ή επίχρυσα ελάσματα με έκτυπες γυναικείες ή ανδρικές προτομές από το εσωτερικό των τάφων, χρησίμευαν, κυρίως, για τη διακόσμηση σκευών, και για το λόγο αυτό έφεραν διαμπερή οπή προσήλωσης. Η απουσία οπών στο έλασμά μας θα μπορούσε να ερμηνευτεί είτε ότι είχε τη χρήση δισκαρίου για τη διακόσμηση υφασμάτινης ταινίας για την

635. Για τον εμπροσθότυπο των νομισμάτων της Αίνου, της Αμφίπολης και των Συρακουσών, βλ. Οικονομίδου 1996, σελ. 26 – 28. Seltman 1955, σελ. 145 – 146, πίν. XXIX, αρ. 10–11, σελ. 115 – 116, πίν. XVII, αρ. 15–17.

636. Για τα μεταλλικά αγγεία από τους τάφους του Δερβενίου, βλ. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, σελ. 70 – 71, πίν. 13–17 και 73–75, σελ. 74 – 75, πίν. 82, 84. Για τα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας-τορευτικής της εποχής αυτής, βλ. ό.π. σελ. 170 – 182.

637. Για τις παραστάσεις σε δισκάρια, βλ. Παπαποστόλου 1977, σελ. 295 – 299. Vokotopoulou (ed.) 1994, σελ. 265, αρ. 336–337 (B. Μισαηλίδου). Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, σελ. 47, πίν. 52, αρ. A19, σελ. 54, πίν. 59, αρ. A97γ. Πωλογιώργη 1988, σελ. 122 – 123, πίν. 59β. Williams – Ogden 1994, αρ. 91–92.

κόμη ή για τη διακόσμηση του ενδύματος του νεκρού⁶³⁸ είτε ότι είχε τοποθετηθεί ως δανάκη– κτέρισμα του τάφου⁶³⁹.

ΤΑΦΙΚΑ ΣΗΜΑΤΑ

Τη σήμανση, σε αρκετούς από τους ανασκαφέντες τάφους, αποτελούσαν πρόχειρες αργολιθοδομές. Πολλές όμως ταφές σημαίνονταν και με ενεπίγραφες στήλες και βάθρα. Δυστυχώς, από τα 20 περίπου ενεπίγραφα ταφικά σήματα που θεωρούνται ότι σχετίζονται με το νεκροταφείο της Ζώνης, μόνο τα τέσσερα βρέθηκαν σε ανασκαφή. Τα υπόλοιπα προέρχονται από περισυλλογές, τόσο από την περιοχή του νεκροταφείου όσο και από γειτονικούς αγρούς, κάποια, μάλιστα, εντοπίστηκαν και σε σπίτια γειτονικού, στον αρχαιολογικό χώρο, οικισμού, ενώ πολλά βρέθηκαν εντοιχισμένα στα μεταγενέστερα οικοδομήματα της αρχαίας πόλης, εντός του λεγόμενου Περιτειχισμένου Οικισμού⁶⁴⁰.

Τα περισσότερα ονόματα που αναγράφονται στις σωζόμενες ταφικές στήλες είναι κοινά ελληνικά, άμεσα σχετιζόμενα με το χώρο της Ιωνίας,⁶⁴¹ εκτός από τα ονόματα: ΚΙΛΗΒΥΙΟ, ΣΧΙΝΕΙΣΗ, ΔΡΟΣΩΝΟΣ, ΑΡΤΕΜΙΣΤΗ και ΒΟΣΤΑΣ – ΒΟΣΤΑΔΟΣ⁶⁴². Σε

638. Δισκάρια από λεπτό έλασμα μετάλλου χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια μακρού χρονικού διαστήματος, από τον 4^ο αι. π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή εποχή και χρησιμοποιούνταν ως κρεμαστά εξαρτήματα σε περιδέρια, για τη διακόσμηση ενδυμάτων και σκευών, ως δανάκες και κτερίσματα σε τάφους. Για τη χρήση των δισκαρίων, βλ. Πωλογιόργη 1988, σελ. 122 – 123.

639. Η δανάκη (ψευδονόμισμα) σύμφωνα με τους Έλληνες λεξικογράφους (Ησύχιος ο Β΄ Αλεξανδρέας, Φώτιος ο Α΄, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως), ήταν περσικό νόμισμα, λίγο μεγαλύτερης αξίας του οβολού. Έτσι λεγόταν επίσης, το νόμισμα που τοποθετούσαν στο στόμα του νεκρού για την πληρωμή των πορθμείων του Χάρωνος (χαρώνειος οβολός ή ναύλον: Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* 140, 270, Απουλήιος, *Μεταμορφώσεις* 6.18). Η κτέριση των νεκρών με νομίσματα μικρής αξίας ή συμβολικού χαρακτήρα όπως οι χρυσές δανάκες, ίσως απηχούν εμμέσως την αντίληψη ότι όλοι οι θνητοί, φτωχοί και πλούσιοι, εξισώνονται στο θάνατο. Η συχνή ανεύρεση νομισμάτων, κυρίως χάλκινων, σε τάφους του 4^{ου} αι. π.Χ. μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι την περίοδο αυτή υπάρχει αναβίωση και ενίσχυση του εθίμου και της δοξασίας πληρωμής του Χάρωνος, σε συνδυασμό με την κοπή χάλκινων νομισμάτων και τη μεγαλύτερη κυκλοφορία και διάθεσή τους. Το γεγονός ότι δε βρίσκονται νομίσματα σε όλους τους τάφους ή σε αρκετές περιπτώσεις στο εσωτερικό ενός τάφου βρίσκονται περισσότερα του ενός νομίσματα, έχει δημιουργήσει ερωτήματα και την αμφιβολία αν όντως ήταν για την πληρωμή του Χάρωνα ή εάν απλώς εκφράζουν μία διάθεση προσφοράς προς τον νεκρό. Για την προέλευση του όρου δανάκη, βλ. Bivar 1985, τ.2, σελ. 622. Melville-Jones 1986, σελ. 65. Για τα νομίσματα στους τάφους και το νόημά τους, βλ. Robinson 1942, σελ. 205. Boulter 1963, σελ. 126. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 199. Blegen κ.ά. 1964, σελ. 83 κ.εξ. Stevens 1991, σελ. 217, 219 – 220. Θέμελης 1994, σελ. 146 – 157, πίν. 82β. Καλτσάς 1998, σελ. 303. Ναλπάντης 2003, σελ. 152.

640. Για τον Περιτειχισμένο Οικισμό, βλ. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2001, σελ. 21 – 24 και Τσατσοπούλου – Βrixhe κ.ά. 2015, σελ. 96 κ.εξ.

641. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 511.

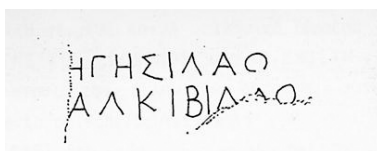
642. Τσατσοπούλου 1987a, σελ. 39.

καμία από τις στήλες δεν υπάρχουν διακοσμητικά στοιχεία πέραν των επιγραφών. Η επιγραφή είναι σύντομη και αποτελείται από το όνομα του νεκρού στην ονομαστική και το πατρώνυμό του.

Οι ταφικές στήλες του νεκροταφείου έχουν συμπεριληφθεί, στο σύνολό τους, στον κατάλογο που συντάχθηκε από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών με τις επιγραφές της Θράκης και έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς διαπραγμάτευσης⁶⁴³. Για το λόγο αυτό, εδώ αρκούμαστε σε μια απλή αναφορά που περιλαμβάνει το είδος των θραυσμάτων, το όνομα του προσώπου που μνημονεύεται και τη χρονολόγησή τους, για λόγους πληρότητας του κειμένου.

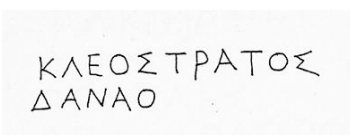
ΑΝΩ ΤΜΗΜΑ ΤΑΦΙΚΩΝ ΣΤΗΛΩΝ

Έχουν βρεθεί εννέα θραύσματα από το πάνω τμήμα και τον κορμό ενεπίγραφων επιτύμβιων στηλών⁶⁴⁴. Χρονολογούνται από το β' μισό του 5^{ου} ως το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα υλικά κατασκευής τους είναι μάρμαρο, πωρόλιθος και τοπικός ασβεστόλιθος. Κάποιες σώζουν σχηματοποιημένη αετωματική επίστεψη και κάποιες άλλες διπλή οριζόντια.

1. Επιτύμβια στήλη του Ηγησιλάου, γιου του Αλκιβιάδου⁶⁴⁵ (ΜΚ/ΑΓΚ 3307, Εικ. 231). Β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987a, αρ. 11, σελ. 38

2. Επιτύμβια στήλη του Κλεοστράτου, γιου του Δαναού⁶⁴⁶ (ΜΚ/ΑΓΚ 1356, Εικ. 232). Β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987a, αρ. 4, σελ. 37

643. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 505 – 527. Για τη σχεδιαστική αποτύπωση των επιγραφών, βλ. Τσατσοπούλου 1987a, σελ. 37 – 39.

644. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε407–Ε414, Ε422, σελ. 516 – 520, πίν. 85, 86, 88.

645. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε407, σελ. 516, 517, πίν. 85.

646. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε408, σελ. 517, πίν. 85.

ΑΔΑΒΟΣΤΑΔΟΣ

3. Επιτύμβιο της Άδας, κόρης του Βοστάδος⁶⁴⁷ (ΜΚ/ΑΓΚ 3625, Εικ. 233). Α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

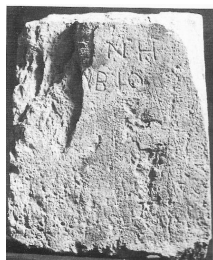
Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 16, σελ. 39

ΠΥΘΟΔΩΡΟΣ
ΘΕΟΓΕΝΟΣ

4. Επιτύμβια στήλη του Πυθοδώρου, γιου του Θεογένους⁶⁴⁸ (ΜΚ/ΑΓΚ 361, Εικ. 234). Β΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 8, σελ. 38

[..]νη
[.]λβίο.

5. Το άνω μέρος επιτύμβιας στήλης⁶⁴⁹ (ΜΚ/ΑΓΚ 360, Εικ. 235). Ίσως αποδίδονται τα ονόματα Νάνη, Όλβίο ή Έμβίο. Β΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

Λουκοπούλου κ.ά., 2005, Ε410, σελ. 518

ΑΠΟΛΛΟΔΩ
ΟΞΤΑΔΟΣ

6. Επιτύμβιο του Απολλοδώρου, γιου του Βοστάδος⁶⁵⁰ (ΜΚ/ΑΓΚ 2231, Εικ. 236). Α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 17, σελ. 39

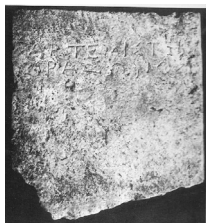
647. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε411, σελ. 518, πίν. 86.

648. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε409, σελ. 517, πίν. 85.

649. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε410, σελ. 518, πίν. 86.

650. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε412, σελ. 518, 519, πίν. 86.

ΑΡΤΕΜΙΣΤΗ
ΘΡΑΣΩΝΟΣ

7. Επιτύμβιο της Αρτεμίστης, κόρης του Θράσωνος⁶⁵¹ (ΜΚ/ΑΓΚ 126, Εικ. 237). Α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

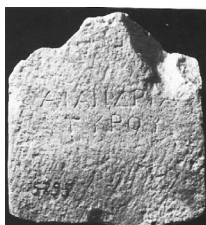
Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 3, σελ. 37

ΕΥΚΡΑΤΗΣ
ΠΟΛΥΧΑΡΕΟΣ

8. Επιτύμβιο του Ευκράτους, γιου του Πολυχάρους⁶⁵² (ΜΚ/ΑΓΚ 365, Εικ. 238). Α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 9, σελ. 38

Μαιανδρία
[Σ]ατύρου.

9. Επιτύμβιο της Μαιανδρίας, κόρης του Σατύρου⁶⁵³ (Αρχαιολογικό Μουσείο Σόφιας, αρ. κατ. 5795. Εικ. 239). Β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε422, σελ. 524

ΒΑΣΕΙΣ ΤΑΦΙΚΩΝ ΣΤΗΛΩΝ

Οι βάσεις των ταφικών στηλών είναι ορθογώνιες, κατασκευασμένες από μάρμαρο και τοπικό ασβεστόλιθο. Έχουν βρεθεί δέκα παραδείγματα που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.⁶⁵⁴ Οι περισσότερες βρέθηκαν εντοιχισμένες σε κτίσματα της πόλης και όλες ανεξαιρέτως φέρουν στην άνω επιφάνειά τους τόρμο για την ένθεση της επιτύμβιας στήλης. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει μια ορθογώνια βάση του β΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. σε σχήμα βωμού με γωνιακά ακρωτήρια στην κύρια όψη⁶⁵⁵.

651. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε413, σελ. 519, πίν. 86.

652. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε414, σελ. 519, 520, πίν. 86.

653. Kazarow 1918, σελ. 12, εικ. 9. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε422, σελ. 523, 524, πίν. 88.

654. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε415–Ε419, Ε423–Ε425, Ε427, Ε429, σελ. 520 – 527, πίν. 87–89.

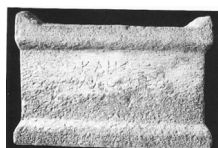
655. Αρ. 2 του καταλόγου μας, βλ. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε424, σελ. 524, πίν. 88.

ΟΡΦΕΥΣ
ΚΙΛΗΒΥΣΙΟ

1. Επιτύμβιο (:) του Ορφέως, γιου του Κιληβύζου⁶⁵⁶ (ΜΚ/ΑΓΚ 115, Εικ. 240). Α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

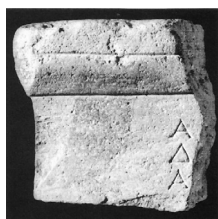
Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 1, σελ. 37

ΠΡΟΚΛΗΣ
ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ

2. Επιτύμβιο του Προκλέως, γιου του Απολλοδώρου⁶⁵⁷ (ΜΚ/ΑΓΚ 4290, Εικ. 241). Β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 12, σελ. 38

Α[- - - - -]
Δ[- - - - -]
Α[- - - - -]

3. Άνω αριστερή γωνία ορθογώνιας βάσης με διπλή οριζόντια επίστεψη (ΜΚ/ΑΓΚ 1702, Εικ. 242). Τα σωζόμενα γράμματα θα μπορούσε να ήταν: τα αρχικά του κύριου ονόματος, του πατρωνυμικού και του εθνικού του νεκρού ή τα αρχικά τριών προσώπων, μελών πιθανότατα της ίδιας οικογένειας⁶⁵⁸. 4^{ος} αι. π.Χ.

Λουκοπούλου κ.ά. 2005, Ε429, σελ. 520

Κλεοπάτρα
Πολυκράτεος.

4. Επιτύμβιο της Κλεοπάτρας, κόρης του Πολυκράτους⁶⁵⁹ (ΜΚ/ΑΓΚ 11936, Εικ. 243). Μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

Λουκοπούλου κ.ά. 2005, Ε420, σελ. 523

656. Για το ενδεχόμενο το μνημείο να αποτελεί επιτύμβιο βωμό και να συνδέεται με τοπικό ιερό ή ηρώο του Ορφέως, βλ. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε415, σελ. 520, πίν. 87.

657. Και αυτό το μνημείο ίσως να σχετίζεται όπως και το προηγούμενο με επιτύμβιο βωμό, βλ. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε424, σελ. 524, 525, πίν. 88.

658. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε429, σελ. 527, πίν. 89.

659. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε420, σελ. 522, 523, πίν. 87.

ΣΧΙΝΕΙΣΗ
ΔΡΟΣΩΝΟΣ

5. Επιτύμβιο της Σχινείσης, κόρης του Δρόσωνος⁶⁶⁰ (ΜΚ/ΑΓΚ 114, Εικ. 244). Στον επιμήκη τόρμο της πάνω επιφάνειας βρέθηκε τοποθετημένη ανεπίγραφη στήλη (ΜΚ/ΑΓΚ 118). Α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 2, σελ. 37

ΑΡΧΕΠΟΛΙΣ
ΣΩΚΛΕΟΣ

6. Επιτύμβιο του Αρχεπόλιδος, γιου του Σωκλέους⁶⁶¹ (ΜΚ/ΑΓΚ 357, Εικ. 245). Μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 7, σελ. 38

[Ὁ δεινα - -]ίσωνος.

7. Βάση επιτύμβιας στήλης (ΜΚ/ΑΓΚ 2230, Εικ. 246). Θα μπορούσε να παραδίδει το όνομα [Α]ίσωνος⁶⁶². Μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.

Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 522

ΜΥΛΛΟΣ
ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ

8. Επιτύμβιο του Μύλλου, γιου του Απολλοδώρου⁶⁶³ (ΜΚ/ΑΓΚ 359, Εικ. 247). Β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

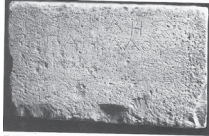
Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 5, σελ. 37

660. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε417, σελ. 521, πίν. 87.

661. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε418, σελ. 521, 522, πίν. 87.

662. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε419, σελ. 522, πίν. 87.

663. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε423, σελ. 524, πίν. 88.

ΣΩΚΛΗΣ
ΠΑΓΚΑΛΟΥ

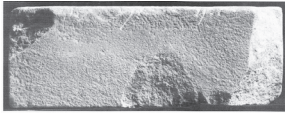
9. Επιτύμβιο του Σωκλέους, γιου του Παγκάλου⁶⁶⁴ (ΜΚ/ΑΓΚ 358, Εικ. 248). Β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987a, αρ. 6, σελ. 38

ΡΟΔΗ
ΜΗΤΡΟΔΟΤΟ

10. Επιτύμβιο της Ρόδης, κόρης του Μητροδότου⁶⁶⁵ (Αρχαιολογικό Μουσείο Σόφιας, αρ. 5768. Εικ. 249. Από Kazarow 1918, σελ. 11, Εικ. 8). 5^{ου} – 4^{ου} αι. π.Χ.

11. Επιτύμβιο του Μενάνδρου (;)⁶⁶⁶ (ΜΚ/ΑΓΚ 1707, Εικ. 250). 4^{ου} αι. π.Χ.

ΑΠΟΤΜΗΜΑΤΑ ΟΡΘΟΓΩΝΙΩΝ ΔΟΜΩΝ

Μένανδρος
Ἄντιπάτρου
[- - - -]ο[.] .

1. Επιτύμβιο του Μενάνδρου, γιου του Αντιπάτρου⁶⁶⁷ (ΜΚ/ΑΓΚ 6163, Εικ. 251). Βρέθηκε πολύ κοντά στο ταφικό μνημείο (Γ)⁶⁶⁸. Β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 523

664. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε425, σελ. 525, πίν. 88.

665. Kazarow 1918, σελ. 11, εικ. 8· Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε416, σελ. 521, πίν. 87.

666. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε427, σελ. 526, πίν. 89.

667. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. Ε421, σελ. 523, πίν. 88.

668. Βλ. σελ. 145 του παρόντος, εικ. 259, 260.

Επιγραφές εμφανίζονται χαραγμένες και σε τρεις μεγάλους ορθογώνιους δόμους, που απαντούν στις εξωτερικές όψεις πύργου του δυτικού σκέλους του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης, του λεγόμενου Πύργου της Μυρσίνης⁶⁶⁹ (Εικ. 252).

Εικ. 252.

Στις επιγραφές αυτές, που χρονολογούνται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., μνημονεύονται δύο φορές το όνομα της Μυρσίνης, κόρης του Αλκεβιάδου, καθώς και το όνομα του Αδάμαντος, γιου του Βοστάδος.

Το φαινόμενο της παρουσίας δύο πανομοιότυπων επιγραφών στο μνημείο θεωρήθηκε ασυνήθιστο και οδήγησε στη διατύπωση της άποψης, ότι οι δόμοι αυτοί οικοδομήθηκαν στον Πύργο σε δεύτερη χρήση⁶⁷⁰. Για την αρχική θέση και χρήση των μεγάλων αυτών λίθων έχει υποστηριχτεί ότι προέρχονται πιθανότατα από ταφικά μνημεία, θεωρία που μπορεί να δικαιολογήσει τη διπλή αναγραφή της επιγραφής της Μυρσίνης του Αλκεβιάδου⁶⁷¹.

ΑΔΑΜΑΣ
ΒΟΣΤΑΔΟΣ

2. Επιγραφή του Αδάμαντος, γιου του Βοστάδος (ορθογώνιος δόμος εντοιχισμένος στην εξωτερική όψη της νότιας πλευράς του Πύργου της Μυρσίνης, Εικ. 253). Μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987a, αρ. 15, σελ. 39

669. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. E404–E406, σελ. 514 – 516, πίν. 85.

670. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 514.

671. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 514.

ΜΥΡΣΙΝΗ
ΑΛΚΕΒΙΑΔΟ

3. Επιτύμβιο της Μυρσίνης, κόρης του Αλκεβιάδου (ορθογώνιος δόμος εντοιχισμένος στην εξωτερική όψη της νότιας γωνίας της δυτικής πλευράς του Πύργου της Μυρσίνης, Εικ. 254). Μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 14, σελ. 39

ΜΥΡΣΙΝΗ
ΑΛΚΕΒΙΑΔΟ

4. Επιτύμβιο της Μυρσίνης, κόρης του Αλκεβιάδου (γωνιακός δόμος, εντοιχισμένος στη δεύτερη σειρά της νοτιοδυτικής γωνίας του Πύργου της Μυρσίνης, Εικ. 255). Μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

Σχεδιαστική αποτύπωση επιγραφής: Τσατσοπούλου 1987α, αρ. 14, σελ. 39

Εικ. 256.

ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

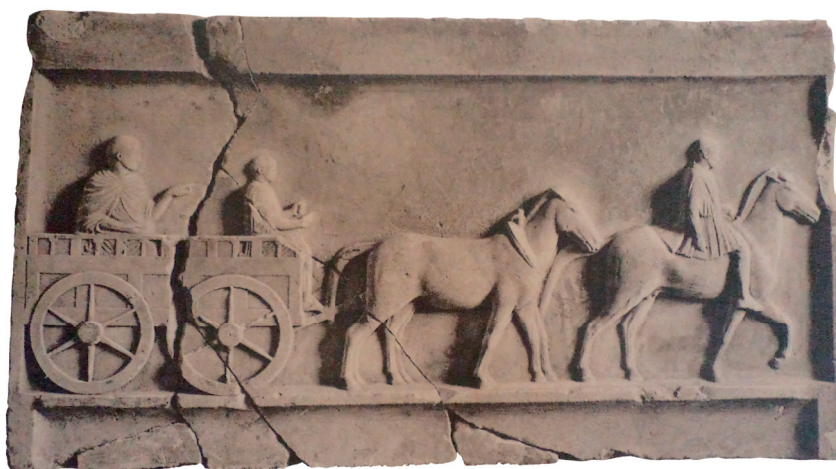
Από τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι τα υπέργεια ταφικά κτίσματα δεν φαίνεται να αποτελούσαν τον κανόνα στο νεκροταφείο της Ζώνης. Οι συχνές, ωστόσο, αναφορές στα ανασκαφικά ημερολόγια για εντοπισμό κατά τη διάρκεια των ερευνών, μεμονωμένων, καλοδοουλεμένων, λίθων, αποτελούν πιθανότατα μαρτυρία για την ύπαρξη μεγαλύτερου αριθμού ταφικών μνημείων από αυτά που έχουν ως τώρα αποκαλυφθεί και επιβεβαιώνουν, για μια ακόμη φορά, τη θλιβερή διαπίστωση για την εκτεταμένη καταστροφή που προκάλεσαν στο παρελθόν στην περιοχή, η αρχαιοκαπηλική δράση και η εντατική καλλιέργεια. Πάντως, πολλές είναι οι ταφές που δεν έχουν καμιά υπέργεια αρχιτεκτονική διαμόρφωση, ενώ, όπου αυτή υπάρχει, συνίσταται, συνήθως, σε πρόχειρα κατασκευασμένα τοιχεία που ορίζουν τη θέση των τάφων (Εικ. 256).

Εικ. 257. Από Kazarow 1918
(εικ. 10, σελ. 13, 14)

Μόνο πέντε επιμελημένες υπέργειες ταφικές κατασκευές⁶⁷² έχουν βρεθεί μέχρι τώρα, ενώ μια ακόμη, που ενδεχομένως ήταν και η μνημειωδέστερη, δε σώζεται δυστυχώς σήμερα. Επρόκειτο για μια τριβαθμιδωτή κατασκευή, με διαστάσεις 5x5,30μ. και σωζόμενο ύψος 0,66μ.⁶⁷³, ίχνη της οποίας ήταν ορατά στην περιοχή, ως τις αρχές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου (Εικ. 257).

Εντοπίστηκε από τον Kazarow το 1917, κατά τη διάρκεια της πρώτης έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο χώρο του νεκροταφείου. Οποιαδήποτε προσπάθεια εντοπισμού του μνημείου, στα χρόνια που ακολούθησαν, στάθηκε άκαρπη. Φαίνεται ότι η εκτεταμένη λιθολόγηση των κτισμάτων της πόλης από τους κατοίκους των σύγχρονων, όμορων στον αρχαιολογικό χώρο, οικισμών, επεκτάθηκε και στα κτίσματα του νεκροταφείου της. Με την κατασκευή αυτή συνδέεται, σύμφωνα με τον Kazarow⁶⁷⁴, ένα επιτύμβιο ανάγλυφο που βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο της Σόφιας⁶⁷⁵. Το ανάγλυφο, που είναι ένα από τα πιο σημαντικά ευρήματα της Ζώνης, αφού είναι το μοναδικό που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στο νεκροταφείο, έχει διαστάσεις 1x1,80μ. περίπου και φέρει μια πρωτότυπη παράσταση πομπής (Εικ. 258).

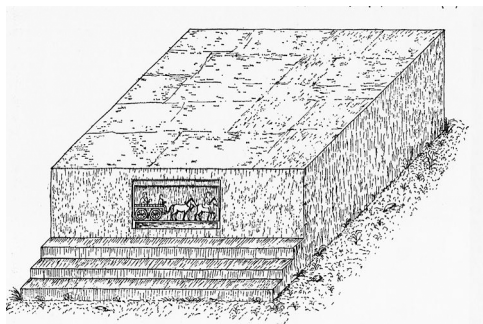
Εικ. 258. Από Kazarow 1918 (εικ. 13)

672. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα ημερολόγια της ανασκαφής του 1983 αναφέρονται άλλες πέντε ταφικές κατασκευές. Από τις περιγραφές των ημερολογίων πάντως, συνάγεται ότι οι τέσσερις τουλάχιστον από αυτές ήταν τετράπλευρες, ανάλογης μορφής με τα μνημεία (Α) και (Β).

673. Kazarow 1918, σελ. 11 – 15.

674. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι ο Kazarow εμφανίζεται επιφυλακτικός για τη σχέση του ανάγλυφου με το ταφικό μνημείο, βλ. Kazarow 1918, σελ. 14, 15.

675. Kazarow 1918, σελ. 11 – 15, εικ. 13. Kosev 1979, σελ. 169. Casson 1968, σελ. 238, 239, εικ. 89, 90.

Σχέδ. 5. Μπακαλάκης 1967, εικ. 5

Σε άμαξα που σύρεται από ζεύγος ημιόνων εικονίζονται ο ηνίοχος και ένας άνδρας που φοράει γλαμύδα, πιθανότατα ο νεκρός, που δείχνει προς τα δεξιά με το αριστερό υψωμένο χέρι του. Η άμαξα ακολουθεί προπορευόμενο έφιππο άνδρα. Σε μια υποθετική απεικόνιση του μνημείου που επιχειρήθηκε από τον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη⁶⁷⁶, το ανάγλυφο τοποθετείται στην πρόσοψη του επάνω τετράπλευρου-παραλληλεπίπεδου τμήματος του μνημείου (Σχέδ. 5).

Ός μόνη συγκρίσιμη με το χαμένο αυτό μνημείο θα μπορούσε να θεωρηθεί μια άλλη μνημειακή κατασκευή που ονομάστηκε συμβατικά κατασκευή (Γ) και εντοπίστηκε τα τελευταία χρόνια στη βορειοανατολική πλευρά του χώρου της νεκρόπολης (Εικ. 259, 260). Από την κατασκευή αυτή, που είναι φτιαγμένη από λευκό τοπικό ασβεστόλιθο και έχει διαστάσεις 5,40x5,70μ., σώζεται η θεμελίωση, που αποτελείται από δύο σειρές ορθογωνισμένων λίθων, και μέρος μόνο από την ανωδομή⁶⁷⁷. Η έρευνα στο εσωτερικό της έδειξε ότι δεν κάλυπτε κάποια ταφή. Ταφές αποκαλύφθηκαν περιμετρικά του μνημείου, στο επίπεδο του φυσικού εδάφους. Πολύ κοντά βρέθηκε και μεγάλος ενεπίγραφος ορθογωνισμένος λίθος, με την επιγραφή ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ χαραγμένη στη μια μακριά πλευρά του⁶⁷⁸. Ο λίθος αυτός θα μπορούσε να είχε μια περίοπτη θέση στην πρόσοψη του μνημείου, μνημονεύοντας, έτσι, το πρόσωπο στο οποίο, ίσως, να ήταν αφιερωμένο.

Εικ. 259.

Εικ. 260.

676. Μπακαλάκης 1967, σελ. 15, 16, εικ. 5.

677. Τσατσοπούλου 1990, σελ. 589, εικ. 16. Ηλιοπούλου 2013, σελ. 111, 112, εικ. 8.

678. Βλ. σελ. 141, εικ. 251 του παρόντος.

Εικ. 261. Ταφικό μνημείο Α

Εικ. 262. Ταφικό μνημείο Β

Εικ. 263. Περιοχή της μεγάλης ταφικής πυράς. Τεφροδόχα αγγεία και προσφορές κατά χώρα.

Άλλα δύο μνημεία που βρέθηκαν σε άμεση γειτνίαση με το ταφικό μνημείο (Γ), οι κατασκευές (Α) και (Β), έχουν απλούστερη μορφή (Εικ. 261, 262). Κατασκευασμένες και αυτές από λευκό τοπικό ασβεστόλιθο, έχουν σχήμα ορθογώνιο και διαστάσεις 3,73x2,40μ. και 3,85x2,80μ. αντίστοιχα.

Από το ταφικό μνημείο (Α)⁶⁷⁹ σώζεται η θεμελίωση και μια σειρά λίθων της ανωδομής, με ορθογώνια όψη εξωτερικά και ακανόνιστη εσωτερική όψη (Εικ. 261). Στο εσωτερικό του μνημείου υπήρχε γέμισμα από πέτρες και χώμα. Στα ανατολικά του, σε πολύ κοντινή απόσταση, βρέθηκε λακκοειδής τάφος του 3^{ου} αι. π.Χ.

Από το ταφικό μνημείο (Β)⁶⁸⁰ σώζεται η θεμελίωση και μόνο δύο λίθοι από την ανωδομή του (Εικ. 262). Η έρευνα στο εσωτερικό του αποκάλυψε πυρά προσφορών που περιείχε υπολείμματα οστών ζώων⁶⁸¹, όστρακα από μεγάλα

και μικρά αβαφή αγγεία καθημερινής χρήσης, μικρά μελαμβαφή, καθώς και λίγα όστρακα από θρακικά αγγεία. Ανάμεσά τους βρέθηκαν και θραύσματα χάλκινης στλεγγίδας.

Με το μνημείο αυτό συνδέεται μεγάλη ταφική πυρά, η οποία βρέθηκε σε επαφή σχεδόν με τη δυτική πλευρά του και κάλυπτε μια έκταση 2x3μ. (Εικ. 263). Περιλάμβανε εννέα τεφροδόχα αγγεία· οκτώ ερυθρόμορφες πελίκες⁶⁸² και ένα μεγάλο χυτροειδές. Τα ταφικά αγγεία συνοδεύονταν από πλήθος προσφορών, ανάμεσά τους εξήντα εννέα, μικρού μεγέθους, αγγεία, αρυβαλλοειδή ληκύθια τα περισσότερα, αλλά και μπωλ, σκύφοι, κυάθια, πινάκια, καθώς και μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως χάλκινες και σιδερένιες στλεγγίδες και πόρπες. Ο συνολικός αριθμός των αντικειμένων που συλλέχθηκαν ξεπερνά τα ενενήντα.

679. Τσατσοπούλου 1990, σελ. 588, 589, εικ. 14. Ηλιοπούλου 2013, σελ. 111, εικ. 5.

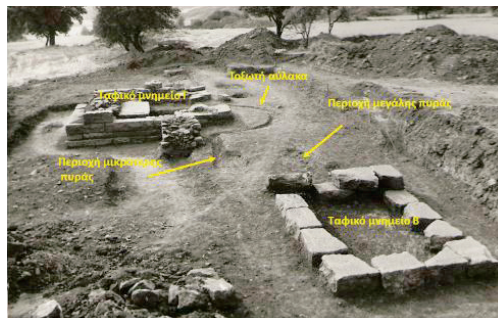
680. Τσατσοπούλου 1990, σελ. 589, εικ. 15. Ηλιοπούλου 2013, σελ. 111, εικ. 6.

681. Πληροφορία της ζωοαρχαιολόγου Δ. Νικολαΐδου που μελετά το ζωοαρχαιολογικό υλικό της Ζώνης.

682. Βλ. πελίκη ΜΚ/ΑΓΚ 6185, σελ. 59 του παρόντος, εικ. 71, 72.

Εικ. 264.

Εικ. 265.

Εικ. 266. Ερυθρόμορφη τεφροδόχος πελίκη από την περιοχή της μεγάλης ταφικής πυράς

Λίγο νοτιότερα, αποκαλύφθηκε δεύτερη μικρότερη, παρόμοια πυρά, η οποία περιλάμβανε τέσσερα τεφροδόχα αγγεία: δύο ερυθρόμορφες πελίκες, μία ερυθρόμορφη υδρία και ένα μόνωτο χυτροειδές, τα οποία συνοδεύονταν από μια λήκυθο, ένα σκύφο με δύο οπές στα τοιχώματά του για τις απαραίτητες χοές, καθώς και οστά ζώων. Με την πυρά αυτή συνδεόταν διαμορφωμένη ρηχή τοξωτή αύλακα⁶⁸³, της οποίας το ένα άκρο κατέληγε μπροστά από τη βόρεια πλευρά του ταφικού μνημείου (Γ) (Εικ. 264).

Η μορφή και η θέση της αύλακας θα επέτρεπαν, ίσως, το συσχετισμό της με κάποιου είδους αύλακα προσφορών, γνωστών από την Αττική των αρχαϊκών, κυρίως, αλλά και των κλασικών χρόνων⁶⁸⁴. Απλούστερης φυσικά μορφής από τα αττικά παραδείγματα, θα μπορούσε, ίσως, να συνδεθεί με υγρές προσφορές, αφού από το εσωτερικό της δεν συγκεντρώθηκε παρά ελάχιστη κεραμική προερχόμενη από αβαφή, κυρίως, αγγεία.

Συνοψίζοντας, σε δύο εκτεταμένες πυρές που δημιουργήθηκαν στον περιβάλλοντα χώρο των ταφικών μνημείων (Β) και (Γ) (Εικ. 265), τοποθετήθηκε μεγάλος αριθμός τεφροδόχων αγγείων, γεμάτων με καμμένα οστά (Εικ. 266). Το γεγονός ότι οι φθορές των αγγείων αυτών δεν είναι μεγάλες σημαίνει πιθανότατα ότι τοποθετήθηκαν στη φωτιά, αφού αυτή είχε κοπάσει. Τα τεφροδόχα αγγεία συνόδευσαν πλήθος προσφορών, τα οποία χρονολογούν τις ταφικές πυρές στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

683. Η αύλακα αυτή είχε βάθος 0,12μ. και εσωτερικό άνοιγμα τόξου 3,60μ.

684. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 72 και 94. Επίσης, Alexandridou 2009, σελ. 497 – 516, όπου οι αύλακες προσφορών που έχουν βρεθεί σε ιδιωτικούς αρχαϊκούς τύμβους της Αττικής δέχονταν επαναλαμβανόμενες, σε τακτά χρονικά διαστήματα, προσφορές και σχετίζονται με τη λατρεία των νεκρών και την προγονολατρεία.

Δύσκολα θα μπορούσαν να ανιχνευτούν οι λόγοι που επέβαλαν τις ομαδικές αυτές ταφές – πυρές, πρακτική που δεν απαντά αλλού στο νεκροταφείο, όπου τα τεφροδόχα αγγεία τοποθετούνταν μεμονωμένα στο έδαφος, και, στη συνέχεια, σκεπάζονταν απλά με χώμα⁶⁸⁵. Την ερμηνευτική προσέγγιση δυσχεραίνει, ακόμα περισσότερο, η απουσία μελέτης του οστεολογικού υλικού, η οποία θα μας διαφώτιζε σχετικά με τον αριθμό, την ηλικία και το φύλο των νεκρών που περιέχονταν στα ταφικά αγγεία, ίσως και για τις συνθήκες θανάτου τους. Θα μπορούσε μια κοινή αιτία θανάτου, ενδεχομένως κάποια αρρώστια ή απώλεια της ζωής στο πεδίο της μάχης⁶⁸⁶, να οδήγησε στη διαφορετική αντιμετώπιση των συγκεκριμένων νεκρών; Προφανώς, έχουμε να κάνουμε με μια ιδιαίτερη περίπτωση, που υπαγορεύτηκε κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, οποιαδήποτε, ωστόσο, προσπάθεια ερμηνείας, πριν από την ολοκλήρωση της μελέτης του υλικού και την ανθρωπολογική μελέτη, είναι τουλάχιστον πρόωμη.

Σχεδόν πανομοιότυπες με τα μνημεία της Ζώνης, λίθινες, τετράπλευρες κατασκευές, που χρονολογούνται στα μέσα περίπου του 5^{ου} αι. π.Χ., έχουν βρεθεί στη γειτονική Στρώμη, αποικία της Θάσου⁶⁸⁷. Η μια από αυτές κάλυπτε μερικώς μια ταφή-καύση⁶⁸⁸. Στην αρχαϊκή Θήρα, ανάλογες κατασκευές, φτιαγμένες από αργούς λίθους και αποτελούμενες από δύο ή περισσότερους δόμους, πάνω στις οποίες εδραζόταν ενίοτε επιτύμβιος βωμός, κάλυπταν, επίσης, καύσεις⁶⁸⁹. Τετράπλευρο ταφικό μνημείο του 5^{ου} αι. π.Χ., που παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με τα μνημεία της Ζώνης, έχει βρεθεί και στα Αβδηρα, στη θέση Χορτολίβαδο⁶⁹⁰. Στο εσωτερικό του μνημείου, κάτω από υπολείμματα τελετής εναγισμού, είχε τοποθετηθεί λίθινη σαρκοφάγος⁶⁹¹.

Κανένα από τα μνημεία του νεκροταφείου δεν κάλυπτε κάποια ταφή, όπως στα προαναφερθέντα παραδείγματα. Συνδέονταν όμως, όπως είδαμε, με ταφές που βρέθηκαν στον άμεσα περιβάλλοντα χώρο τους. Όσο για τη μορφή τους, το πιθανότερο είναι ότι αποτελούσαν κρηπίδωματα, στην ανώτερη βαθμίδα των οποίων θα εδραζόταν κάποιο ταφικό σήμα από αυτά που ήδη αναφέρθηκαν στο οικείο κεφάλαιο και από τα οποία κανένα, δυστυχώς, δε βρέθηκε στη θέση του⁶⁹².

685. Βλ. σελ. 56 του παρόντος.

686. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ημερολόγιο της ανασκαφής αναφέρεται ότι σε θραύσμα από κρανίο που βρέθηκε σε ένα από τα ταφικά αγγεία παρατηρήθηκε χτύπημα από αιχμηρό αντικείμενο. Επιπλέον, το γεγονός ότι ανάμεσα στις προσφορές που συνόδευσαν τους νεκρούς εντοπίστηκε τμήμα από αιχμή βέλους και αξιοσημείωτος αριθμός στλεγγίδων δεν αποκλείει το ενδεχόμενο οι νεκροί να ήταν νέοι Ζωνναίοι που έχασαν τη ζωή τους στο πεδίο της μάχης. Άλλωστε το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., εποχή που τοποθετούνται χρονολογικά οι ταφικές πυρές, είναι μια αρκετά ταραγμένη περίοδος για την περιοχή. Μακεδόνες, Σπαρτιάτες και Αθηναίοι επιδίδονται σε έναν αγώνα δρόμου για την κυριαρχία στην περιοχή του Αιγαίου, βλ. Εισαγωγή – Ιστορικό πλαίσιο, σελ. 16 του παρόντος.

687. Μπακαλάκης 1967, σελ. 4 – 17, πίν. 2–7. Τερζοπούλου 2000, σελ. 145 – 147, εικ. 2.

688. Μπακαλάκης 1967, σελ. 5, 6 (μνημείο Γ).

689. Ευσταθίου 2001, σελ. 308, εικ. 15.

690. Kallintzi 2004, σελ. 279, εικ. 16 και της ίδιας 2006, σελ. 150, πίν. 21, 3.

691. Καλλιντζή 1997b, σελ. 859, πίν. 316γ.

692. Βλ. σελ. 135 κ.εξ. του παρόντος.

Εικ. 267.

Εικ. 268.

Σε άμεση γειτνίαση με τις παραπάνω κατασκευές αποκαλύφθηκαν και δύο κυκλικοί ταφικοί περίβολοι⁶⁹³ (Εικ. 267) με διάμετρο 4,60 και 4,10μ. αντίστοιχα. Σώζουν δύο σειρές δόμων από λευκό τοπικό ασβεστόλιθο, προσεκτικά ορθογωνισμένων. Οι περίβολοι εφάπτονταν μεταξύ τους, ένδειξη πιθανότατα ότι περιέκλειαν τις ταφές μελών της ίδιας οικογένειας. Στο κέντρο του ενός βρέθηκε, συλημένη, η μοναδική κλαζομενιακή σαρκοφάγος του νεκροταφείου⁶⁹⁴. Ανάλογη μαρτυρία ταφικού περιβάλλοντος, ελλειπτικού, όμως, σχήματος, έχουμε από τη νεκρόπολη της αρχαίας Αμανθίας, στην ιλλυρική Απολλωνία (σημερινή Αλβανία), του 4^{ου} αι. π.Χ. Περιέκλειε κιβωτιόσχημο τάφο, ενώ το κέντρο της κατασκευής καλυπτόταν πιθανότατα από χαμηλό χωμάτινο τύμβο και επιστεφόταν με στήλη⁶⁹⁵.

Διαφορετικής μορφής είναι το ταφικό μνημείο που αποκαλύφθηκε, σε αρκετή απόσταση από τα προηγούμενα, στο ΝΑ τμήμα της νεκρόπολης, που συμπίπτει με το νότιο όριο της. Πρόκειται για τριγωνική κατασκευή με διαστάσεις 2,85x2,85x3,25μ., που αναφέρεται από τον ανασκαφέα Α. Κ. Βαβρίτσα ως «τριγωνική βάση ταφικού μνημείου» (Εικ. 268)⁶⁹⁶. Οι ορθογωνισμένοι λίθοι της κατασκευής, από λευκό τοπικό ασβεστόλιθο, ήταν τοποθετημένοι έτσι ώστε να σχηματίζουν ισοσκελές περίπου τρίγωνο, ενώ στα κενά που δημιουργούνταν υπήρχε γέμισμα με χώμα και πέτρες. Σε πολύ μικρή απόσταση από τη δυτική πλευρά της κατασκευής εντοπίστηκε λίθινος κιβωτιόσχημος παιδικός τάφος του α' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.

Τα ταφικά μνημεία του νεκροταφείου, παρά την αποσπασματική τους διατήρηση, που δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της αρχικής τους μορφής, φανερώνουν, πέρα από τη φροντίδα και το ενδιαφέρον των οικείων των νεκρών να τους προσφέρουν μια εξέχουσα επιτύμβια ταφική κατασκευή, και σχετική οικονομική ευμάρεια. Επομένως, δε θα πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι αφορούσαν σε επιφανείς νεκρούς της πόλης.

693. Βαβρίτσας 1979, σελ. 110, πίν. 77γ.

694. Βλ. εικ. 47 – 49, σελ. 47 κ.εξ. του παρόντος.

695. Bereti 2004, τάφος 6, σελ. 727, 728, εικ. 2.

696. Βαβρίτσας 1981, σελ. 3, πίν. 9α. Ηλιοπούλου 2013, σελ. 109.

ΝΕΚΡΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ

Οι τελετές προς τιμήν του νεκρού ξεκινούσαν αμέσως μετά την κάλυψη του τάφου με χώμα. Στους αρχαίους συγγραφείς υπάρχουν πλούσιες αναφορές και περιγραφές των εθιμικών πράξεων, «τα νομιζόμενα», που ακολουθούσαν το θάνατο κάποιου. Αμέσως μετά την ταφή διεξάγονταν στον τάφο τα «τρίτα», η τελετή της τρίτης μέρας από το θάνατο, με χοές υγρών, όπως νερό, κρασί, μέλι, λάδι, γάλα και προσφορές τροφών ή αντικειμένων. Παρόμοιες προσφορές γίνονταν και κατά τη διάρκεια άλλων τελετών, όπως στα «ένατα» ή στις ετήσιες εθιμικές τελετές⁶⁹⁷. Οι προσφορές αυτές, συνήθως, καίγονταν στην επιφάνεια του εδάφους ή σε λάκκους, αφού, ανήκοντας πλέον στον κόσμο των νεκρών, δεν μπορούσαν να ξαναχρησιμοποιηθούν⁶⁹⁸.

Σε αρκετά σημεία του νεκροταφείου, ανάμεσα στις ταφές, εντοπίστηκαν μικρότερες ή μεγαλύτερες περιοχές με έντονα ίχνη καύσης. Σε μια προκαταρκτική μελέτη που πραγματοποιήθηκε σε οστά που προέρχονταν από τέτοιες καύσεις διαπιστώθηκε η προέλευσή τους από ζώα⁶⁹⁹. Επομένως, η ερμηνεία κάποιων, τουλάχιστον, από τις πυρές αυτές, ως εναγικών, φαίνεται αρκετά ασφαλής και τα υπολείμματα οστών ζώων θα μπορούσαν να συνδεθούν με τις προσφορές τροφής στους νεκρούς, που στη συνέχεια κάηκαν μαζί με τα αγγεία που τις περιείχαν⁷⁰⁰. Οι τελετές αυτές είχαν το χαρακτήρα εξαγνισμού από το μίasma που προκαλούσε η επαφή με τους νεκρούς, αποσκοπούσαν στον εξευμενισμό τους για την αποτροπή τυχόν προβλημάτων που θα μπορούσε να δημιουργήσει η δυσαρέσκειά τους στους ζωντανούς⁷⁰¹, αλλά και στόχευαν στο να προκαλέσουν την ευμενή επίδραση, τόσο των νεκρών όσο και των χθόνιων θεοτήτων, στη γονιμότητα της γης, τη βλάστηση και τη γεωργία⁷⁰².

Εικ. 269.

Εικ. 270.

Τα αγγεία των εναγισμών που βρέθηκαν στο νεκροταφείο δε διαφέρουν, συνήθως, από αυτά που εντοπίζονται στο εσωτερικό των τάφων. Έτσι συναντάμε σκύφους, ληκύθους και αρυβαλλοειδή ληκύθια, ασκούς, κάναστρα, κύλικες τύπου bolsal. Απαντούν όμως και άλλα σχήματα, όπως αμφορείς, υδρίες και οινοχόες, αγγεία που περιείχαν το νερό και το κρασί, αναγκαία για τις απαραίτητες υγρές προσφορές προς τους προσφιλείς νεκρούς. Τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν στις χοές είναι εύκολα αναγνωρίσιμα από τις χαρακτηριστικές οπές στον πυθμένα ή σε κάποιο σημείο των τοιχωμάτων τους, προκειμένου αυτές να φτάνουν στο νεκρό (Οι σκύφοι ΜΚ/ΑΓΚ 6263 και ΜΚ/ΑΓΚ 6460, Εικ. 269, 270, με τις χαρακτηριστικές οπές για τις χοές υγρών).

697. Αναφέρονται διάφοροι ετήσιοι εορτασμοί, όπως τα «Γενέσια» και τα «Νεκύσια». Για τις νεκρώσιμες τελετές γενικά, βλ. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 133 – 139.

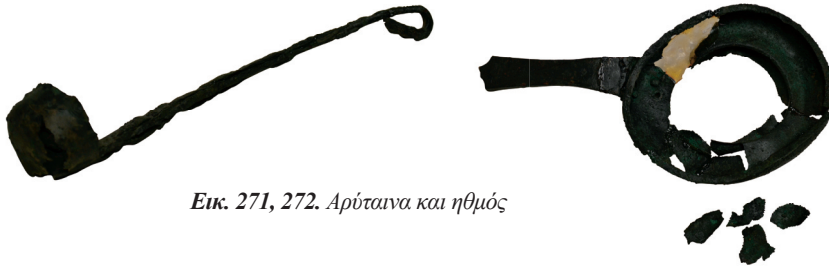
698. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 193, 194, 203, 204 και 314.

699. Τη μελέτη πραγματοποίησε η ζωοαρχειολόγος Δ. Νικολαΐδου.

700. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 137.

701. Rohde 1925, σελ. 171.

702. Κόκκου-Βυριδή 1999, σελ. 162 – 164 και σελ. 172. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 136.

Εικ. 271, 272. Αρύταινα και ηθμός

Εικ. 273.

Σε μια τέτοια εναγική πυρά, που εντοπίστηκε κάτω από λιθοσφρό, βρέθηκαν εκτός από τα συνήθη αγγεία, που αναφέρθηκαν παραπάνω, και τρία χάλκινα σκεύη, που σχετίζονται με την άντληση του κρασιού και το συμπόσιο: μια αρύταινα⁷⁰³, ένας ηθμός και μια όλπη⁷⁰⁴ (ΜΚ/ΑΓΚ 9809, ΜΚ/ΑΓΚ 9813 και ΜΚ/ΑΓΚ 9807, Εικ. 271 – 273). Πέρα από τη χρηστική λειτουργία τους⁷⁰⁵, τα σκεύη αυτά συνδέονται και με την τέλεση σπονδών στους θεούς⁷⁰⁶, αλλά και χοών προς τιμήν των νεκρών⁷⁰⁷. Ιδιαίτερα στο χώρο της Μακεδονίας, συχνή είναι η παρουσία τους ως κτερισμάτων σε ταφές του 4^{ου}, κυρίως, αι. π.Χ.⁷⁰⁸, αλλά και η χρήση τους σε μεταθανάτιες τελετουργίες⁷⁰⁹.

703. Για συγγενικό παράλληλο, πρβλ. τη χάλκινη αρύταινα από τον τάφο 26 στην οδό Αμερικής στην Αθήνα, Παρλαμά – Σταμπολίδης (επιμ.) 2000, αρ. 207, σελ. 231 (γύρω στο 450 π.Χ.).

704. Για το σχήμα της όλπης, πρβλ. πήλινα παραδείγματα του β' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Όλυμπο, Robinson 1950, αρ. 346, 350, σελ. 232, πίν. 164.

705. Η αρχαία ονομασία της αρύταινας είναι «κύαθος» και η χρήση της ως κουτάλας για την άντληση κρασιού από αγγεία είναι γνωστή από τον 6^ο αι. π.Χ. Βλ. Τουράτσογλου 1986, σελ. 643. Για τις ποικίλες χρήσεις της αρύταινας, βλ. Τουλουμτζίδου 2011, σελ. 289 κ.εξ. Για τη χρήση των ηθμών στα συμπόσια, βλ. Τουλουμτζίδου ό.π., σελ. 314 κ.εξ.

706. Crosby 1943, σελ. 209 – 216.

707. Για απεικονίσεις οινόχους σε σκηνές ταφικού περιεχομένου, βλ. ενδεικτικά, Καββαδίας 2000, αρ. 189, σελ. 197, πίν. 126 (λευκή λήκυθος με παράσταση γυναίκας που κρατά οινόχρη και φιάλη για την τέλεση χοών). Για απεικονίσεις οινόχους σε παραστάσεις σπονδής, βλ. Τσονάκα 2008, σελ. 337 – 340, 348 – 350, 362, 368, 374, 375, και σε ταφικές παραστάσεις, βλ. Τσονάκα ό.π., σελ. 344, 345, 362.

708. Βλ. ενδεικτικά ευρήματα από τους τάφους του Δερβενίου, Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, σελ. 70, πίν. 11, 12, σελ. 75, 76, πίν. 86, 88, σελ. 104, πίν. 114, 115 και σελ. 158 κ.εξ. Για συγκεντρωμένα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, βλ. Τουλουμτζίδου 2011, σελ. 295 κ.εξ. (για αρύταινες), σελ. 326 κ.εξ. (για ηθμούς), σελ. 502 κ.εξ. (για οινόχους).

709. Για παράδειγμα, μετάλλινα αγγεία έξω από ταφές, σχετιζόμενα με μεταθανάτιες τελετουργίες, μαρτυρούνται στη Σίνδο και στο Αρχοντικό Πέλλας, βλ. Ιγνατιάδου 2012, σελ. 398 και Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου 2012, σελ. 510.

Εικ. 274.

Εικ. 275.

Ένα ακόμη ανέλπιστο εύρημα που εντοπίστηκε ανάμεσα στα κατάλοιπα της παραπάνω πυράς, ήταν μια αττική ερυθρόμορφη υδρία, η μοναδική που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στο νεκροταφείο, με βεβαιωμένη μυθολογική παράσταση (ΜΚ/ΑΓΚ 6510 και ΜΚ/ΑΓΚ 6510, Εικ. 274, 275 Λεπτομέρεια). Στην κύρια όψη του αγγείου, πάνω σε έδαφος που ορίζεται από ζώνη με απλό συνεχόμενο μαϊνάνδρο που διακόπτεται από τετραγωνίδια με αβακωτό κόσμημα, εικονίζεται σκηνή καταδίωξης. Ένας φτερωτός αγένειος νέος, με ιμάτιο που καλύπτει το σώμα του από τη μέση και κάτω, καταδιώκει γυναίκα, η οποία τρέχει προς τα δεξιά για να τον αποφύγει, ενώ μια δεύτερη γυναικεία μορφή τρέχει πίσω από το διώκτη, προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ταινίες με ιωνικό κυμάτιο κοσμούν τη βάση του λαιμού και το περιχέλιωμα του αγγείου. Οι υπόλοιπες επιφάνειές του καλύπτονται με στιλπνό μαύρο γάνωμα, εκτός από την κάθετη εξωτερική όψη της βάσης και την οριζόντια επιφάνεια του χείλους. Απεικονίζεται η καταδίωξη της Αθηναίας Ωρείθυιας από τον Θράκα Βορέα⁷¹⁰, ένα από τα πιο αγαπητά θέματα της αττικής αγγειογραφίας του 5^{ου} αι. π.Χ.⁷¹¹ Από την παράσταση της υδρίας απουσιάζουν τα στοιχεία εκείνα που βοηθούν, συνήθως, στην ταύτιση παρόμοιων σκηνών καταδίωξης με το συγκεκριμένο μυθολογικό επεισόδιο⁷¹². Στην αναγνώριση του μύθου οδηγεί, ωστόσο, η ύπαρξη της επιγραφής ΩΡΕΙΘΥΙΑ

710. Ο Βορέας ήταν γιος του Στρυμόνα και αδερφός του Ρήσου. Κάποτε όρμησε από τη Θράκη στην Αθήνα και άρπαξε την κόρη του βασιλιά Ερεχθέα, την Ωρείθυια. Απέκτησε μαζί της δύο γιους, τους Κάλαη και Ζήτη, γνωστούς ως Βορεάδες, και δύο κόρες τη Χιόνη και την Κλεοπάτρα, βλ. Κακριδής (επιμ.) 1986, σελ. 291 και πίνακα στη σελ. 301.

711. Η εποχή, μετά τα μηδικά και τη νίκη κατά των Περσών, είναι μια εποχή ευημερίας για την Αθήνα, κατά τη διάρκεια της οποίας βασικός της στόχος είναι η εδραίωση της κυριαρχίας της. Η διάδοση του μυθολογικού αυτού θέματος σχετίζεται αφενός με την πίστη για τη βοήθεια που προσέφερε ο θράκας Βορέας στις μάχες κατά των Περσών, αλλά και με το ενδιαφέρον των Αθηναίων για την πλούσια θρακική γη και τις επεκτατικές τους βλέψεις στην περιοχή, βλ. Τσιαφάκη 1998, σελ. 135 – 164, με αναλυτική παρουσίαση όλων των γνωστών απεικονίσεων του μύθου στην αττική αγγειογραφία του 5^{ου} αι. π.Χ.

712. Συχνή είναι η απεικόνιση δέντρου ή κλαδιού ελιάς και βωμού, δηλωτικά στοιχεία ότι η σκηνή διαδραματίζεται κοντά σε κάποιο ιερό, ίσως της Αθηνάς, αλλά και η παρουσία του βασιλιά Ερεχθέα, πατέρα της Ωρείθυιας στον οποίο σπεύδουν συνήθως, οι φοβισμένες φίλες της κόρης του για να του ανακοινώσουν την αρπαγή της από τον Βορέα, βλ. Τσιαφάκη 1998, σελ. 135 – 164.

ανάμεσα στις δύο κεντρικές μορφές. Μια ακόμα επιγραφή, ΚΑΛΗ, υπάρχει ανάμεσα στα πόδια του Βορέα. Η υδρία χρονολογείται λίγο μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.⁷¹³, εποχή που ο Βορέας αρχίζει να αποδίδεται αγένειος, χωρίς την αγριότητα που τον χαρακτήριζε στις απεικονίσεις της προηγούμενης περιόδου, με την απόδοση της γενειάδας⁷¹⁴. Η παράσταση αυτή εντάσσεται σε έναν ευρύτερο θεματικό κύκλο που κυριαρχεί στην αττική αγγειογραφία του 5^{ου} αι. π.Χ. και περιλαμβάνει θεούς και ήρωες που συνδέονται με τη Θράκη, επιλογή η οποία υπαγορεύτηκε από συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτικές, θρησκευτικές και άλλες επιρροές⁷¹⁵.

Η χρήση της υδρίας στα λατρευτικά και ταφικά δρώμενα είναι αναμφισβήτητη. Το αγγείο αποτελεί συχνό ανάθημα σε ιερά γυναικείων θεοτήτων, ιδιαίτερα της Δήμητρας⁷¹⁶ και χρησιμοποιείται στη διάρκεια θυσιών, όπως μας παραδίδεται από αρκετές παραστάσεις της αττικής αγγειογραφίας των κλασικών χρόνων⁷¹⁷. Στο πλαίσιο της ταφικής τελετουργίας, οι υδρίες χρησιμοποιούνται στο πλύσιμο του νεκρού πριν από την ταφή⁷¹⁸, απαντούν ως κτέρισμα στις ταφές, προσφορά του νερού που είχε ανάγκη ο αγαπημένος νεκρός⁷¹⁹, χρησιμοποιούνται ως τεφροδόχα αγγεία⁷²⁰, αλλά και για χοές υγρών και παχύρρευστων ουσιών⁷²¹. Η τελευταία αυτή χρήση βεβαιώνεται και από σκηνές που απαντούν σε αττικές λευκές ληκύθους, στις οποίες εικονίζονται γυναίκες να μεταφέρουν στον τάφο υδρίες⁷²², ή να χέουν, σε αυτόν, το περιεχόμενό τους⁷²³. Στο πλαίσιο αυτό, η υδρία μας, έχοντας εκπληρώσει τον προορισμό της, την προσφορά του υγρού περιεχομένου της στον τιμώμενο νεκρό, σπασμένη σε πολλά κομμάτια, σε έναν συμβολικό τρόπο «θανάτωσής» της, καλύ-

713. Η Τσιαφάκη χρονολογεί την υδρία της Ζώνης την ίδια περίπου εποχή με ερυθρόμορφη υδρία του Ζωγράφου των Νιοβιδών από το Μουσείο Μπενάκη (440/430 π.Χ.), βλ. Τσιαφάκη 1998, σελ. 149, 150 και σημ. 672, πίν. 42.

714. Η πρώτη απεικόνιση του αγένειου Βορέα απαντά στον κρατήρα του Ζωγράφου των Νιοβιδών στη Ferrara, βλ. Τσιαφάκη 1998, σελ. 147, 148.

715. Βλ. Τσιαφάκη 1998, σελ. 247 – 264.

716. Βλ. ενδεικτικά υδρίσκες από το Θεσμοφόριο της Πέλλας, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, σελ. 91, 92. Επίσης, από το Ιερό της Δήμητρας στη Ρόδο, Γιαννικουρή 1999, πίν. 18α, σελ. 67. Για τη σχέση των μικρογραφικών υδριών με τη λατρεία γυναικείων χθόνιων θεοτήτων και ηρωίδων, βλ. Θέμελης 2004b, σελ. 420, σημ. 73 με σχετικές παραπομπές.

717. Για παραστάσεις θυσίας σε αττικά αγγεία, βλ. Τσονάκα 2008, σελ. 150 – 151.

718. Για τη σημασία του νερού στις νεκρώσιμες τελετές, βλ. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 139 – 143.

719. Βλ. Τζιφόπουλος 2014, αρ. 93–98, σελ. 180 – 185 για ενεπίγραφα χρυσά ελάσματα με Βακχικά – Ορφικά κείμενα, όπου δίνονται σαφείς οδηγίες για το πώς θα κατορθώσει ο νεκρός να σβήσει τη δίψα του, πίνοντας νερό από την πηγή της Μνημοσύνης.

720. Πρβλ. ενδεικτικά αργυρή υδρία από τις Αιγές, Παλιαδέλη κ.ά. 2009a, σελ. 119. Παλιαδέλη κ.ά. 2009b, σελ. 125 – 128. Για συγκεντρωμένα παραδείγματα αργυρών και χάλκινων υδριών του 4^{ου} – 2^{ου} αι. π.Χ. που χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχα αγγεία, βλ. Τουλουμτζίδου 2011, σελ. 656 – 659 και σελ. 674 – 676.

721. Βλ. υδρίες από τη στενόμακρη τούμπα της Βεργίνας που βρέθηκαν με διάτρητους και κομμένους πυθμένες, Κυριάκου 2011, σελ. 826 και 831.

722. Για λευκές ληκύθους με ανάλογες παραστάσεις, βλ. ενδεικτικά Καββαδίας 2000, πίν. 130, 131 (αρ. 193), πίν. 161 (αρ. 254) και πίν. 182 (αρ. 292).

723. Βλ. παράσταση σε αττική ληκύθο λευκού βάρθους του Ζωγράφου της Γυναίκας, Oakley 2009, σελ. 339, εικ. 5.

φτηκε μαζί με τα χάλκινα συμποτικά σκεύη και τις υπόλοιπες προσφορές, από λιθοσωρό, συνήθως πρακτική σε ανάλογες, πένθιμου χαρακτήρα, τελετές⁷²⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ως προς το περιεχόμενό τους, παρουσιάζουν και κάποιες άλλες εναγικές πυρές στο νεκροταφείο, όπου, εκτός από τα συνήθη αγγεία, είχαν προσφερθεί χρυσά και ασημένια κοσμήματα. Εναπόθεση κοσμημάτων μαρτυρείται στις πυρές προσφορών του Τελεστηρίου της Ελευσίνας, που ερμηνεύτηκαν ως εναγισμοί, οι οποίοι τελούνταν, κατά τη διάρκεια ετήσιων, χθόνιου χαρακτήρα, τελετών, για την καλή σοδειά και τη γονιμότητα της γης και εμφανίζουν όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των εναγισμών που γίνονταν προς τιμήν των νεκρών και των ηρώων, χωρίς διαφοροποίηση των προσφορών⁷²⁵. Προσφορά κοσμημάτων σε έμπυρους εναγισμούς, μαρτυρείται και σε άλλες νεκροπόλεις του βορειοελλαδικού χώρου. Στη Σαμοθράκη χάλκινα περιάπτα περιδεραιών εντοπίστηκαν σε περιοχές πυρών⁷²⁶, ενώ στη Θάσο, ένα ολόκληρο σύνολο ασημένιων κοσμημάτων βρέθηκε σε εναγισμό που είχε τελεστεί προς τιμήν ενός νεαρού, πιθανότατα, κοριτσιού⁷²⁷.

Ιδιάζουσα, τέλος, περίπτωση στο νεκροταφείο, αποτελεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, η παρουσία της τοξωτής αύλακας που σχετιζόταν με το ταφικό μνημείο (Γ) (βλ. Εικ. 264, σελ. 147 του παρόντος) και η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να συνδεθεί με τελετές που λάμβαναν χώρα στην περιοχή (εκροή χρών;) και αφορούσαν στο νεκρό ή τους νεκρούς προς τιμήν των οποίων είχε ανεγερθεί η εν λόγω κατασκευή.

ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ — ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην αρχαιότητα, οι μεγάλες αλλαγές στη ζωή του ανθρώπου από τη γέννηση έως το θάνατο, συνοδεύονταν από διαβατήρια έθιμα, στερεότυπες εθιμικές τελετές που σηματοδοτούσαν το πέρασμα σε μία άλλη φάση. Κατ' αυτόν τον τρόπο ανάλογες τελετουργίες στόχευαν στην ομαλή μετάβαση του ατόμου από τα εγκόσμια στη μετά το θάνατο ζωή. Η διαδικασία του νεκρικού τελετουργικού περιελάμβανε τρία στάδια, που έχουν καταγραφεί στις αρχαίες πηγές, απεικονίζονται σε αγγειογραφίες και συμπληρώνονται από τα αποτελέσματα της έρευνας για τα αρχαία νεκροταφεία: ξεκινούσε από την κατοικία του νεκρού με το πλύσιμο του σώματος, τον αρωματισμό, τον στολισμό και την ένδυση (πρόθεση), συνεχιζόταν με τη μεταφορά του (εκφορά) στο χώρο του νεκροταφείου και κατέληγε στον ενταφιασμό ή στην καύση του σώματος⁷²⁸.

Το παραπάνω γενικό πλαίσιο που καθορίζει τις εκδηλώσεις γύρω από το θάνατο, ανιχνεύεται σε ένα βαθμό, με τη βοήθεια των ανασκαφικών δεδομένων, και στο νεκροταφείο της Ζώνης. Τα δύο πρώτα στάδια, η πρόθεση⁷²⁹ και η εκφορά, είναι βέβαια τελετές που δεν

724. Με πέτρες καλυπτόταν η εναγική πυρά Β στο Τελεστήριο της Ελευσίνας, βλ. Κόκκου-Βυριδή 1999, σελ. 184.

725. Κόκκου-Βυριδή 1999, σελ. 183, πίν. 56 – 62 και σελ. 159 κ.εξ.

726. Dusenbery 1998b, σελ. 965 – 967.

727. Sgourou 2001, σελ. 342, 343.

728. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 133 κ.εξ.

729. Για το έθιμο της πρόθεσης, βλ. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 134, 135. Οικονόμου 2014, σελ. 65, 66.

μπορούν να επιβεβαιωθούν ανασκαφικά. Το γεγονός, ωστόσο, ότι σπάνια εντοπίζονται μέσα στις ταφές πόρπες, περόνες ή κουμπιά⁷³⁰, εξαρτήματα δηλαδή που σχετίζονται με την ένδυση, θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι νεκροί δεν θάβονταν ντυμένοι με κανονική ενδυμασία, αλλά, προφανώς, το σώμα τυλιγόταν με ένα είδος σάβανου. Επιπλέον, τα κοσμήματα αλλά και τα λιγιστά στεφάνια, που συχνά βρίσκονται στην πραγματική τους θέση, κοντά στο κεφάλι και τα χέρια του νεκρού, μας βοηθούν να καταλάβουμε ότι οι νεκροί είχαν ταφεί στολισμένοι.

Επιπροσθέτως, η άμεση γεινίαση του χώρου του νεκροταφείου με την αρχαία πόλη και η εύκολη πρόσβαση σε αυτό που εξασφαλιζόταν, μέσω της οδού που ξεκινούσε από τη δυτική πύλη του τείχους της πόλης, είναι στοιχεία που θα επέτρεπαν να υποθέσουμε ότι ήταν εφικτή και η εκφορά του νεκρού στα χέρια και όχι κατ' ανάγκη σε άμαξα⁷³¹.

Έχει γίνει ήδη αναφορά στη σαφή προτίμηση των Ζωναίων στον ενταφιασμό. Το έθιμο της καύσης, απαντά σε πιο περιορισμένη κλίμακα, σε ποσοστό 31% επί του συνόλου των ανασκαμμένων μέχρι σήμερα ταφών (βλ. γράφημα 2), ποσοστό, ωστόσο, αρκετά υψηλό σε σύγκριση με άλλα κλασικά νεκροταφεία του βορειοελλαδικού χώρου, όπου ο αριθμός των καύσεων είναι περιορισμένος⁷³². Συχνότερες είναι οι πρωτογενείς καύσεις σε ρηχούς, τετράπλευρους λάκκους. Η συγκέντρωση των περισσότερων λάκκων στο ΒΔ τμήμα του νεκροταφείου, του πλέον απομακρυσμένου από τον οικισμό, ίσως να μην είναι τυχαία και να κρίθηκε επιβεβλημένη για λόγους υγιεινής⁷³³. Στην περίπτωση των δευτερογενών καύσεων, ως τεφροδόχα αγγεία για την ανακομιδή των οστών, χρησιμοποιούνται, κυρίως, πελίκες, σχήμα που από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. απαντά σε ταφικά συμφραζόμενα, είτε

ως τεφροδόχο αγγείο, είτε ως κτέρισμα⁷³⁴. Εικονογραφημένες συχνά με παραστάσεις αμαζονομαχίας, γρυπομαχίας, γυναικείες κεφαλές ανάμεσα σε προτομές γρύπα και αλόγου, θέματα που σχετίζονται με εσχατολογικές δοξασίες και συμβολισμούς, αποτελούν πιθανότατα σκόπιμη επιλογή, αντανακλώντας τις μεταφυσικές ανησυχίες της εποχής και της κοινωνίας που αντιπροσωπεύουν⁷³⁵.

Γράφημα 2

730. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σε τρεις μόνο ταφές εντοπίστηκαν θραύσματα από πόρπες.

731. Για τα έθιμα της εκφοράς και ταφής, βλ. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 135, 136. Οικονόμου 2014, σελ. 79, 80.

732. Στην Όλυνθο, για παράδειγμα, σε σύνολο 600 ταφών μόνο το 9% περίπου ήταν καύσεις, βλ. Robinson 1942, σελ. 158. Μικρό είναι το ποσοστό των καύσεων και στο νεκροταφείο της Ακάνθου, βλ. Καλτσάς 1998, σελ. 299 και σημ. 1123. Στα γειτονικά Άβδηρα στο σύνολο των ταφών που έχουν αποκαλυφθεί, οι καύσεις αποτελούν το 13,5%, βλ. Καλνιτζή 1997a, σελ. 813.

733. Robinson 1942, σελ. 149.

734. Σγουροπούλου 2000, σελ. 233.

735. Σγουροπούλου 2000, σελ. 232, 233.

Γράφημα 3

Στους ενταφιασμούς υπερέχουν αριθμητικά οι εγχυτρισμοί σε πιθάρια και αμφορείς, καταλαμβάνοντας ένα ποσοστό 66%, ενώ το μικρότερο ποσοστό κατέχουν οι ενταφιασμοί σε απλούς λακκοειδείς τάφους (βλ. γράφημα 3).

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η επιλογή του ενταφιασμού ή της καύσης, ως τρόπου ταφής, υπαγορεύεται από τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας του νεκρού, με την καύση να συνδέεται,

συνήθως, με τις οικονομικά ευρωστότερες τάξεις, αφού θεωρείται ένας από τους πλέον δαπανηρούς τρόπους ταφής, λόγω της μεγάλης ποσότητας καύσιμης ύλης που απαιτείται για την υλοποίησή της, η οποία δεν είναι πάντα εύκολα διαθέσιμη και προσιτή⁷³⁶. Τα δάση, ωστόσο, με τις βελανιδιές, που μνημονεύονται από τις αρχαίες πηγές⁷³⁷, και τα οποία περιέβαλαν τον οικισμό της Ζώνης μέχρι και τα νεότερα χρόνια⁷³⁸, θα μπορούσαν εύκολα να προμηθεύσουν τους κατοίκους της με την απαραίτητη, για την ταφική χρήση, ξυλεία. Από την άλλη, εξίσου δαπανηρός τρόπος ταφής θεωρείται και ο ενταφιασμός στις πώρινες και πήλινες σαρκοφάγους⁷³⁹. Αλλά και τα πιθάρια, τα οποία αποτελούν το δημοφιλέστερο τρόπο ταφής και είναι από τις πλέον κτερισμένες ταφές του νεκροταφείου, θα πρέπει να ήταν ακριβά, παρόλο που χρησιμοποιήθηκαν και κάποια που είχαν επισκευαστεί και δε θα είχαν πλέον χρηστική λειτουργία. Στην περίπτωση, επομένως, της Ζώνης, η επιλογή του ενταφιασμού ή της καύσης, ως τρόπων ταφής, δε φαίνεται να υπαγορευόταν από οικονομικούς λόγους, αλλά θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί θέμα προσωπικής επιλογής της κάθε οικογένειας ή επιθυμίας του ίδιου του νεκρού, άμεσα συνδεδεμένης με τις μεταθανάτιες δοξασίες του πληθυσμού.

Η ταφή σε πιθάρια, αν και είναι γνωστή, δεν αποτελεί συνηθισμένη πρακτική ενταφιασμού στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, επιχωριάζει, κυρίως, στη δυτική Πελοπόννησο, την Αιτωλοακαρνανία και τη Φθιώτιδα⁷⁴⁰, ενώ στη βόρεια Ελλάδα απαντά στις νεκροπόλεις της Χαλκιδικής, ιδιαίτερα στη χερσόνησο της Κασσάνδρας⁷⁴¹, και στα Άβδηρα⁷⁴². Το μεγαλύτερο ποσοστό ταφών σε πήθους στον ελλαδικό χώρο καταγράφεται στην περιοχή της ανατολικής Λοκρίδας, στη Φθιώτιδα, και ως ταφικό έθιμο συνδέεται με τους αιολικής καταγωγής πρώτους κατοίκους της περιοχής, που υιοθετήθηκε, στη συνέχεια, από τους

736. Robinson 1942, σελ. 148.

737. Οι ποιητές Απολλώνιος ο Ρόδιος (3^{ος} αι. π.Χ.) και ο Νίκανδρος (3^{ος}/2^{ος} αι. π.Χ.) αναφέρουν την παρουσία δάσους φηγών (είδος δρυός) στις πλαγιές των Ζωναίων, όπου τοποθετείται η γέννηση του Ορφέα, βλ. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 48, 73 και 505.

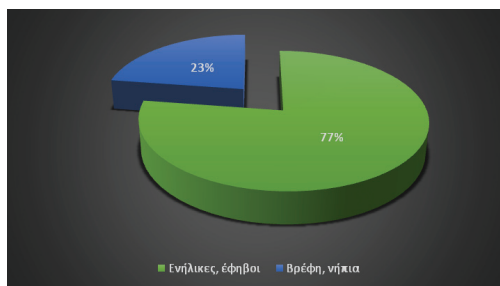
738. Βλ. σημ. 35, σελ. 23 του παρόντος.

739. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, σελ. 41. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 253 κ.εξ. Βλ. και Cook 1981, σελ. 154 για κλαζομενιακές σαρκοφάγους.

740. Σελέκου 2014, σελ. 278, 279.

741. Παντή 2012, σελ. 478.

742. Καλλιντζή 1997a, σελ. 819, 820.

Γράφημα 4

αναφέρθηκε, οι εγχυτρισμοί σε αμφορείς⁷⁴⁶. Εντοπίστηκε, ωστόσο, και ένας μικρός αριθμός παιδικών ταφών σε πιθάρια, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους, καθώς και σε σαρκοφάγους⁷⁴⁷. Τα βρέφη, τα παιδιά και οι ενήλικες θάβονται στην ίδια περιοχή, όπως άλλωστε και στα περισσότερα αρχαία νεκροταφεία⁷⁴⁸. Σε κάποιες περιπτώσεις πάντως παρατηρήθηκε ότι παιδικές ταφές είχαν τοποθετηθεί, ανάμεσα στις ταφές ενηλίκων, σε μικρές ομάδες⁷⁴⁹. Το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας και στο νεκροταφείο της Ζώνης είναι αρκετά μεγάλο⁷⁵⁰ (βλ. γράφημα 4), σύνηθες φαινόμενο στις αρχαίες κοινωνίες, κυρίως, εξαιτίας των επιδημιών⁷⁵¹.

Ο προσανατολισμός των τάφων ήταν, συνήθως, Α–Δ ή ΝΑ–ΒΔ, παράλληλα προς τη θάλασσα, και το κεφάλι των νεκρών ήταν στα ανατολικά⁷⁵². Ελάχιστες είναι οι ταφές με βόρειο και νότιο προσανατολισμό⁷⁵³.

743. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών, όπου από τις 85 ταφές που εντοπίστηκαν οι 65 ήταν εγχυτρισμοί σε πιθάρια, 14 σε άλλα ταφικά αγγεία, ενώ εντοπίστηκε μόνο μία καύση, βλ. Ωνάσογλου 1994, σελ. 56, 57. Σελέκου 2014, σελ. 78 και 225 – 246.

744. Παντή 2012, σελ. 478.

745. Καλλιντζή 1997a, σελ. 820 και 833.

746. Βλ. σελ. 52 – 54 του παρόντος.

747. Πιθάρια: 2/ανασκαφή 1983, 19/ανασκαφή 1981, 1/ανασκαφή 2000. Κεραμοσκεπείς τάφοι: 5/ανασκαφή 1983 και 15/ανασκαφή 1990. Λακκοειδής τάφος 6/ανασκαφή 1990. Κιβωτιόσχημος τάφος 9/ανασκαφή 1981. Πήλινες σαρκοφάγοι: 11/ανασκαφή 1981 και η παιδική σαρκοφάγος 6/ανασκαφή 2000 (βλ. σελ. 47, εικ. 45 του παρόντος).

748. Στο νεκροταφείο της Ελευσίνας υπήρχαν χώροι αποκλειστικά για τον ενταφιασμό των παιδιών, βλ. Μυλωνάς 1975, τ. Β, σελ. 269 – 271.

749. Για παράδειγμα οι παιδικοί τάφοι, που βρέθηκαν το 2000 κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στην περιοχή του νεκροταφείου, εντοπίστηκαν στην ίδια σχεδόν ευθεία και σε πολύ κοντινή μεταξύ τους απόσταση. Το ίδιο και οι ταφικοί αμφορείς T38, T41, T42, T43 και T44 της ανασκαφής του 1990.

750. Τα ποσοστά δίνονται με σχετική επιφύλαξη λόγω της απουσίας οστεολογικής μελέτης.

751. Βλαβιανού-Τσαλίκη 1981, σελ. 62. Robinson 1942, σελ. 166. Blegen κ.ά. 1964, σελ. 68.

752. Μόνο σε δύο περιπτώσεις κιβωτιόσχημων τάφων αναφέρεται τοποθέτηση του νεκρού με το κεφάλι προς τα δυτικά (κιβωτιόσχημος τάφος 2/ανασκαφή 1979, κιβωτιόσχημος τάφος 1/ ανασκαφή 1990).

753. Κιβωτιόσχημος τάφος 3/ ανασκαφή 1979, πιθάρια ταφές 24, 25, 30 και 32/ανασκαφή 1983. Για τον προσανατολισμό των τάφων γενικά, βλ. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 183 κ.εξ.

Μέσα στους τάφους και μέσα στους λάκκους των καύσεων, ο νεκρός τοποθετείται σε ύπτια θέση, με τα πόδια τεντωμένα και τα χέρια κατά μήκος του σώματος. Σε λίγες μόνο περιπτώσεις, π.χ. σε πιθάρια, οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε θέση συστολής⁷⁵⁴, θέση η οποία θα πρέπει να υπαγορευτήκε μάλλον για λόγους χωρητικότητας και δεν αποτελεί έθιμο. Στις λίθινες και πήλινες σαρκοφάγους το σώμα ξαπλώνεται απευθείας στον πυθμένα. Το ίδιο συνέβαινε και στους κιβωτιόσχημους, οι οποίοι σπάνια ήταν επιστρωμένοι με λίθινες πλάκες. Στους λακκοειδείς τάφους ο νεκρός τοποθετούνταν, επίσης, απ' ευθείας στο έδαφος και σπανιότερα σε στρώμα από θαλασσινά χαλίκια, στοιχείο που απαντά, συνήθως, στα πιθάρια και στους κεραμοσκεπείς τάφους και λιγότερο στους αμφορείς. Ενδείξεις για ύπαρξη κάποιου είδους φορείου δεν υπάρχουν.

Σε κάθε τάφο θάβεται ένας νεκρός. Η ταφή δύο ή τριών νεκρών είναι σπάνιο φαινόμενο και συναντάται μόνο σε τέσσερις περιπτώσεις: σε μια πήλινη σαρκοφάγο⁷⁵⁵ και σε δύο πιθάρια⁷⁵⁶ είχαν ταφεί δύο νεκροί, ενώ σε ένα ακόμη πιθάρι⁷⁵⁷ οι νεκροί ήταν τρεις. Στην περίπτωση της σαρκοφάγου έχουμε μάλλον σύγχρονη ταφή, αφού οι δύο σκελετοί βρέθηκαν τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλον, ενώ από τις διαστάσεις τους προκύπτει ότι πρόκειται για μικρά παιδιά, πιθανότατα αδέρφια. Για τις άλλες ταφές τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ελλιπή. Η αναφορά στα ανασκαφικά ημερολόγια ότι, σε δύο από τα τρία πιθάρια⁷⁵⁸ εντοπίστηκαν ανάμεσα στα κτερίσματα και όστρεα, τα οποία ερμηνεύονται ως παιχνίδια ή ως αναθήματα αποτροπαϊκού χαρακτήρα και συνδέονται με παιδικές ταφές⁷⁵⁹, φανερώνει πιθανότατα ότι στις ταφές αυτές μαζί με τους ενήλικες είχαν ταφεί και παιδιά. Η παρουσία πάντως περισσότερων του ενός νεκρού στον ίδιο τάφο, αν και δεν αποτελεί συχνό φαινόμενο, απαντά στα αρχαία νεκροταφεία και συνδέεται, συνήθως, με συγγενικά μεταξύ τους πρόσωπα: αδέρφια, μητέρα με παιδί, συζύγους⁷⁶⁰.

Στο βορειοδυτικό τομέα του νεκροταφείου ανάμεσα στις υπόλοιπες ταφές εντοπίστηκε και ένας μικρός αριθμός τάφων που φαίνεται ότι ανήκαν σε Θράκες. Πρόκειται για τρεις πρωτογενείς καύσεις σε αβαθείς λάκκους και τέσσερις ενταφιασμούς σε πιθάρια⁷⁶¹. Ως προς τα έθιμα, οι ταφές αυτές δεν διαφέρουν από τις υπόλοιπες του νεκροταφείου: στρώμα από θαλασσινά χαλίκια πάνω στο οποίο είχε τοποθετηθεί το σώμα του νεκρού, προσφορές εντός των τάφων με κοσμήματα και αγγεία σε γνωστά, και από τις άλλες ταφές, σχήματα. Η επιπλέον κτέρισή τους με χειροποίητη θρακική κεραμική τις διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες και τις συσχετίζει με τον θρακικό πληθυσμό της περιοχής. Όμοια κεραμική απαντά σε μικρές ποσότητες στο εξωτερικό περιβάλλον των ταφών του νεκροταφείου και σε εναγισμούς, αλλά δεν έχει εντοπιστεί σε καμιά άλλη ταφή, ως κτέρισμα. Πρό-

754. Βλ. σελ. 51 του παρόντος.

755. Σαρκοφάγος 11/ανασκαφή 1981.

756. Πιθάρι 32/ανασκαφή 1983 και πιθάρι 20/ανασκαφή 1981.

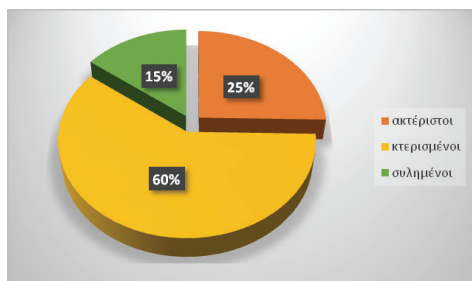
757. Πιθάρι 31/ανασκαφή 1983.

758. Στα πιθάρια 31 και 32 της ανασκαφής του 1983.

759. Βλ. Blegen κ.ά. 1964, σελ. 70. Robinson 1942, σελ. 198, 199.

760. Βλ. Καλτσάς 1998, σελ. 301. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 183. Καλκιντζή 1997a, σελ. 821, 822. Blegen κ.ά. 1964, σελ. 70.

761. Πρόκειται για τις ταφές – καύσεις 23, 27 και 28, καθώς και για τα πιθάρια – ταφές 24, 25, 31 και 32 της ανασκαφής του 1983.

Γράφημα 5

κείται για εγχώρια χειροποίητη κεραμική που εμφανίζεται σε όλους τους τομείς της μέχρι τώρα ανασκαμμένης αρχαίας πόλης και συνυπάρχει, σε πολύ μικρότερο βέβαια ποσοστό, με την τροχήλατη ελληνική κεραμική. Η συνύπαρξη των δύο τύπων κεραμικής συσχετίζεται με τη δημογραφική σύσταση του πληθυσμού και την ειρηνική συμβίωση Ελλήνων και Θρακών, μετά την ίδρυση της ελληνικής αποικιακής πόλης⁷⁶². Οι ταφές αυτές, μάρτυρες της αगाστής αυτής συνύπαρξης φανερώνουν, ίσως, και το βαθμό αφομοίωσης του ντόπιου θρακικού στοιχείου από το ελληνικό, με την πλήρη υιοθέτηση των εθίμων ταφής που εισήγαγαν οι Έλληνες άποικοι με την ίδρυση της αποικίας τους.

Σχετικά με το φύλο και την ηλικία των νεκρών, η απουσία μελέτης του σκελετικού υλικού δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν σε ορισμένες περιπτώσεις με βάση το είδος των κτερισμάτων που συνόδευαν τους τάφους. Έτσι, οι ταφές που περιείχαν κοσμήματα, κυρίως σκουλαρίκια και βραχιόλια, διάφορα σκεύη και σύνεργα καλλωπισμού, όπως πυξίδες και κάτοπτρα, αλλά και ειδώλια όπως πλαγγόνες, μπορούν να αποδοθούν με σχετική ασφάλεια σε γυναίκες ή σε νεαρά κορίτσια.

Από τους 150 τάφους για τους οποίους διαθέτουμε στοιχεία, οι 22 βρέθηκαν συλημένοι. Από τους ασύλητους τάφους, ένα μεγάλο ποσοστό, γύρω στο 60%, ήταν κτερισμένοι (βλ. γράφημα 5), ποσοστό το οποίο αυξάνεται σημαντικά, ξεπερνώντας ίσως και το 80%, αν αναλογιστούμε ότι η πλειοψηφία των ακτέριστων ταφών αφορά, κυρίως, σε εγχυτρισμούς βρεφών σε αμφορείς, η κτέριση των οποίων δεν συνηθίζεται γενικά, όπως προκύπτει από τη σύγκριση και με άλλα νεκροταφεία⁷⁶³. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η πλειονότητα των αδιατάρακτων ταφών που ανήκαν σε ενήλικες ή και έφηβους ήταν κτερισμένες (βλ. γράφημα 4). Έχει υποστηριχτεί ότι η κτέριση ή όχι των τάφων δεν αποτελεί ένδειξη οικονομικής δυσπραγίας ή ευμάρειας μιας κοινωνίας, αλλά σχετίζεται με τις εθιμικές πρακτικές και τις θρησκευτικές αντιλήψεις που διέπουν τη δομή των κοινωνιών σε κάθε εποχή⁷⁶⁴. Ανεξάρτητα, όμως, από τις ιδεολογικές προεκτάσεις που μπορεί να εμπεριέχει η τάση για μείωση ή αύξηση του αριθμού των κτερισμάτων στις διάφορες εποχές, η ποσότητα και το είδος των αντικειμένων που προσφέρονταν είναι λογικό να αντανακλούν ως ένα μεγάλο βαθμό την οικονομική και κοινωνική θέση του νεκρού, με τους πλουσιότερα κτερισμένους τάφους να δείχνουν ότι ορισμένα μέλη της αρχαίας πόλης ξεχώριζαν από τα υπόλοιπα, ως περισσότερο ευκατάστατα.

762. Τσατσοπούλου 1987b, σελ. 473, 474.

763. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο νεκροταφείο της Ακάνθου, από τους 133 αμφορείς που βρέθηκαν κατά την ανασκαφική περίοδο του 1979 και περιείχαν ταφές βρεφών και νηπίων, μόνο οι 16 ήταν κτερισμένοι, Καλτσάς 1998, σελ. 290, 291 και 301. Πρβλ. και νεκροταφεία Αβδήρων, Καλλιντζή 1997a, σελ. 820. Βλ. επίσης, Βλαβιανού-Τσαλίκη 1981, σελ. 62. Βοκοτοπούλου – Μοσχονησιώτη 1990, σελ. 411 – 423, ιδιαίτερα σελ. 413.

764. Robinson 1942, σελ. 175, 176.

Εικ. 276. Πιθάρι – ταφή 20, ανασκαφή 1990

Ο αριθμός και το είδος των κτερισμάτων ποικίλλει. Οι ταφικοί αμφορείς, που προορίζονταν για την ταφή βρεφών, ήταν και οι πιο φτωγά κτερισμένοι⁷⁶⁵. Θήλαστρα, ληκύθια και ειδώλια, ένα ή δύο το πολύ σε κάθε ταφή, είναι τα συνηθέστερα κτερίσματά τους. Οι περισσότεροι, ωστόσο, ήταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, ακτέριστοι. Οι πλουσιότερα κτερισμένες ταφές ήταν τα πιθάρια⁷⁶⁶, με χρυσά και ασημένια κοσμήματα, αρωματοδοχεία, σκεύη καλλωπισμού, αγγεία πόσεως, με αριθμό που ξεπερνά πολλές φορές τα είκοσι αντικείμενα σε μία ταφή. Η θέση των κτερισμάτων σε σχέση με το νεκρό ακολουθεί κάποιους γενικούς κανόνες, δεν είναι, ωστόσο, αυστηρά καθορισμένη. Τα κοσμήματα εντοπίζονται στο ύψος του κεφαλιού και του λαιμού, καθώς και στα χέρια, γεγονός που μας υποδεικνύει ότι οι νεκροί τα φορούσαν. Τα αγγεία τοποθετούνται, συνήθως, στην περιοχή των ποδιών ή και ανάμεσα στα σκέλη.

Αλάβαστρα και ληκύθια εντοπίζονται ενίοτε στην περιοχή του στήθους και γύρω από το κεφάλι. Όταν τα κτερίσματα είναι πολλά, τοποθετούνται κυκλικά γύρω από το σώμα. Στα πιθάρια ιδιαίτερα, που είναι πολυκτέριστα, λόγω του περιορισμένου διαθέσιμου χώρου, οι διάφορες προσφορές καλύπτουν, σε πολλές περιπτώσεις, ολόκληρο το σώμα. Με κτερίσματα και όχι με εναγισμούς θα μπορούσαμε, ίσως, να συνδέσουμε αντικείμενα που βρίσκονται ακέραια έξω από κάποιες ταφές, και ήταν τοποθετημένα πάνω στο κάλυμμα του τάφου ή στο χείλος των ταφικών αγγείων⁷⁶⁷ (Εικ. 276). Στις καύσεις κάποιες προσφορές ρίχνονταν στην πυρά και καίγονταν μαζί με το νεκρό, ενώ κάποιες άλλες τοποθετούνταν εκ των υστέρων μέσα στο λάκκο.

765. Βλ. σελ. 52 του παρόντος.

766. Τα πιθάρια αποτελούν τις πλουσιότερα κτερισμένες ταφές και στα γειτονικά Άβδηρα, βλ. Καλλιντζή 1997a, σελ. 833.

767. Η τοποθέτηση κτερισμάτων έξω από τους τάφους συνηθίζεται και σε άλλα νεκροταφεία, πρβλ. νεκροταφείο Ακάνθου, Καλτσάς 1998, σελ. 303 και νεκροταφεία Ολύνθου, Robinson 1942, σελ. 178, 179. Κτερίσματα έξω από τις ταφές εντοπίστηκαν και στην Κόρινθο, Blegen κ.ά. 1964, σελ. 79.

Γράφημα 6

Τα πήλινα αγγεία ανήκουν, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, σε δύο κατηγορίες. Στα αγγεία αποθήκευσης πολύτιμων ελαίων, που είναι και η πολυπληθέστερη, και στα σκεύη συμποσίου (γράφημα 6). Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται πάνω από 200 αρυβαλλοειδή ληκύθια, αλλά και λήκυθοι, μυροδοχεία, αλάβαστρα, αμφορίσκοι, ασκοί, οينوχοϊσκες. Ανάμεσα στα συμποσιακά σκεύη κυριαρχούν αισθητά τα αγγεία πόσης, όπως σκύφοι, κύλικες, κύλικες – σκύφοι, κάνθαροι, κύπελλα. Από τα υπόλοιπα, τα άωτα σκυφίδια, τα κánaστρα, τα πινάκια και οι «αλατιέρες», σχετίζονται πιθανότατα με την κατανάλωση τροφής. Σχεδόν όλες οι ταφές περιελάμβαναν από ένα τουλάχιστον αρωματοδοχείο – ελαιοδοχείο, ενώ σε αρκετές ο αριθμός τους κυμαίνεται από πέντε έως δέκα. Τα περισσότερα, συνολικά δεκατρία αρυβαλλοειδή ληκύθια, βρέθηκαν σε λάκκο καύσης⁷⁶⁸. Λιγότερα αριθμητικά, αλλά με σημαντική παρουσία εντός των ταφών, είναι τα συμποσιακά σκεύη, ιδιαίτερα σκύφοι, κánaστρα και σκυφίδια. Σε αντίθεση με τα δοχεία αρωματικών ελαίων, απουσιάζουν από αρκετές ταφές, ενώ ο μέγιστος αριθμός τους σε μια ταφή δεν ξεπερνά τα πέντε αγγεία.

Η σταθερή παρουσία αρωματοδοχείων – ελαιοδοχείων στις ταφές σχετίζεται αναμφίβολα με την πρακτική χρήση τους στο πλαίσιο της ταφικής τελετουργίας⁷⁶⁹, στην οποία το πολύτιμο περιεχόμενό τους θα είχε ποικίλες χρήσεις: στην επάλειψη του σώματος του νεκρού με λάδι, στην προσφορά χρών που γίνονταν πάνω από τον τάφο, στην κτέριση των τάφων και τον αρωματισμό τους⁷⁷⁰. Η συσσωρευση, ωστόσο, σε αρκετές ταφές ενός μεγάλου αριθμού τέτοιων αγγείων, υπαγορευόταν, προφανώς, από τη ματαιοδοξία των οικείων για την εμφάνιση μιας πλούσιας σε κτερίσματα ταφής⁷⁷¹. Επιπλέον, ένας τόσο μεγάλος αριθμός αγγείων, ανάμεσα στα οποία πρωταρχική θέση κατέχουν τα μαζικής παραγωγής αρυβαλλοειδή ληκύθια του α΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.⁷⁷², υποδεικνύει, ταυτόχρονα, ότι τα αγγεία αυτά, προϊόντα εισαγωγής από τον αττικό Κεραμεικό, αλλά και μιμήσεις, πιθανότατα, αττικών προτύπων των τοπικών εργαστηρίων, θα πρέπει να ήταν άμεσα διαθέσιμα στους κατοίκους της Ζώνης, σε κάποιου είδους καταστήματα και, ενδεχομένως, να προορίζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση⁷⁷³. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε, ίσως, να ερμηνευτεί και η παρουσία ερυθρόμορφων αγγείων στις παραστάσεις των οποίων είναι δυνατό να ανιχνευτεί μια νεκρική συμβολική διάσταση, όπως, για παράδειγμα, στις

768. Καύση VII/ανασκαφή 1973.

769. Kurtz – Boardman 2011, σελ. 198.

770. Ακτσελή – Μανακίδου 2001, σελ. 90.

771. Bruneau 1970, σελ. 531. Δρούγου 2000, σελ. 312.

772. Πάνω από 150 αρυβαλλοειδή ληκύθια ανήκουν στον συνηθισμένο τύπο των ληκυθίων με διακόσμηση ενός ερυθρόμορφου ανθεμίου στην όψη του αγγείου και στην αττική ομάδα Bulas με τη δικτυωτή διακόσμηση.

773. Βλ. Salskov-Roberts 2002, σελ. 9 κ.εξ. Dusenbery 1998a, σελ. 12, 13, 31. Robinson 1942, σελ. 185 και 196.

απεικονίσεις μιζογενών όντων και εξωτικών ζώων⁷⁷⁴, στην απεικόνιση των γυναικείων αυθύπαρκτων κεφαλών⁷⁷⁵, αλλά και στις παραστάσεις αμαζονομαχίας και γρυπομαχίας⁷⁷⁶ που κοσμούν τα αγγεία του τέλους του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ.

Διάφοροι συμβολισμοί θα μπορούσαν να αναγνωριστούν στην εναπόθεση των συμποσιακών σκευών, που αποτελούν τη δεύτερη μεγάλη κατηγορία κεραμικής του νεκροταφείου. Αναμφισβήτητη είναι η χρήση τους στο τελετουργικό της ταφής για προσφορές χοών και στερεάς τροφής στο νεκρό, ιδιαίτερα για όσα αντικείμενα βρέθηκαν σπασμένα. Πέρα, ωστόσο, από τη χρησιμότητά τους στη διάρκεια της ταφικής διαδικασίας, τα αγγεία αυτά συνδέονται συχνά και με λαϊκές δοξασίες που θέλουν τους δίκαιους, εν ζωή, νεκρούς να ζουν χαρούμενοι σε ένα αέναο συμπόσιο⁷⁷⁷. Δεν αποκλείεται, τέλος, η παρουσία τους να αποτελεί και έναν έμμεσο υπαινιγμό για τον τρόπο ζωής των Ζωναίων, στον οποίο τα συμπόσια και οι γιορτές θα κατείχαν κεντρική θέση, υποδηλώνοντας ανθρώπους που χαιρόνταν και απολάμβαναν τη ζωή στις διάφορες εκδηλώσεις της.

Η επόμενη κατηγορία κτερισμάτων που εκπροσωπείται σε έναν σημαντικό αριθμό ταφών, είναι τα κοσμήματα. Κοσμήματα, κυρίως χρυσά και ασημένια, λιγότερο χάλκινα και ακόμη πιο σπάνια σιδερένια, έχουν βρεθεί στους 41 από τους 150 τάφους, αριθμός που αντιστοιχεί σε ποσοστό 27% (βλ. γράφημα 6). Τα περισσότερα προέρχονται από ταφές σε πιθάρια, κεραμοσκεπείς τάφους και καύσεις. Συχνότερα απαντούν τα σκουλαρίκια και ακολουθούν τα δαχτυλίδια, τα βραχιόλια και τα περιάπτα περιδεραιών. Σπάνια είναι τα στεφάνια, κυρίως επιχρυσωμένα, κατασκευασμένα, προφανώς, για ταφική χρήση. Κοσμήματα, ανάλογα με αυτά που βρίσκονται στις ταφές, εντοπίστηκαν, όπως έχει ήδη επισημανθεί, και σε εναγισμούς. Σχεδόν όλα τα κοσμήματα του νεκροταφείου είναι αντικείμενα που φορέθηκαν στη ζωή και συνόδευσαν τον ιδιοκτήτη τους στην τελευταία του κατοικία.

Αρκετά συνηθισμένα κτερίσματα είναι και τα σκεύη που σχετίζονται, κυρίως, με τον γυναικείο καλλωπισμό. Διαφόρων ειδών πυξίδες, όπως λεκανίδες – πυξίδες και σταμνοειδείς πυξίδες, είναι αρκετά συνηθισμένο εύρημα στις ταφές γυναικών και κοριτσιών. Άλλα σύνεργα καλλωπισμού, που απαντούν σε πιο περιορισμένο αριθμό, είναι οι χάλκινες και σιδερένιες στλεγγίδες, ενώ σπανιότερα είναι τα κάτοπτρα.

Η παρουσία των ειδωλίων δεν είναι ιδιαίτερα συχνή. Εντοπίζονται κατεξοχήν σε παιδικούς και γυναικείους τάφους, με κυρίαρχες τις γυναικείες, όρθιες και ένθρονες, μορφές, καθώς και τις πλαγγόνες. Η εύρεση των ίδιων τύπων ειδωλίων σε οικιστικά, λατρευτικά και ταφικά συμφραζόμενα, υποδεικνύει ότι ο αρχικός τους προορισμός δεν ήταν ταφικός. Απαντούν ως διακοσμητικά αντικείμενα και παιχνίδια των μικρών παιδιών σε οικίες, εντοπίζονται ως αναθήματα σε ιερά, ικανοποιούν την εσωτερική ανάγκη των συγγενών να προσφέρουν στους αγαπημένους τους νεκρούς κάτι που να τους συντροφεύει στον άλλο

774. Βλ. ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια MK/ΑΓΚ 6314 και MK/ΑΓΚ 6464, σελ. 70 – 71 του παρόντος, εικ. 100, 101.

775. Βλ. ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια MK/ΑΓΚ 3284, 6231, 3289, σελ. 67 – 68 του παρόντος, εικ. 92 – 95, και ερυθρόμορφο σκύφο MK/ΑΓΚ 3551, σελ. 84 – 85 του παρόντος, εικ. 130 – 132.

776. Βλ. ερυθρόμορφες πελικές MK/ΑΓΚ 1355 και 6185, σελ. 58 – 59 του παρόντος, εικ. 69 – 72.

777. Η άποψη αυτή αποδίδεται στον Μουσαίο, τον ιδρυτή των ορφικών τελετών, βλ. Παπαχατζής 1990, σελ. 51.

κόσμο⁷⁷⁸. Η εναπόθεση, παρόλα αυτά, στις ταφές συγκεκριμένων εικονογραφικών τύπων στους οποίους αποδίδεται προστατευτικός, αλλά και γονιμικός και χθόνιος χαρακτήρας, φαίνεται ότι αποτελούσε συνειδητή επιλογή, που στο περιβάλλον του τάφου αποκτούσε μια συγκεκριμένη σημασία με συμβολικές προσλαμβάνουσες.

Σπάνια είναι, επίσης, και η παρουσία λύχνων εντός των ταφών, ενώ δεν απαντούν σχεδόν καθόλου αντικείμενα σχετικά με τον οπλισμό. Τα μοναδικά όπλα που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στο νεκροταφείο είναι δύο αιχμές βελών⁷⁷⁹. Φαίνεται, τέλος, ότι και η τοποθέτηση νομισμάτων δεν αποτελούσε συνήθη πρακτική στη Ζώνη, αφού ο χαρώνειος οβολός απαντά σπάνια. Από τα 60 νομίσματα που βρέθηκαν στο χώρο του νεκροταφείου μόνο τα 12, δύο ασημένια και τα υπόλοιπα χάλκινα, προέρχονται από τάφους.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς της Ζώνης είναι αντικείμενα που είτε είχαν χρησιμοποιηθεί στην ταφική διαδικασία και εναποτέθηκαν στη συνέχεια στους τάφους είτε αποτελούσαν οικιακή σκευή της οικογένειας του νεκρού, ή ήταν προσωπικά αντικείμενα του ίδιου, που τον συνόδευαν στο θάνατο, αποκτώντας πλέον νεκρικό χαρακτήρα με συμβολικές προεκτάσεις. Ένα μέρος τους, ωστόσο, θα πρέπει να είχε μάλλον αγοραστεί εξ' αρχής για ταφική χρήση και η εναπόθεσή τους αποτελούσε μια τελευταία προσφορά των οικείων προς τον αγαπημένο νεκρό, ως ύστατη απόδοση σεβασμού προς αυτόν. Επιπλέον, η τοποθέτηση στους τάφους σημαντικού αριθμού αγγείων που περιείχαν αρωματικές ουσίες και σχετιζόνταν με το συμπόσιο, συνδέεται με τα ταφικά έθιμα και τις αντιλήψεις των κατοίκων της Ζώνης για τις μεταθανάτιες ανάγκες των νεκρών, φωτίζοντας ταυτόχρονα και πιθανές πτυχές της καθημερινής και κοινωνικής ζωής τους. Πάνω από όλα όμως γίνεται φανερό ότι οι νεκροί περιβάλλονται με σεβασμό και φροντίδα, στοιχεία που αντικατοπτρίζονται και στην κτέριση όλων σχεδόν των τάφων του νεκροταφείου και η οποία πηγάζει πιθανότατα από την εσωτερική ανάγκη των ζωντανών να έχει ο αγαπημένος τους νεκρός τα αναγκαία για τη ζωή μετά το θάνατο. Το ότι ορισμένοι, βέβαια, τάφοι περιείχαν περισσότερα και καλύτερης ποιότητας αντικείμενα, δείχνει ότι κάποια μέλη της κοινότητας ξεχώριζαν από τα υπόλοιπα, ως περισσότερο ευκατάστατα, εικόνα που διαγράφεται και από τον περιορισμένο αριθμό των ταφικών μνημείων της νεκρόπολης. Η ανέγερση των τελευταίων θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί υπό το πρίσμα μιας διάθεσης για προβολή της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής θέσης του νεκρού και της οικογένειάς του.

Η μελέτη των ταφικών εθίμων μιας περιοχής εκτός από την παροχή σημαντικών στοιχείων για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και τις μεταθανάτιες δοξασίες μιας κοινωνίας, βαθιά ριζωμένες στις συνειδήσεις των μελών της και αμετάβλητες για μεγάλα χρονικά διαστήματα, αποτελούν ταυτόχρονα και μια σημαντική πηγή πληροφόρησης για τη δομή των κοινωνιών αυτών, το βιοτικό και πολιτιστικό τους υπόβαθρο. Στο πλαίσιο αυτό, οι πληροφορίες που αντλούμε για τις οικονομικές δυνατότητες και την κοινωνική διαστρωμάτωση των κατοίκων της Ζώνης, συνοψίζονται στα ακόλουθα:

Το νεκροταφείο μας δίνει την εικόνα μιας εύπορης πόλης. Το είδος των τάφων που χρησιμοποιήθηκαν, οι επιμελημένες υπέργειες ταφικές κατασκευές, ο σημαντικός αριθμός των

778. Αχειλαρά 2006, τ. Ι, σελ. 168 – 171. Robinson 1942, σελ. 195 – 197.

779. Μια χάλκινη αιχμή που βρέθηκε σε ταφικό αμφορέα (αμφορέας – ταφή 14/ανασκαφή 1981) και μια σιδερένια από τη μεγάλη ταφική πυρά που εντοπίστηκε ανάμεσα στα ταφικά μνημεία (Β) και (Γ).

χρυσών και ασημένιων κοσμημάτων που δεν κτέριζαν μόνο τις ταφές αλλά προσφέρονταν και κατά τη διάρκεια της τέλεσης των «τρίτων» ή των «ένατων» ή των ετήσιων προσφορών προς τους νεκρούς, δηλ. των «μνημοσύνων», και βρέθηκαν σε πυρές προσφορών, είναι στοιχεία που υποδηλώνουν τη σχετική οικονομική ευμάρεια μιας πληθυσμιακής ομάδας της αρχαίας πόλης. Η οικονομική δύναμη των Ζωναίων, όπως ανιχνεύεται μέσα από τα ευρήματα του νεκροταφείου, είναι ιδιαίτερα αισθητή στο χρονικό διάστημα αμέσως μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Η εικόνα των λιτά κτερισμένων ταφών των αρχών του 5^{ου} αι., διαφοροποιείται προχωρώντας προς τον 4^ο αι. Οι προσφορές προς τους νεκρούς πληθαίνουν, τα κοσμήματα, που τους συνοδεύουν, είναι περισσότερα και πολυτελέστερα. Η αλλαγή αυτή πηγάζει από τις πολιτικοοικονομικές εξελίξεις που διαδραματίζονται στην περιοχή από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.⁷⁸⁰ Είναι η εποχή μετά τους περσικούς πολέμους, τα νικηφόρα αποτελέσματα των οποίων έδωσαν την ευκαιρία στην Αθήνα να εξαπλώσει την κυριαρχία της και, εκμεταλλευόμενη την ηγετική της θέση στη Δηλιακή Συμμαχία, να προχωρήσει στην πολιτική της επέκταση και στον έλεγχο των ακτών του βόρειου Αιγαίου και του Εύξεινου Πόντου⁷⁸¹. Η Ζώνη περνά στη σφαίρα επιρροής της Αθήνας και έχοντας αποσπαστεί πλέον από τη μητρόπολή της Σαμοθράκη, συμμετέχει ως ανεξάρτητο μέλος στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία με υψηλή φορολόγηση. Το ύψος της εισφοράς της στο συμμαχικό φόρο είναι ενδεικτικό της οικονομικής της άνθησης⁷⁸², προϊόν της εμπορικής δραστηριότητας ανάμεσα στη θρακική ενδοχώρα και την Αθήνα, η οποία στηρίχτηκε στην προνομαϊκή θέση της, πάνω στο σταυροδρόμι που ένωνε την Ευρώπη με την Ασία αλλά και τις χώρες που ήταν βόρεια του Δούναβη με το Αιγαίο⁷⁸³.

Ήδη από τον πρώιμο 5^ο, αλλά, κυρίως, από τα μέσα του αιώνα, και σε όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., η δυναμική παρουσία της Αττικής είναι εμφανής σε όλες τις κατηγορίες των πήλινων αγγείων του νεκροταφείου. Εμπορικές συναλλαγές πιστοποιούνται βέβαια και με άλλα κέντρα, όπως την Εύβοια, την Κόρινθο, τη Βοιωτία, σε πολύ περιορισμένη όμως κλίμακα. Οι κυλινδρικές λήκυθοι δευτερεύοντος τύπου του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., διακοσμημένες με γραμμικά και φυτικά μοτίβα ή μελανό σώμα, προϊόντα κατά κανόνα μαζικής παραγωγής, τα αρυβαλλοειδή ληκύθια ποικίλων τύπων, του τέλους του 5^{ου} και του α' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., οι μελανόμορφες κύλικες – σκύφοι με την τυποποιημένη εικονογραφία του β' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ., οι ερυθρόμορφες ταφικές πελίκες του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ., τα μελαμβαφή και ερυθρόμορφα αγγεία πόσης και βρώσης, οι αμφορίσκοι, οι ασκοί, τα μικύλλα αγγεία, προϊόντα στη συντριπτική τους πλειοψηφία του αττικού Κεραμεικού, αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες των ιδιαίτερα στενών σχέσεων με την Αθήνα. Οι σχέσεις αυτές δεν περιορίζονταν μόνο στο πεδίο των εμπορικών συναλλαγών, αλλά επεκτείνονταν και σε πολιτικό επίπεδο, με την παρουσία αξιωματούχων της Αθήνας στη Ζώνη, με στόχο την εξασφάλιση της είσπραξης του συμμαχικού φόρου και, κατ' επέκταση, τον έλεγχο των εσωτερικών εξελίξεων στην πόλη – υπήκοο της Αθηναϊ-

780. Βλ. Εισαγωγή – Ιστορικό πλαίσιο, σελ. 14 – 16 του παρόντος.

781. Τσιαφάκη 2009, σελ. 126.

782. Στην απογραφή του συμμαχικού φόρου για το έτος 422/1 π.Χ. η Ζώνη εισφέρει στο ταμείο της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας το ποσό των δύο ταλάντων, όσο και η Σαμοθράκη την ίδια περίπου χρονική περίοδο, βλ. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 505 και σημ. 5.

783. Τσατσοπούλου – Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 93.

κής Συμμαχίας, παρουσία που βεβαιώνεται από τις επιγραφικές μαρτυρίες⁷⁸⁴. Οι εμπορικές δραστηριότητες των Ζωναίων κατά τη διάρκεια του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. τους απέφεραν πλούτη και δύναμη σε τέτοιο βαθμό που από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. η πόλη αποκτά δικό της νόμισμα, καθιερώνοντάς την πλέον κυρίαρχη ανάμεσα στις υπόλοιπες αποικίες της Σαμοθρακικής Περαίας⁷⁸⁵. Η εξέλιξη αυτή συμπίπτει χρονικά με την παρουσία των Μακεδόνων στην περιοχή, οι οποίοι εφάρμοσαν μια ευνοϊκή πολιτική απέναντι στη Σαμοθράκη και την Περαία της σε σχέση με άλλες πόλεις της Θράκης.

Η εικόνα του πλούτου και της ευημερίας των Ζωναίων αντανακλάται στους τάφους των οικείων τους. Οι νεκροί που θάβονται εδώ εκπροσωπούν μια εύπορη μεσαία τάξη, με τις όποιες διαφοροποιήσεις της. Η παρουσία εισηγμένων αγγείων από την Αττική, ακόμα κι αν ήταν μέτριας ποιότητας ή και προϊόντα μαζικής παραγωγής, υποδηλώνουν μια καλή οικονομική κατάσταση των οικογενειών των νεκρών. Ανάμεσα στους νεκρούς υπήρχε και ένας μικρός αριθμός ακόμη πιο ευκατάστατων κατοίκων. Οι τάφοι αυτών των ατόμων περιείχαν κτερίσματα, δηλωτικά της εξέχουσας θέσης τους στην τοπική κοινωνία.

Το τέλος της ζωής της κοινωνίας αυτής γράφεται στο νεκροταφείο της Ζώνης κατά τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ. Παρόλο που ιστορικά δεν επιβεβαιώνεται ο λόγος, φαίνεται ότι η αλλαγή των πολιτικών ισορροπιών που έφερε η εμφάνιση των Μακεδόνων στη Θράκη υπήρξε καθοριστική για την τύχη όλων των πόλεων της Σαμοθρακικής Περαίας. Η περίοδος ανεξαρτησίας που αυτές απολάμβαναν από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., απόρροια της ευνοϊκής μεταχείρισης από τους Μακεδόνες, υπήρξε βραχυπρόθεσμη. Η ανάδειξη νέων κυρίαρχων αστικών κέντρων, που ανέλαβαν τον έλεγχο της διακίνησης των αγαθών στα παράλια του βορειοανατολικού Αιγαίου, η κατάλυση της Αθηναϊκής ηγεμονίας στο βόρειο Αιγαίο και η στέρηση της προστασίας που αυτή της παρείχε, οδήγησαν στην παρακμή και τη συνακόλουθη εγκατάλειψη και ερήμωση την άλλοτε ακμάζουσα αποικιακή πόλη⁷⁸⁶. Μια πόλη που ιδρύθηκε σε μια εποχή δυναμικού επεκτατισμού και άκμασε για δύο περίπου αιώνες χάρη στο υψηλό πολιτιστικό επίπεδο και την επιχειρηματική δραστηριότητα των ανθρώπων της.

---

784. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, αρ. E401, σελ. 511, 512.

785. Γαλάνη-Κρίκου 1996, σελ. 73 κ.εξ.

786. Τσατσοπούλου – Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 99 κ.εξ.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Ζώνη ήταν μια από τις αποικίες που ίδρυσαν κατά μήκος των θρακικών παραλίων, στα χρόνια του Β' Ελληνικού Αποικισμού, οι Ίωνες, Σάμιοι κατά πάσα πιθανότητα, που αποίκησαν τη Σαμοθράκη. Χτίστηκε σε μια περιοχή που κατοικούνταν αρχικά από τους Θράκες Κίκονες, οι οποίοι ενσωματώθηκαν στους κόλπους της νεοϊδρυθείσας ελληνικής αποικίας, αποτελώντας σημαντικό συστατικό στοιχείο του πληθυσμού της. Η πόλη, εκμεταλλευόμενη την προνομακική της θέση που της εξασφάλιζε τον έλεγχο των οδών επικοινωνίας ανάμεσα στο Αιγαίο και τη θρακική ενδοχώρα, εξελίχθηκε σύντομα σε ένα ακμάζον εμπορικό κέντρο, φθάνοντας στο απόγειο της ακμής της κατά τη διάρκεια του 5^{ου} και τον 4^ο αι. π.Χ.

Δυτικά της αρχαίας πόλης, σε μια πεδινή παραθαλάσσια έκταση 500 περίπου στρεμμάτων απλώνεται το νεκροταφείο της. Η πρώτη αρχαιολογική έρευνα στο χώρο έγινε το 1917, κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου, από τον Βούλγαρο αρχαιολόγο Kazanov. Σήμερα υπάρχουν στοιχεία για 150 περίπου ταφές, που χρονολογούνται από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου έως και τον 3^ο αι. π.Χ., με τη συντριπτική πλειοψηφία τους να ανήκει στον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ., εποχή που τοποθετείται και η ακμή της πόλης.

Στη Ζώνη είναι σε χρήση και οι δύο ταφικές πρακτικές της αρχαιότητας, ο ενταφιασμός και η καύση, με τον ενταφιασμό, ωστόσο, να κυριαρχεί. Οι ταφικοί τύμβοι της πρώιμης εποχής του Σιδήρου κάλυπταν υπέργεια ορθογώνια και κυκλικά ταφικά κτίσματα, καθώς και ταφικά αγγεία που χρονολογούνται τουλάχιστον από το 10^ο έως και τον 7^ο αι. π.Χ. Τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς, κυρίως μεσαίου μεγέθους αγγεία και χάλκινες πόρτες, φανερώνουν πολιτιστικές επιδράσεις ανάμεσα στην αιγαιακή Θράκη και την ανατολική Μακεδονία και μαρτυρούν εμπορικές επαφές των γηγενών με το νησιωτικό αιγαιακό χώρο και τα νότια Βαλκάνια.

Οι τύποι των τάφων της επόμενης περιόδου χρήσης του νεκροταφείου, που εκτείνεται χρονικά από τον πρώιμο 5^ο έως και τον 3^ο αι. π.Χ., καλύπτουν όλο σχεδόν το φάσμα της αρχαίας ταφικής τελετουργίας: απλοί λάκκοι, κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημοι, ταφές σε πιθάρια, αμφορείς και άλλα αγγεία, πήλινες και λίθινες σαρκοφάγοι, τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Υπερτερούν, αριθμητικά, οι ενταφιασμοί σε πιθάρια και αμφορείς, με τους τελευταίους να προορίζονται, κυρίως, για την ταφή μικρών παιδιών. Τη σήμανση σε αρκετούς τάφους αποτελούσαν ενεπίγραφες στήλες και βάρθρα. Η ανέγερση ταφικών μνημείων δεν αποτελεί συνηθισμένη πρακτική και σχετίζεται πιθανότατα με μια οικονομικά εύρωστη πληθυσμιακή ομάδα που ζούσε στους κόλπους της αρχαίας πόλης και τη διάθεση από μέρους των μελών της για προβολή της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Τα αντικείμενα που συνόδευαν τους νεκρούς στην άλλη ζωή παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και πρόκειται τόσο για σκεύη καθημερινής χρήσης, που είχαν αποκτήσει ταφική σημασία, όσο και για άλλα που προορίζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση.

Κυριαρχούν τα αρωματοδοχεία – ελαιοδοχεία και τα συμποσιακά σκεύη, προϊόντα εισαγωγής στη συντριπτική τους πλειοψηφία από την Αττική, ενώ ξεχωριστή θέση κατέχουν ορισμένα δείγματα ερυθρόμορφης, κυρίως, κεραμικής, που παρουσιάζουν υψηλή καλλιτεχνική αξία, καθώς και ένα πλήθος χρυσών και ασημένιων κοσμημάτων που εντυπωσιάζουν με το επίπεδο της τεχνικής τους και μαρτυρούν με τον αριθμό τους την οικονομική κατάσταση των κατόχων τους και την ευρωστία της αποικιακής αυτής πόλης. Οι ελάχιστες ταφές του 3^{ου} αι. π.Χ. σηματοδοτούν την αρχή του τέλους της ζωής στη Ζώνη, εποχή που συμπίπτει με την εγκατάλειψη και ερήμωση της ακμάζουσας άλλοτε πόλης, αποτέλεσμα των ιστορικών εξελίξεων και της αλλαγής των ισορροπιών που αυτές επέφεραν στην ευρύτερη περιοχή.

SUMMARY

Zone was one of the colonies founded along the Thracian coast, during the years of Greek colonization, by the Ionians, most likely Samians from descend, who initially colonized the island of Samothrace. It was built in the area originally inhabited by the Thracians Kikones, who were eventually incorporated into the newly established Greek colony, thus constituting an important part of its population. The city soon developed into a thriving commercial center reaching its peak during the 5th and 4th century. B.C., as a result of its privileged position between the Aegean and Thracian hinterland.

West of the ancient city, in a coastal area of approximately 500 acres lies the cemetery. The first archaeological field work was conducted in 1917, during the First World War, by the Bulgarian archaeologist G. Kazarow. According to the archaeological data, 150 burials came to light, dating from the early Iron Age to the 3rd century B.C., with the vast majority being datable in the 5th and 4th century B.C., that is the period which coincides with the city's hayday.

Both burial practices, cremation and inhumation, were in use in the cemetery, with the latter being the most dominant one. The tumulus of the early Iron Age covered rectangular – and circular – shaped burial structures, built on the ground. These, along with the jar burials found nearby, could be dated in the years between the 10th and 7th century B.C. The offerings, mostly medium – sized vessels and bronze buckles proved very instrumental in terms of the cultural interaction between the Aegean Thrace and eastern Macedonia, further more they “speak” of a commercial contact with the Aegean islands and the southern Balkans.

A big variety of graves dated in the period from the early 5th to the 3rd century B.C. is well attested in the cemetery: pit graves, cist and tile – covered graves, pot burials and sarcophagi, rock – cut graves. Jar – and amphora burials – the amphorae being used mainly for children – constitute the majority. Inscribed columns and pedestals were used as markers for many graves. Nevertheless, the small number of burial monuments which came to light, indicates that this was not a common practice, usually associated with the eminent people and their propensity to underline their economical and social status. A big variety of offerings consisting either of these objects used in everyday life, but still carrying funerary connotations or those with purely chthonic function, is well documented in the cemetery.

Parfume - oil and banqueting vessels are in abundance and are mainly imported from Attica. Among these, special emphasis should be placed on the discovery of the red – figured pottery and gold and silver jewelry, which clearly testify to the wealth, prosperity and social status of the inhabitants.

The small amount of burials in the 3rd century B.C. might reasonably lead to the conclusion that it is in this period that the city is abandoned by its inhabitants and subsequently declines, as a result of the general political and social circumstances of the region.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίδα
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
ΠΑΕ	Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΑΑ	Archäologische Anzeiger
ΑΒΥ	Beazley J. D., Attic black – figure vase – painters, Oxford 1956
ΑΙΑ	American Journal of Archaeology
ΑΡΥ	Beazley J. D., Attic red – figure vase – painters, Oxford 1963
ΒΧ	Bulletin de Correspondance Hellénique
ΒΧ suppl.	Suppléments au Bulletin de Correspondance Hellénique
ΒΣΑ	The Annual of the British school at Athens
Hesperia	Hesperia. The journal of the American School of Classical Studies at Athens
PZ	Prähistorische Zeitschrift

Ακαμάτης 2008

Ακαμάτης Ν., «Ερυθρόμορφη κεραμική από την Πέλλα», *ΑΕ* 2008, σελ. 1 – 78.

Ακτσελή – Μανακίδου 2001

Ακτσελή Δ., Μανακίδου Ε., «Αρωματικά φυτά, αρώματα και μυροδοχεία: χρήσεις τους στην καθημερινή και θρησκευτική ζωή κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους», στο *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά. Παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους*, Ζ΄ τρίμηρο εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21 – 25 Μαρτίου 1997, Αθήνα 2001, σελ. 83 – 109.

Alexander 1965

Alexander J., "The Spectacle Fibulae of Southern Europe", *AJA* 69 (1965), σελ. 7 – 23.

Alexandridou 2009

Alexandridou A. – F., "Offering trenches and funerary ceremonies in the attic countryside", στο *From Artemis to Diana. The Goddess of man and beast, Acta Hyperborea 12*, University of Copenhagen 2009, σελ. 497 – 516.

Αλλαμανή – Τζαναβάρη 1994

Αλλαμανή Β., Τζαναβάρη Κ., «Σχήματα αγγείων της πρώιμης ελληνοιστικής εποχής από ταφικά σύνολα της Βέροιας», *Γ΄ επιστημονική συνάντηση για την ελληνοιστική κεραμική*, Αθήνα 1994, σελ. 90 – 102.

Αλεξανδροπούλου 2007

Αλεξανδροπούλου Α., «Η κεραμική των υστεροκλασικών και ελληνοιστικών χρόνων από τη νεκρόπολη των Αιγών: πρώτες εκτιμήσεις», *ΑΕΜΘ* 21 (2007), σελ. 135 – 142.

Amandry 1953

Amandry P., *Collection Hélène Stathatos, (Les bijoux antiques)*, Strasbourg 1953.

Amandry 1963

Amandry P., *Collection Hélène Stathatos, III (objets antiques et byzantins)*, Strasbourg 1963.

Amyx 1958

Amyx D. A., "The Attic Stelai (part III)", *Hesperia XXVII* (1958), σελ. 164 – 252.

Ανδρειωμένου 1972

Ανδρειωμένου Αγγ., «Έρευνα καί τυχαία ευρήματα εν τῇ πόλει καί τῇ ἐπαρχίᾳ Χαλκίδος», *ΑΔ* 27 (1972), Μέρος Α΄, Μελέτες, σελ. 170 – 184.

Ανδρειωμένου 2001

Ανδρειωμένου Αγγ., «Ταφικά σύνολα των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων από την Ακραϊφία», *ΑΔ* 56 (2001), Μέρος Α΄ – Μελέτες, σελ. 191 – 218.

Ανδρέου – Ανδρέου 2000

Ανδρέου Ι., Ανδρέου Η., «Τα μικρογραφικά αγγεία ως ιδιαίτερη παραγωγή των ελληνοιστικών εργαστηρίων της Αμβρακίας», *Ε΄ επιστημονική συνάντηση για την ελληνοιστική κεραμική*, Αθήνα 2000, σελ. 301 – 310.

Ανδρόνικος 1955

Ανδρόνικος Μ., «Ελληνοιστικός τάφος Βέροιας», *ΑΕ* 1955, σελ. 22 – 50.

Ανδρόνικος 1969

Ανδρόνικος Μ., *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείον των τύμβων*, εν Αθήναις 1969.

Andronikos 1984

Andronikos M., *Vergina. The royal tombs and the ancient city*, Athens 1984.

Argyriadi 1991

Argyriadi M., *Dolls in greek life and art from antiquity to the present day*, Athens 1991.

Αχειλαρά 2006

Αχειλαρά Λ., «Η Κοροπλαστική της Λέσβου», τ. I, II, Μυτιλήνη 2006.

Αχειλαρά 2014

Αχειλαρά Λ., «Τα νέα ευρήματα κοροπλαστικής από τη βόρεια νεκρόπολη της Μυτιλήνης», στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, *Διεθνές συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη*, τόμος I, Αθήνα 2014, σελ. 261 – 274.

Βαβελίδης 2001

Βαβελίδης Μ., *Μελέτη χρυσών, αργυρών και λίθινων αρχαιολογικών ευρημάτων της αρχαίας Μεσημβρίας – Ζώνης*, Θεσσαλονίκη 2001.

Βαβρίτσας 1966

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ* 1966, σελ. 67 – 70.

Βαβρίτσας 1967

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ* 1967, σελ. 89 – 95.

Βαβρίτσας 1969

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ* 1969, σελ. 59 – 69.

Βαβρίτσας 1970

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ* 1970, σελ. 66 – 75.

Βαβρίτσας 1971

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ* 1971, σελ. 119 – 123.

Βαβρίτσας 1973

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ* 1973, σελ. 70 – 82.

Βαβρίτσας 1979

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ* 1979, σελ. 107 – 113.

Βαβρίτσας 1980

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ* 1980, σελ. 3 – 7.

Βαβρίτσας 1981

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ* 1981, σελ. 1 – 6.

Βαβρίτσας 1983

Βαβρίτσας Α.Κ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ* 1983, σελ. 20 – 26.

Berciu 1961

Berciu D., "Die Verbicioara – Kultur", *Dacia V* (1961), σελ. 1 – 161.

Bereti 2004

Bereti V., "Données récentes provenant de la nécropole d' Amantia", *Στ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Βόλος 17 – 23 Απριλίου 2000, Πρακτικά, Αθήνα 2004, σελ. 727 – 736.

Besques 1972

Besques S., *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre – cuite grecs, étrusques et romains, III*, Paris 1972.

Besques 1986

Besques S., *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre – cuite grecs, étrusques et romains, IV – 1*, Paris 1986.

Bivar 1985

Bivar A.D.H., *Achaemenid Coins, Weights and Measures in The Cambridge History of Iran*, vol.2, Cambridge 1985.

Βλαβιανού-Τσαλίκη 1981

Βλαβιανού-Τσαλίκη Αικ., «Ανασκαφή τάφων στην Ερέτρια», *ΑΔ* 36 (1981), Μέρος Α' – Μελέτες, σελ. 60 – 81.

Blegen – Caskey 1958

Blegen C., Caskey J., *Troy IV. Settlements VIIa, VIIb and VIII*, Princeton University Press 1958.

Blegen κ.ά. 1964

Blegen C. W. κ.ά., *Corinth XIII, The North Cemetery*, Princeton, New Jersey, 1964.

Blinkenberg – Johansen 1924

Blinkenberg Chr., Johansen K. – F., "Corpus Vasorum Antiquorum", Danemark, Copenhagen: Musée National, *Collection des antiquités classiques*, Paris 1924.

Blinkenberg 1926

Blinkenberg Chr., "Fibules grecques et orientales", *Lindiaka V*, 1926.

Blinkenberg 1931

Blinkenberg Chr., *Lindos, vol. I, Feuilles de l' Acropole 1902–1914: Les petits objets*, (texte, planches), Berlin 1931.

Boardman 1967

Boardman J., "Excavations in Chios, 1952 – 1955", *Greek Emporio*, London 1967.

Boardman 1970

Boardman J., *Greeks gems and finger rings (Early Bronze Age to Late Classical)*, London 1970.

Boardman 1995

Boardman J., *Αθηναϊκά ερυθρόμορφα αγγεία, Κλασική περίοδος*, Αθήνα 1995.

Boardman 2001

Boardman J., *Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία*, Αθήνα 2001.

Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985

Βοκοτοπούλου Ι. κ.ά., *Σίνδος, Κατάλογος της έκθεσης*, Θεσσαλονίκη 1985.

Βοκοτοπούλου 1990

Βοκοτοπούλου Ι., *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990.

Βοκοτοπούλου – Μοσχονησιώτη 1990

Βοκοτοπούλου Ι., Μοσχονησιώτη Σ., «Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης», *AEMΘ* 4 (1990), σελ. 411 – 423.

Vokotopoulou (ed.) 1993

Vokotopoulou J. (ed.), *Greek Civilization. Macedonia, Kingdom of Alexander the Great*, Athens 1993.

Vokotopoulou (ed.) 1994

Vokotopoulou J. (ed.), *Macedonians: the northern Greeks and the era of Alexander the Great*, Athens 1994.

Boulter 1963

Boulter C. G., "Graves in Lenormant Street, Athens", *Hesperia* 32 (1963), σελ. 113 – 137.

Bouzek 1974

Bouzek J., *Graeco – Macedonian Bronzes*, Praha 1974.

Brownlee 1995

Brownlee A., "Attic black figure from Corinth: III", *Hesperia* 64, 3 (1995), σελ. 337 – 382.

Bruneau 1970

Bruneau Ph., "Tombs d' Argos", *BCH* 94 (1970), σελ. 437 – 531.

Bulas 1932

Bulas C., "Étude sur une classe de vases à décor en forme de réseau ou d' écailles", *BCH* 56 (1932), σελ. 388 – 398.

Caneva – Pizzi 2014

Caneva St., Pizzi Aur., "Classical and Hellenistic statuettes of the so – called "Temple Boys": a religious and social reappraisal", Ch. Terranova (επιμ.) *La presenza dei bambini nelle religioni del Mediterraneo antico*, Roma 2014, σελ. 495 – 515.

Γαλάνη-Κρίκου 1996

Γαλάνη – Κρίκου Μ., «Προσέγγιση στη νομισματοκοπία της Ζώνης. Η μαρτυρία της ανασκαφής στην αγγαϊακή Μεσημβρία – Ζώνη», στο *ΧΑΡΑΚΤΗΡ, Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, σελ. 63 – 80.

Casson 1968

Casson St., *Macedonia, Thrace and Illyria*, Groningen 1968.

Γιαννικουρή κ.ά. 1989

Γιαννικουρή Α. κ.ά., «Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου», *Α' Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Ιωάννινα, 6 Δεκεμβρίου 1986, *Πρακτικά*, Ιωάννινα 1989, σελ. 63 – 84.

Γιαννικουρή κ.ά. 1990

Γιαννικουρή Α. κ.ά., «Χρονολογικά προβλήματα γραπτής κεραμικής από τη Ρόδο», *Β' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Ρόδος 22 – 25 Μαρτίου 1989, *Πρακτικά*, Αθήνα 1990, σελ. 172 – 184.

Γιαννικουρή 1999

Γιαννικουρή Α., «Το Ιερό της Δήμητρος στην πόλη της Ρόδου», *Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ρόδος 24 – 29 Οκτωβρίου 1993, *Πρακτικά*, τόμος Α, Αθήνα 1999, σελ. 63 – 72.

Γιούρη 1990

Γιούρη Ε., «Κλαζομενιακή λάρνακα από την Άκανθο», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 151 – 154.

Cook 1981

Cook R.M., *Clazomenian Sarcophagi*, Mainz am Rhein 1981.

Γραμμένος 1979

Γραμμένος Δ., «Τύμβοι της ύστερης εποχής του Χαλκού και άλλες αρχαιότητες στην περιοχή Νευροκοπίου Δράμας», *AE* 1979, σελ. 26 – 71.

Γραμμένος – Τιβέριος 1984

Γραμμένος Δ., Τιβέριος Μ., «Ανασκαφή ενός νεκροταφείου του 5^{ου} αι. π.Χ. στην αρχαία Άργιλο», *ΑΔ* 39 (1984), Μέρος Α', Μελέτες, σελ. 1 – 47.

Γραμμένος (επιμ.) 2007

Γραμμένος Δ. (επιμ.), *Ο χρυσός των Μακεδόνων – Από την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2007.

Γρηγοριάδου – Σκέρλου 2004

Γρηγοριάδου Ντ., Σκέρλου Ελ., «Ελληνιστική κεραμική από τα ταφικά σύνολα των νεκροπόλεων της Κω», *Στ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Βόλος 17 – 23 Απριλίου 2000, Πρακτικά*, Αθήνα 2004, σελ. 311 – 326.

Crosby 1943

Crosby M., "A silver ladle and strainer", *AJA* 1943, σελ. 209 – 216.

Davidson 1952

Davidson G. R., *Corinth, vol. XII, The minor objects*, Princeton, New Jersey 1952.

De Juliis – Loiacono 1985

De Juliis E., Loiacono D., Taranto. *Il Museo Archeologico*, Taranto 1985.

De Juliis 1985

De Juliis E. M., *Gli ori di Taranto in Età Ellenistica*, Milano 1985.

Δεληβορριάς (επιμ.) 1999

Δεληβορριάς Α. (επιμ.), Μουσείο Μπενάκη, *Ελληνικά κοσμήματα από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα 1999.

Deppert-Lippitz 1985

Deppert-Lippitz B., *Griechischer Goldschmuck*, Mainz am Rhein 1985.

Descamps-Lequime (dir.) 2011

Descamps-Lequime S. (dir.), *Au royaume d' Alexandre le Grand, La Macédoine antique*, Paris 2011.

Δεσποίνη 1996

Δεσποίνη Αικ., *Ελληνική τέχνη, Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα 1996.

Δρούγου 1992

Δρούγου Στ., *Ανασκαφή Πέλλας 1957 – 1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, Αθήνα 1992.

Δρούγου – Τουράτσογλου 1998

Δρούγου Στ., Τουράτσογλου Γ., *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας*, Αθήνα 1998.

Δρούγου 2000

Δρούγου Στ., «Ο εφήμερος πηλός και ο αιώνιος χρυσός», *ΜΥΡΤΟΣ, Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 305 – 314.

Δρούγου 2005

Δρούγου Στ., *Βεργίνα: Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας*, Αθήνα 2005.

Δρούγου 2011

Δρούγου Στ., «Μελαμβραφείς «αλατιέρες» από ταφικά σύνολα της νεκρόπολης των Αιγών», στο Α. Δεληβορριάς κ.ά. (επιμ.) *ΕΠΙΑΙΝΟΣ Luigi Beschi*, Μουσείο Μπενάκη, 7ο Παράρτημα, Αθήνα 2011, σελ. 107 – 116.

Dugas 1952

Dugas Ch., *Exploration archéologique de Délos, XXI, Les vases attiques à figures rouges*, Paris 1952.

Dusenbery 1998a

Dusenbery E. B., *Samothrace II. The Necropoleis. The Necropoleis and Catalogues of Burials*, Princeton University Press 1998.

Dusenbery 1998b

Dusenbery E. B., *Samothrace II, The Nekropoleis. Catalogues of objects by categories*, Princeton University Press 1998.

Εγγλέζου 2005

Εγγλέζου Μ., *Ελληνιστική κεραμική Κρήτης. Κεντρική Κρήτη*, Αθήνα 2005.

Edwards 1975

Edwards G. R., "Corinthian Hellenistic pottery", *Corinth, VII, part III*, Princeton, N. Jersey 1975.

Ευσταθίου 2001

Ευσταθίου Μ., «Το νεκροταφείο της αρχαίας Οίας στη Θήρα. Ταφές καύσης», στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρόιμη εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2001, σελ. 301 – 318.

Folsom 1993

Folsom R. S., *Αττική ερυθρόμορφη κεραμική*, Ιωάννινα 1993.

Garlan – Doulgéri-Intzessiloglou 1990

Garlan Y., Doulgéri-Intzessiloglou A., "Vin et amphores de Péparéthos et d' Ikos", *BCH* 114 (1990), σελ. 361 – 389.

Gergova 1987

Gergova D., "Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien", *Prähistorische Bronzefunde*, abteilung XIV, *Band 7*, München 1987.

Gkikaki 2011

Gkikaki M., *Die weiblichen Frisuren auf den Münzen und in der Großplastik zur Zeit der Klassik und des Hellenismus. Typen und Ikonologie*, αδ. διδακτορική διατριβή, Würzburg 2011.

Greifenhagen 1970

Greifenhagen A., *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, Band I, (Fundgruppen), Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Antikenabteilung, Berlin 1970.

Greifenhagen 1975

Greifenhagen A., *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, Band II, (Einzelstücke), Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Antikenabteilung, Berlin 1975.

Ζήβα 2009

Ζήβα Α., «Άωρος θάνατος: η συμβολική του απεικόνιση σε μια μελαμβαφή πυξίδα από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη», *Μουσείο Μπενάκη 9* (2009), σελ. 21 – 40.

Hadzisteliou-Price 1969

Hadzisteliou-Price Th., "The crouching child and "temple boys"", *BSA 64* (1969), σελ. 95 – 111.

Harden 1981

Harden D. B., *Gatalogue of Greek and Roman glass in the British Museum*, vol. I, London 1981.

Hellström 1965

Hellström P., *Pottery of the classical and later date. Terracotta lamps and glass*, Labraunda: Swedish excavations and Researches vol. II, part I, Lund 1965.

Higgins 1954

Higgins R. A., *Catalogue of the terracottas in the department of greek and roman antiquities*, British Museum, vol. I, London 1954.

Hochstetter 1984

Hochstetter A., *Kastanas. Die handgemachte Keramik*, Berlin 1984.

Howland 1958

Howland R. H., "Greek lamps and their survivals", *The Athenian Agora, vol. IV*, Princeton, New Jersey 1958.

Huysecom-Haxhi 2003

Huysecom-Haxhi St., "Terres cuites animales dans les nécropoles grecques archaïques et classiques du basin méditerranéen", *Anthropozoologica 38* (2003), σελ. 91 – 101.

Huysecom-Haxhi 2007

Huysecom-Haxhi St., «Χελώνες, Σίληνοι και ένας βάτραχος. Μη ανθρωπόμορφα αρχαϊκά ειδώλια του Αρτεμισίου της Θάσου», *AEMΘ 21* (2007), σελ. 409 – 415.

Huysecom-Haxhi – Muller 2007

Huysecom-Haxhi St., Muller A., "Déesses et/ou mortelles dans la plastique de terre cuite. Réponses actuelles à une question ancienne", *PALLAS 75* (2007), σελ. 231 – 247.

Huysecom-Haxhi 2008

Huysecom-Haxhi St., "La mort avant le mariage. Superstitions et croyances dans le monde Grec à travers les images en terre cuite déposées dans les tombes d' enfants et de jeunes gens", στο *Λαϊκές δοξασίες. Τελετουργίες και αναπαραστάσεις στην ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2008, σελ. 55 – 82.

Huysecom-Haxhi 2009

Huysecom-Haxhi St., "Les figurines en terre cuite de l' Artémision de Thasos", *Études thasiennes XXI*, École Française d' Athènes 2009.

Ηλιοπούλου 2013

Ηλιοπούλου Σ., «Το νεκροταφείο της αρχαίας Ζώνης στο Ν. Έβρου», *Athenaia 6*, K. Sporn (Hrsg.) Griechische Grabbezirke klassischer Zeit Normen und Regionalismen, Acten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen 20 – 21 November 2009, München 2013, σελ. 107 – 113.

Θέμελης 1994

Θέμελης Π., «Ο τάφος της ηλείας Φιλημήνας», *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 1994, σελ. 146 – 157.

Θέμελης – Τουράτσογλου 1997

Θέμελης Π., Τουράτσογλου Γ., *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997.

Θέμελης 2004a

Θέμελης Π., «Ονοματολόγιο σκευών και αγγείων», *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 2004, σελ. 715 – 724.

Θέμελης 2004b

Θέμελης Π., «Πρώιμη ελληνιστική κεραμική από τη Μεσσήνη», *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 2004, σελ. 409 – 437.

Ignatiadou 2012

Ignatiadou D., "Sacerdotal vessels and jewellery", στο *δινήσσο, τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρομποπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 621 – 628.

Ιγνατιάδου 2012

Ιγνατιάδου Δ., «Η Ιέρεια της Σίνδου», στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *ΠΡΗΓΚΗΠΙΣΣΕΣ της Μεσογείου στην αγωγή της Ιστορίας*, Αθήνα 2012, σελ. 389 – 412.

Ilieva 2008

Ilieva, P., Funerary Rites in the Early Iron Age of Aegean Thrace: Problems and Perspectives of Research, στο Ο. Özbek (ed.), *Funeral Rites, Rituals and Ceremonies from Prehistory to Antiquity, Proceedings of the International Workshop "Troas and its Neighbours"* (Çanakkale and Ören 2–6 October 2006), Istanbul 2008, σελ. 97 – 113.

Jeammet 2010

Jeammet V., *Tanagras: Figuras para la vida y la eternidad*, colección del Museo del Louvre, Valencia 2010.

Jacopi 1932

Jacopi G., *La Necropoli di Pontamo*, Clara Rhodos, vol. II, Rodi 1932.

Johnston 1979

Johnston A. W., *Trademarks on greek vases*, Warminster 1979.

Καββαδίας 2000

Καββαδίας Γ., *Ο Ζωγράφος του Sabouroff*, Αθήνα 2000.

Κακριδής (επιμ.) 1986

Κακριδής Ι. Θ. (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία*, τόμος 3, Οι ήρωες. Τοπικές παραδόσεις, Αθήνα 1986.

Kalashnik 2004

Kalashnik Y., *Greek Gold (from the treasure rooms of the Hermitage)*, Amsterdam, Hermitage 2004.

Καλλιντζή 1997a

Καλλιντζή Ντ., «Εθίμα ταφής στα αρχαία Άβδηρα. Ταφικές πρακτικές και εθιμικές πράξεις από τα μέσα του 6ου ως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.», Αρχαία Θράκη, τόμος II, *Πρακτικά 2^{ου} διεθνούς συμποσίου θρακικών σπουδών*, Κομοτηνή 1997, σελ. 807 – 839.

Καλλιντζή 1997b

Καλλιντζή Ντ., «Ανασκαφικές εργασίες Ν. Ξάνθης», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά Β3, σελ. 851 – 868.

Καλλιντζή 2003

Καλλιντζή Κ., «Αλάβαστρα από το νεκροταφείο των αρχαίων Αβδήρων», *Περί Θράκης*, τόμος 3, Ξάνθη 2003, σελ. 11 – 42.

Kallintzi 2004

Kallintzi K., "Abdera: Organization and utilization of the area extra muros", Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, *Proceedings of the international symposium held at the archaeological museum of Abdera, Abdera 20 – 21 October 2001*, Thessaloniki 2004, σελ. 271 – 286.

Kallintzi 2006

Kallintzi K., "Les nécropoles d' Abdère: organisation de l' espace et rites funéraires", στο *Rois, cites, necropolis, Actes des colloques de Nanterre* (Decembre 2002) et d' Athènes (Janvier 2004), *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 45, Athens 2006, σελ. 143 – 153.

Καλλιντζή 2007

Καλλιντζή Κ., «Κοσμήματα από το νεκροταφείο των αρχαίων Αβδήρων», στο Η Θράκη στον ελληνο – ρωμαϊκό κόσμο, *Πρακτικά του 10^{ου} διεθνούς συνεδρίου Θρακολογίας*, (Κομοτηνή – Αλεξανδρούπολη 18 – 23 Οκτωβρίου 2005), Αθήνα 2007, σελ. 255 – 267.

Καλτσάς 1983

Καλτσάς Ν., «Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου», *ΑΔ* 38 (1983), σελ. 1 – 75.

Καλτσάς 1996 – 1997

Καλτσάς Ν., «Κλαζομενιακές σαρκοφάγοι από το νεκροταφείο της Ακάνθου», *ΑΔ* 51 – 52 (1996 – 1997), μέρος Α' – Μελέτες, σελ. 35 – 47.

Καλτσάς 1998

Καλτσάς Ν., *Ακανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998.

Καλτσάς – Shapiro (επιμ.) 2009

Καλτσάς Ν., Shapiro A. (επιμ.), *Γυναικών λατρείες. Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*, Αθήνα 2009.

Κανίνια 1994 – 1995

Κανίνια Ερ., «Χρυσά στεφάνια από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου», *ΑΔ* 49 – 50 (1994 – 1995), Μέρος Α' – Μελέτες, σελ. 111 – 129.

Καραδήμα 2009

Καραδήμα Χ., «Ο οίνος της Θράκης στην Αρχαιότητα», στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορό VIII*, Πότνια οίνου, Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο προς τιμήν της Σταυρούλας Κουράκου – Δραγώνα, Βόλος 2009, σελ. 147 – 167.

Καραπάνου – Κατάκουτα 2004

Καραπάνου Σ., Κατάκουτα Στ., «Ευρήματα από τα νεκροταφεία του Πελινναίου», *Στ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Βόλος 17 – 23 Απριλίου 2000, Πρακτικά*, Αθήνα 2004, σελ. 111 – 126.

Kazarow 1918

Kazarow G., "Zur Archäologie Thrakiens", *AA 1918*, σελ. 3 – 63.

Kilian 1975a

Kilian K., "Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria", *PZ 50* (1975).

Kilian 1975b

Kilian K., *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, München 1975.

Knigge 2005

Knigge U., "Der Bau Z", *Kerameikos XVII, teil 1, 2*, München 2005.

Koeller – Panayotova 2010

Koeller A. – S., Panayotova Kr., "Les sépultures d' enfants de la nécropole d' Apollonia du Pont (Bulgarie): résultats des fouilles récentes (2002 – 2007)", στο *L' enfant et la mort dans l' Antiquité I*, (actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, 29 – 30 mai 2008), Paris 2010, σελ. 255 – 264.

Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014

Κοκκορού-Αλευρά Γ. κ.ά., *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Αθήνα 2014.

Κόκκου-Βυριδή 1999

Κόκκου-Βυριδή Κ., *Ελενσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο τελεστήριο της Ελευσίνος*, Αθήνα 1999.

Κόλια 2006

Κόλια Ε.–Ι., *Ελληνιστική κεραμική από τη Νάξο*, Αθήνα 2006.

Korylov – Iazovskikh 2001

Korylov V. P., Iazovskikh A. G., "L' etablissement d' Elizavetovskoïe sur le Don", στο *L' or des Amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe (VIe siècle av. J.–C. – IVe siècle apr. J.–C.)*, Paris 2001, σελ. 102 – 127.

Kosev 1979

Kosev D., *Istoriia na Bulgaria*, tom. 1, Sofia 1979.

Koukouli-Chrysanthaki 1970

Koukouli-Chrysanthaki H., "Sarcophages en terre cuite d' Abdère", *BCH 94* (1970), σελ. 327 – 360.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992

Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., *Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί*, Αθήνα 1992.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993

Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., «Η πρόιμη Εποχή του Σιδήρου στην Ανατολική Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία V*, τόμος 1, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 679 – 735.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Μαραγκού 2012

Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., Μαραγκού Α., «Αρχαϊκή κεραμική από τη θασιακή αποικία Οισύμη», στο Μ. Τιβέριος κ.ά. (επιμ.), *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700 – 480 π.Χ.)*, Πρακτικά αρχαιολογικής συνάντησης, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 321 – 335.

Κυριάκου 2008

Κυριάκου Α., *Η στενόμακρη τούμπα της Βεργίνας. Ταφικές πρακτικές στη Μακεδονία του 4^{ου} αι. π.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2008.

Κυριάκου 2011

Κυριάκου Α., «Οι υδρίες από τη Στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας», *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 2011, σελ. 821 – 832.

Kurtz 1975

Kurtz D., *Athenian white lekythoi. Patterns and painters*, Oxford 1975.

Kurtz – Boardman 2011

Kurtz D., Boardman J., *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, (μετάφραση Ουρ. Βιζυηνού, Θ. Ξένος), Αθήνα 2011.

Kotitsa 1996

Kotitsa Z., *Hellenistische Tonpyxiden*, Mainz am Rhein 1996.

Kotitsa 1998

Kotitsa Z., *Hellenistische Keramik im Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg*, Würzburg Ergon Verlag 1998.

Κωτίτσα 2007

Κωτίτσα Ζ., *Αιγίλιο Περίας. Κεραμική από το νεκροταφείο στη θέση «Μελίσσια»*, Θεσσαλονίκη 2007.

Κωτίτσα – Ναζλής 2007

Κωτίτσα Ζ., Ναζλής Ι., «Ο τάφος ΙΙΙ του τύμβου Α της Αίνας: επανεξετάζοντας τα δεδομένα», *AEMΘ* 21 (2007), σελ. 269 – 276.

Kotitsa 2012

Kotitsa Z., "Lampen aus Pydna: Importe, Nachahmungen und locale Production in spätklassischer und frühhellenistischer Zeit", στο *Le Luminaire antique. Lychnological acts 3, Actes du 3e Congrès International d'études de l'ILA*, Université d'Heidelberg, 21 – 26.IX.2009, Montagnac 2012, σελ. 189 – 200.

Κωτίτσα 2012

Κωτίτσα Ζ., «Η επιμετάλλωση αγγείων στη Μακεδονία των υστεροκλασικών και ελληνοιστικών χρόνων», στο Στ. Δρούγου, Ι. Τουράτσογλου (επιμ.), *Θέματα της ελληνοιστικής κεραμικής στην αρχαία Μακεδονία*, Αθήνα 2012, σελ. 108 – 124.

Κωτίτσα 2014

Κωτίτσα Ζ., «Τυπολογία, χρονολόγηση και χρήση μυροδοχείων: ενδείξεις από τη βόρεια Πιερία», *Η' Επισημοτική συνάντηση για την ελληνοιστική κεραμική, Ιωάννινα 5 – 9 Μαΐου 2009, Πρακτικά*, Αθήνα 2014, σελ. 407 – 424.

Laffineur 1994

Laffineur R., "À propos des "temple boys"", στο Fr. Vandenabeele – R. Laffineur, *Cypriote stone sculpture, (Proceedings of the second international conference of Cypriote studies, Brussels – Liège, 17 – 19 May 1993)*, Brussels – Liège 1994, σελ. 141 – 147.

Λαζαρίδης 1969

Λαζαρίδης Δ., *Οδηγός Μουσείου Καβάλας*, Αθήνα 1969.

Λαζαρίδης 1977

Λαζαρίδης Δ., «Ανασκαφές και έρευνες Αμφιπόλεως», *ΙΑΕ* 1977, σελ. 38 – 45.

Langdon 2008

Langdon S., *Art and identity in Dark Age Greece, 1100 – 700 B.C.E.*, Cambridge University Press 2008.

Laumonier 1956

Laumonier A., *Exploration Archéologique de Délos XXIII, Les figurines de terre cuite*, Paris 1956.

Leipunskaia κ.ά. 2010

Leipunskaia N. A. κ.ά., *The lower city of Olbia (sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*, vol. 1, 2, Aarhus University Press 2010.

Λιμπιάκη-Ακαμάτη 1991

Λιμπιάκη-Ακαμάτη Μ., «Κλασικό και ελληνοιστικό νεκροταφείο της αρχαίας Πέλλας. Τάφος 27Α οικοπέδου Χατζόπουλου», στο *Ελληνοιστική κεραμική από τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 110 – 117.

Λιμπιάκη-Ακαμάτη 1994

Λιμπιάκη-Ακαμάτη Μ., *Λαξευτοί Θαλαμοεταίροι της Πέλλας*, Αθήνα 1994.

Λιμπιάκη-Ακαμάτη 1996

Λιμπιάκη-Ακαμάτη Μ., *Το Θεσμοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα 1996.

Λιμπιάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014

Λιμπιάκη-Ακαμάτη Μ., Ακαμάτης Ν., *Ανατολικό Νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφικές περιόδους 1991 – 2007*, Θεσσαλονίκη 2014.

Louka 2010

Louka M., *La parure féminine archaïque en context funéraire: le cas de la Grèce continentale et des îles de la mer Egée*, αδ. διδακτορική διατριβή, Paris – Athènes 2010.

Λουκοπούλου κ.ά. 2005

Λουκοπούλου Α. Δ., κ.ά., *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου: μεταξύ των ποταμών Νέστον και Έβρου, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας*, Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών, ΙΘ' ΕΠΚΑ, Αθήνα 2005.

Lunsingh-Scheurleer 1927

Lunsingh-Scheurleer C., *Corpus Vasorum Antiquorum, Pays – Bas 1: Musée Scheurleer (La Haye)*, fascicule 1 – 2, Paris 1927.

Maffre et al. 2013

Maffre J.-J. et al., *Vases à parfum de la fin de l'époque Classique mis au jour à Apollonia de Cyrénaïque: les analyses de contenus*, *Revue Archeologique* 1/2013, σελ. 57 – 80.

Mannino – Roubis 2000

Mannino K., Roubis D., "Le importazioni attiche del IV secolo nell' Adriatico meridionale", στο B. Sabbatini (ed.) *La céramique attique du IVe siècle en méditerranée occidentale*, Naples 2000, σελ. 67 – 74.

Μαραγκού 1994

Μαραγκού Χρ., «Μικρογραφικά αγγεία της Πολιόχνης (Πρώμη Χαλκοκρατία)», στο *ΑΗΜΝΟΣ ΦΙΛΙΤΑΤΗ, Πρακτικά του 1^{ου} συνεδρίου δημάρχων του Αιγαίου, Μύρινα Λήμνου, 21 – 24 Αυγούστου 1992*, Αθήνα 1994, σελ. 47 – 64.

Marshall 1911

Marshall F. H., *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the departments of antiquities*, British Museum, London 1911.

Μάτσας 2004

Μάτσας Δ., «Η Σαμοθράκη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», στο Ν. Χ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Ρόδος 1 – 4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, σελ. 227 – 255.

Matsas 2007

Matsas D., "Archaeological evidence for Greek – Thracian relations on Samothrace", στο *Η Θράκη στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο, Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνή – Αλεξανδρούπολη 18 – 23 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2007, σελ. 387 – 402.

Melville-Jones 1986

Melville-Jones J., *A Dictionary of Ancient Greek Coins*, London 1986.

Merker 2000

Merker Gl. S., "The Sanctuary of Demeter and Kore", *Corinth XVIII*, part IV, Princeton, New Jersey 2000.

Μερκούρη 2010

Μερκούρη Χρ., «"Φυλακτήριον εκκρέματα τοῖς παιδίσις". Οι μαρτυρίες των χοών», στο *Βάσκανος Οφθαλμός. Σύμβολα μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές*, Αθήνα 2010, σελ. 77 – 86.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., «Χρονολογικά στοιχεία από ταφικά σύνολα του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Ν. Φιλαδέλφεια», *Αρχαία Μακεδονία VI*, τόμος 2, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 771 – 785.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2008

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., «Νέα Φιλαδέλφεια. Οικιστικές εγκαταστάσεις και νεκροταφεία στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης», στο Γ. Αικατερινίδης (επιμ.), *Αρχαιολογικές τροχοδρομήσεις από τη Θεσσαλονίκη στην ενδοχώρα*, Αθήνα 2008, σελ. 25 – 69.

Michalaki-Kollia M. 2010

Michalaki-Kollia M., "Un ensemble exceptionnel d'enchytrismes de nouveau – nés, de foetus et de nourrissons découvert dans l'île d'Astypalée, en Grèce: cimetière de bébés ou sanctuaire? (première approche)", στο *L'enfant et la mort dans l'antiquité I, (actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, 29 – 30 mai 2008)*, Paris 2010, σελ. 161 – 205.

Moore – Philippides 1986

Moore M., Philippides M., "Attic black – figured pottery", *The Athenian Agora, XXIII*, Princeton, New Jersey, 1986.

Moore 1997

Moore M., "Attic red – figured and white – ground pottery", *The Athenian Agora XXX*, Princeton, New Jersey, 1997.

Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994

Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη Ε., «Από την ελληνιστική κεραμική της αιτωλικής Καλλιπόλεως», *Γ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Αθήνα 1994, σελ. 46 – 55.

Μπαϊράμη 2000

Μπαϊράμη Κ., «Πελικές ρυθμού Κερτς με παράσταση αμαζονομαχίας από τη Ρόδο», *ΑΔ 55* (2000), μέρος Α' – Μελέτες, σελ. 193 – 212.

Μπαϊράμη 2012

Μπαϊράμη Κ., «Ο δέ δαίμων ἔφθασε τοὺς χοῦς»: εγχυτρισμός νεαρού ατόμου από το Παλαιόκαστρο Νισύρου», στο *δινήσση, τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 269 – 276.

Μπακαλάκης 1967

Μπακαλάκης Γ., *Ανασκαφή Στρώμης*, Θεσσαλονίκη 1967.

Μπάτζιου-Ευσταθίου – Τριανταφυλλοπούλου 2003–2009

Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., Τριανταφυλλοπούλου Π., «Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Δημητριάδος – Παγασών», *ΑΔ 58 – 64* (2003 – 2009), μέρος Α', Μελέτες, σελ. 211 – 324.

Μπόνιας – Νικολαΐδου-Πατέρα 2012

Μπόνιας Ζ., Νικολαΐδου-Πατέρα Μ., «ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων», στο Μ. Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη (επιμ.), *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων 2000 – 2010*, Αθήνα 2012, σελ. 193 – 200.

Μυλωνάς 1975

Μυλωνάς Γ. Ε., *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, τ. Α – Γ, Αθήνα 1975.

Ναλπάντης 2003

Ναλπάντης Δ., *Ανασκαφή στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, Ταφές και ευρήματα*, Αθήνα 2003.

Naumann 1980

Naumann Fr., *Antiker Schmuck, Kassel: Staatliche Kunstsammlungen*, 1980.

Νικολαΐδου-Πατέρα 2013

Νικολαΐδου-Πατέρα Μ., «Νεκροπόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας», στο *Athenaia 6, K. Sporn (Hrsg.) Griechische Grabbezirke klassischer Zeit Normen und Regionalismen, Acten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen 20 – 21 November 2009*, München 2013, σελ. 95 – 105.

Oakley 2009

Oakley J. H., «Οι γυναίκες στις αθηναϊκές τελετουργίες και την ταφική τέχνη», στο Ν. Καλτσάς, Α. Shapiro (επιμ.), *Γυναϊκόν λατρείς. Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*, Αθήνα 2009, σελ. 335 – 341.

Οικονομίδου 1996

Οικονομίδου Μ., *Ελληνική τέχνη, Αρχαία νομίσματα*, Αθήνα 1996.

Οικονόμου 2014

Οικονόμου Στ., «Εθιμα ταφής», στο Ν. Σταμπολίδης, Στ. Οικονόμου (επιμ.), *ΕΠΕΚΕΙΝΑ. Ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2014, σελ. 65 – 124.

Παλαιολόγου 2004

Παλαιολόγου Στ., «"Ανοικοδόμηση": ένα νεκροταφείο της δυτικής ροδιακής νεκρόπολης», στο *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τόμ. Β, Αθήνα 2004, σελ. 53 – 66.

Παλιαδέλη κ.ά. 2009α

Παλιαδέλη Χρ. κ.ά., «Πολύτιμα ταφικά σύνολα από την Αγορά των Αιγών Ι: η αρχαιολογική εικόνα και η ιστορική ερμηνεία της», *ΑΕΜΘ* 23 (2009), σελ. 117 – 122.

Παλιαδέλη κ.ά. 2009β

Παλιαδέλη Χρ. κ.ά., «Πολύτιμα ταφικά σύνολα από την Αγορά των Αιγών ΙΙ: η διερεύνηση στο εργαστήριο», *ΑΕΜΘ* 23 (2009), σελ. 123 – 130.

Pandermalis et al. 2004

Pandermalis D. et al., *Alexander the Great. Treasures from an epic era of Hellenism*, New York 2004.

Παντή 2005

Παντή Α., «Κεραμική των εργαστηρίων του βορειοελλαδικού χώρου από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου», *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σελ. 347 – 358.

Παντή 2008

Παντή Α., *Τοπική κεραμική από τη Χαλκιδική και το μυχό του Θερμαϊκού κόλπου (Άκανθος, Καραμπουρνάκι, Σίνδος)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008.

Παντή 2012

Παντή Α., «Εθιμα ταφής στον Θερμαϊκό κόλπο και στη Χαλκιδική κατά τους αρχαϊκούς χρόνους», στο *ΘΡΕΠΠΗΡΙΑ, Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 466 – 489.

Παπαβασιλείου 1910

Παπαβασιλείου Γ., *Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων*, Αθήνα 1910.

Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου 1972

Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου Χ., «Ανασκαφή "Νοτίως Ακροπόλεως". Μελανόμορφη κεραμική», *ΑΔ* 27 (1972) Μελέτες, σελ. 185 – 302.

Παπακωνσταντίνου 1997

Παπακωνσταντίνου Μ. – Φ., «Ελληνιστική κεραμική από τη Λαμία», *Δ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Αθήνα 1997, σελ. 50 – 58.

Παπαναστασίου 2002

Παπαναστασίου Α., *Σχέσεις της ερυθρόμορφης και μελαμβαφούς κεραμικής στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ.*, αδ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2002.

Παραοικονομου 2006

Παραοικονομου Ι.–D., "L' interpretation des "jouets" trouvés dans les tombes d' enfants d' Abdère", στο *Rois, cites, necropolis, Actes des colloques de Nanterre (Decembre 2002) et d' Athènes (Janvier 2004)*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 45, Athens 2006, σελ. 239 – 247.

Παπαποστόλου 1977

Παπαποστόλου Ι.Α., «Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι», *ΑΔ* 32 (1977) Μέρος Α' – Μελέτες, σελ. 259 – 299.

Παπαποστόλου 1990

Παπαποστόλου Ι. Α., «Κοσμήματα Πατρών και Δύμης. Παρατηρήσεις σε τύπους κοσμημάτων του 4^{ου} αι. π.Χ. και της ελληνιστικής εποχής», *ΑΕ* 1990, σελ. 83 – 139.

Παπαχατζής 1990

Παπαχατζής Ν. Δ., «Η λαϊκή θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα των ιστορικών χρόνων», *ΑΕ* 1990, σελ. 1 – 82.

Παρδαλίδου 2015

Παρδαλίδου Χ., *Αρχαία Ζώνη ΙΙ – Η οχύρωση*, Κομοτηνή 2015.

Παρλαμά – Σταμπολίδης (επιμ.) 2000

Παρλαμά Α., Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ενρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα 2000.

Payne et al. 1940

Payne H. et al., *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia*, Oxford 1940.

Πελεκίδης 2000

Πελεκίδης Χρ., *Οι Έλληνες στη Θράκη, στο «Θράκη»*, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης 2000, σελ. 98 – 113.

Pemberton 1970

Pemberton E., "The Vrysoula Deposit from ancient Corinth", *Hesperia* 39 (1970), σελ. 265 – 307.

Pemberton 1985

Pemberton E., "Ten Hellenistic Graves in Ancient Corinth", *Hesperia* 54 (1985), σελ. 271 – 307.

Πέππα-Παπαϊωάννου 2011

Πέππα-Παπαϊωάννου Ειρ., *Κοροπλαστικά έργα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς*, Αθήνα 2011.

Περιστέρη 2004

Περιστέρη Κ., «Η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στο Νομό Δράμας», στο Ν. Χ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1 – 4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, σελ. 259 – 263.

Πιγγιάτογλου 1993

Πιγγιάτογλου Σ., *Η κοροπλαστική της Αιγύπτου κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1993.

Πλιάκου 2009

Πλιάκου Γ., «Δύο ελληνιστικοί τάφοι στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων», *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ηπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια νησιά*, Αθήνα 2009, σελ. 145 – 152.

Ποιμενίδης 1966

Ποιμενίδης Α., *Αρχαιολογικοί χώροι της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα 1966.

Πωλογιώργη 1988

Πωλογιώργη Μ., «Τάφοι του Ωρωπού», *ΑΔ* 43 (1988), Μέρος Α' – Μελέτες, σελ. 114 – 138.

Quillard 1987

Quillard Br., *Bijoux carthaginois II. Porte – amulettes, sceaux – pendentifs, pendants, boucles, anneaux et bagues*, Louvain – la – Neuve 1987.

Rasmussen 2006

Rasmussen B., "A gold diadem – presentation and interpretation", στο G. Nicolini (dir.), *Les ors des mondes grec et "barbare"*, *Actes du colloque de la Société d'Archéologie Classique du 18 novembre 2000*, Quercy – Mercuès 2006, σελ. 165 – 172.

Rohde 1925

Rohde E., *Psyche. The cult of souls and belief in immortality among the Greeks*, London 1925.

Richter 1915

Richter G. M. A., *Greek, Etruscan and Roman bronzes*, New York 1915.

Roberts 1986

Roberts S. R., "The stoa gutter well. A late archaic deposit in the Athenian agora", *Hesperia* 55 (1986), σελ. 1 – 72.

Robinson 1931

Robinson D. M., *Excavations at Olynthus, part IV*, Baltimore 1931.

Robinson 1933a

Robinson D. M., *Excavations at Olynthus, part V*, Baltimore 1933.

Robinson 1933b

Robinson D. M., *Excavations at Olynthus, part VII*, Baltimore 1933.

Robinson 1941

Robinson D. M., *Excavations at Olynthus, part X*, Baltimore 1941.

Robinson 1942

Robinson D. M., *Necrolynthia, Excavations at Olynthus, part XI*, Baltimore 1942.

Robinson 1950

Robinson D. M., *Excavations at Olynthus, part XIII*, Baltimore 1950.

Rotroff 1997

Rotroff S. I., "Hellenistic pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material", *The Athenian Agora, vol. XXIX*, Princeton, New Jersey 1997.

Rotroff 2006

Rotroff S. I., "Hellenistic pottery. The plain wares", *The Athenian Agora, vol. XXXIII*, Princeton, New Jersey 2006.

Ρουμπή 2012

Ρουμπή Αντ., «Γλωσσάριο μουσικών οργάνων της ελληνικής αρχαιότητας», στο Αλ. Γουλάκη – Βουτυρά (επιμ.), *Ελληνικά μουσικά όργανα, Αναζητήσεις σε εικαστικές και γραμματειακές μαρτυρίες (2000 π.Χ. – 2000 μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 173 – 197.

Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002

Ρωμοπούλου Κ., Τουράτσογλου Γ., *Μιέζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα 2002.

Ρωμοπούλου – Βογκέικωφ-Brogan 2013

Ρωμοπούλου Κ., Βογκέικωφ-Brogan Ν., «Ελληνιστικό νεκροταφείο Αμφιπόλεως. Βορειανατολικός τομέας: ανασκαφή 1956», *ΑΕ* 2013, σελ. 103 – 253.

Sabattini 2000

Sabattini B., "Les skyphos du F.B. Group à Spina: apport chronologique de l' étude stylistique et typologique", στο Β. Sabattini, *La ceramique attique du IVe siècle en Méditerranée occidentale*, Naples 2000, σελ. 47 – 65.

Σαββοπούλου 2001

Σαββοπούλου Θ., «Παλιό Γυναικόκαστρο: το νεκροταφείο των "περιβόλων"», στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Κάψεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2001, σελ. 169 – 185.

Σαλλιώρα-Οικονομάκου 1999

Σαλλιώρα-Οικονομάκου Μ., «Τμήμα νεκροταφείου της αρχαίας Χαλκίδας», *ΑΕ* 1999, σελ. 219 – 239.

Salskov-Roberts 2002

Salskov-Roberts H., "Pots for the living, pots for the dead", *Acta Hyperborea* 9, Copenhagen 2002, σελ. 9 – 31.

Σάλτα 1999

Σάλτα Μ., «Αρχαία Ρόδος. Μια κλασική νεκρόπολη», Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), *Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ρόδος 24 – 29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά*, τόμος Α, Αθήνα 1999, σελ. 143 – 150.

Σαμαρτζίδου – Μπαντίνου 2014

Σαμαρτζίδου Στ., Μπαντίνου Π., «Αβδηρα: Ειδώλια "μυροφόρα" από ταφικό τύμβο της αρχαίας νεκρόπολης», στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, Διεθνές συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος, 26 – 29 Νοεμβρίου 2009*, τόμος Ι, Αθήνα 2014, σελ. 293 – 303.

Σαμπετάι 2000

Σαμπετάι Β., «Παιδικές ταφές Ακραϊφίας», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τόμος Γ', τεύχος α', Αθήνα 2000, σελ. 494 – 535.

Sabetai 2001

Sabetai V., «Corpus Vasorum Antiquorum», Greece, *Fascicules* 6, Thebes, Archaeological Museum I, Academy of Athens 2001.

Σαμπετάι 2004

Σαμπετάι Β., «Μελαμβαφής και ύστερη ερυθρόμορφη κεραμική από το νεκροταφείο της Βοιωτίας», *Στ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Αθήνα 2004, σελ. 461 – 471.

Σαμπετάι 2006

Σαμπετάι Β., «Μικρά αγγεία, μικρές στιγμές: Ι. Οι ερυθρόμορφες αρυβαλλοειδείς λήκυθοι του Μουσείου Μπενάκη», *Μουσείο Μπενάκη* 6 (2006), σελ. 9 – 30.

Sabetai 2006

Sabetai V., «Corpus Vasorum Antiquorum», Greece, *Fascicules* 9, Athens, Benaki Museum I, Academy of Athens 2006.

Σαμπετάι 2008

Σαμπετάι Β., «Μικρά αγγεία, μικρές στιγμές: ΙΙ. Οι ερυθρόμορφοι λήκυθοι του Μουσείου Μπενάκη», *Μουσείο Μπενάκη* 8 (2008), σελ. 63 – 87.

Σαμπετάι 2009

Σαμπετάι Β., «Οι τελετουργικοί ρόλοι των γυναικών στον κύκλο της ζωής», στο Ν. Καλτσάς, Α. Shapiro (επιμ.), *Γυναικών λατρείες. Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*, Αθήνα 2009, σελ. 289 – 297.

Σαμπετάι 2012

Σαμπετάι Β., «Ταφή νέας γυναίκας από την Ακραϊφία: μια άωρη νεκρή του 4ου αι. π.Χ.», στο *δινήεσσα, τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 305 – 314.

Σαμσάρης 2005

Σαμσάρης Δ., *Ιστορική γεωγραφία της δυτικής Θράκης κατά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2005.

Sarouna-Sakellarakis 1978

Sarouna-Sakellarakis E., "Die Fibeln der griechischen Inseln", *Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIV*, Band 4, 1978.

Σαριπανίδη 2012

Σαριπανίδη Β., *Εισαγμένη και εγχόρια κεραμική στο βορειοελλαδικό χώρο. Η περίπτωση της Σίνδου*, αδ. διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2012.

Saripanidi 2012

Saripanidi V., "Corpus Vasorum Antiquorum", Greece, *Fascicule 13*, Thessaloniki, Aristotle University, Cast Museum, Academy of Athens 2012.

Scheibler 1976

Scheibler I., "Griechische Lampen", *Kerameikos XI*, Berlin 1976.

Σγουροπούλου 2000

Σγουροπούλου Χ., «Η εικονογραφία των γυναικείων κεφαλών στα αγγεία Κερτζ», *ΑΔ 55* (2000), μέρος Α' – Μελέτες, σελ. 213 – 234.

Sgourou 2001

Sgourou M., "Jewellery from thasian graves", *BSA 96* (2001), σελ. 327 – 355.

Segall 1938

Segall B., *Museum Benaki. Katalog der Goldschmiede – arbeiten*, Athen 1938.

Σελέκου 2014

Σελέκου Μ., *Το νεκροταφείο στη θέση Τριανταφυλλιά Λιβανατών (6^{ος} – 2^{ος} αι. π.Χ.). Συμβολή στη μελέτη της αρχαίας Λοκρίδας*, αδ. διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2014.

Seltman 1955

Seltman C., *Greek coins. A History of Metallic Currency and Coinage down to the Fall of the Hellenistic Kingdoms*, London 1955.

Σερμπέτη 2001

Σερμπέτη Ε., «Δεκαπέντε αττικές λήκυθοι από την Ήλιδα», *ΚΑΛΛΙΣΤΕΥΜΑ, Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου – Αλεξανδρή*, Αθήνα 2001, σελ. 161 – 198.

Simantoni-Bournia 1992

Simantoni-Bournia E., *La céramique à reliefs au musée de Chios*, Αθήνα 1992.

Σκαρλατίδου 2010

Σκαρλατίδου Ευ., *Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων. Συμβολή στην έρευνα της αποικίας των Κλαζομενίων στα Αβδηρα*, Θεσσαλονίκη 2010.

Σκόρδου 1997

Σκόρδου Μ., «Υστάτες ερυθρόμορφες πελίκες από την επαρχία Κισάμου», *Ελληνιστική κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά 1997, σελ. 36 – 57.

Sparkes – Talcott 1970

Sparkes B. A., Talcott L., "Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.", *The Athenian Agora, vol. XII*, Princeton, New Jersey 1970.

Stevens 1991

Stevens S. T., "Charon's Obol and other Coins in ancient Funerary practice", *Phoenix 45* (1991).

Τερζοπούλου 2000

Τερζοπούλου Δ., «Τα επιτάφια μνημεία της αρχαίας Στρώμης», *ΑΔ 55* (2000) Μέρος Α' – Μελέτες, σελ. 143 – 181.

Τζαβελοπούλου 2011

Τζαβελοπούλου Κ., *Λατρείες ηρώων στις αγορές της αρχαιότητας*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011.

Τζαναβάρη 1997

Τζαναβάρη Κ., «Χρυσό διάδημα από τη Λητή», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 349 – 361.

Τζαναβάρη – Φίλης 2002

Τζαναβάρη Κ., Φίλης Κ., «Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», *ΑΔ 57* (2002), Μέρος Α' – Μελέτες, σελ. 155 – 212.

Τζαναβάρη 2009

Τζαναβάρη Κ., «Μεταλλικά περιάπτα σε σχήμα κεφαλής Αφροδίτης από την αρχαία Λητή», *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ, τμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Αθήνα 2009, σελ. 561 – 571.

Τζαναβάρη 2014

Τζαναβάρη Κ., «Πήλινες προτομές της συλλογής Γεωργίου Παπαηλιάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης», στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, Διεθνές συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη*, τόμος Ι, Αθήνα 2014, σελ. 329 – 344.

Τζανακάκη 1997

Τζανακάκη Κ., «Ερυθρόμορφες πελίκες στο Μουσείο Ρεθύμνου», *Ελληνιστική κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά 1997, σελ. 19 – 32.

Τζιφόπουλος 2014

Τζιφόπουλος Γ. Ζ., «Ο Βακχικός – Ορφικός Άδης», στο Ν. Σταμπολίδης, Στ. Οικονόμου (επιμ.), *ΕΠΕΚΕΙΝΑ. Ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2014, σελ. 35 – 41 και 180 – 193.

Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002

Τσάκαλου-Τζαναβάρη Κ., *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια*, Αθήνα 2002.

Tsakalou-Tzanavari 2007

Tsakalou-Tzanavari K., "*Des nécropoles aux sanctuaires: Les Tanagréennes de la Grèce du Nord*", στο *Tanagras. De l'objet de collection à l'objet archéologique. Actes du colloque organisé par le musée de Louvre à la Bibliothèque nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris, Musée de Louvre, 2007, σελ. 117 – 131.

Τζάχου-Αλεξανδρή (επιμ.) 1989

Τζάχου-Αλεξανδρή Ο., (επιμ.), *Το πνεύμα και το σώμα. Οι αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1989.

Τζάχου-Αλεξανδρή 1998

Τζάχου-Αλεξανδρή Ο., *Λευκές λήκυθοι του ζωγράφου του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1998.

Τοντσεβα 1980

Τοντσεβα G., "Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie du nord – est", *Studia Thracica V* (1980).

Τουλουμτζίδου 2011

Τουλουμτζίδου Α., *Μετάλλινα αργεία του 4^{ου} – 2^{ου} αι. π.Χ. από τον ελλαδικό χώρο*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2011.

Τουράτσογλου 1986

Τουράτσογλου Γ., «Το ξίφος της Βέροιας. Συμβολή στη μακεδονική οπλοποιία των ύστερων κλασικών χρόνων», *Αρχαία Μακεδονία IV*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 611 – 650.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004a

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου Ε., «Η Άκανθος στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», στο Ν. Χ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Ρόδος 1 – 4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, σελ. 265 – 275.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004b

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου Ε., «Άκανθος: Ελληνιστική κεραμική», *Στ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Βόλος 17 – 23 Απριλίου 2000, Πρακτικά*, Αθήνα 2004, σελ. 173 – 184.

Τριαντάφυλλος 1973 – 1974

Τριαντάφυλλος Δ., *ΑΔ 29* (1973 – 1974), Μέρος Β' 3 – Χρονικά, σελ. 791 – 823.

Triandaphyllos 1983

Triandaphyllos D., "Les monuments megalithiques en Thrace occidentale", *Pulpudeva 4, Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture Thrace, Plovdiv, 3 – 17 Octobre 1980*, Sofia 1983, σελ. 145 – 163.

Τριαντάφυλλος 1987 – 1990

Τριαντάφυλλος Δ., «Η Θράκη του Αιγαίου πριν από το ελληνικό αποικισμό», *Θρακική Επετηρίδα 7* (1987 – 1990), σελ. 297 – 322.

Triandaphyllos 1991

Triandaphyllos D., "La Thrace Égéenne avant la colonization Grecque", *Thracia Pontica IV*, Sofia 1991, σελ. 263 – 308.

Τριαντάφυλλος – Καλλιντζή 1998

Τριαντάφυλλος Δ., Καλλιντζή Ντ., «Αρχαιολογικά ευρήματα στον Κόσσυθο της Ξάνθης», *ΑΕΜΘ 12* (1998), σελ. 1 – 18.

Τριαντάφυλλος 2000

Τριαντάφυλλος Δ., «Αρχαία Θράκη», στο *Θράκη*, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης 2000, σελ. 35 – 97.

Τριαντάφυλλος – Τασακλάκη 2012

Τριαντάφυλλος Δ., Τασακλάκη Μ., «Η κεραμική από δύο αρχαϊκά νεκροταφεία της αιγαιακής Θράκης», στο Μ. Τιβέριος κ.ά. (επιμ.), *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700 – 480 π.Χ.)*, Πρακτικά αρχαιολογικής συνάντησης, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 475 – 488.

Τσατσοπούλου 1987a

Τσατσοπούλου Π., *Η Αιγαιακή Μεσημβρία. Πρόδρομη ιστορική και αρχαιολογική προσέγγιση*, αδημ. μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1987.

Τσατσοπούλου 1987b

Τσατσοπούλου Τζ., «Αιγαιακή Μεσημβρία. Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο της αρχαίας πόλης κατά το 1987», *ΑΕΜΘ 1* (1987), σελ. 469 – 478.

Τσατσοπούλου 1987 – 1990

Τσατσοπούλου Π., «Η ελληνική παρουσία στο Β. Αιγαίο. Οι αποικίες της Σαμοθράκης», *Θρακική Επετηρίδα 7* (1987 – 1990), σελ. 323 – 334.

Τσατσοπούλου 1990

Τσατσοπούλου Π., «Η ανασκαφική έρευνα στην Αρχαία Μεσημβρία κατά το 1990», *ΑΕΜΘ 4* (1990), σελ. 587 – 594.

Τσατσοπούλου 1997

Τσατσοπούλου Π., «Η ανασκαφική έρευνα στη Μεσημβρία του Αιγαίου, την τελευταία δεκαετία», στο *Αρχαία Θράκη*, τόμος II, *Πρακτικά 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών*, Κομοτηνή 1997, σελ. 615 – 630.

Τσατσοπούλου-Καλούδη 2001

Τσατσοπούλου-Καλούδη Π., *Μεσημβρία – Ζώνη*, αρχ. οδηγός, Αθήνα 2001.

Τσατσοπούλου 2006

Τσατσοπούλου Π., «Ζώνη 2006», *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σελ. 1-8.

Tsatsopoulou 2007

Tsatsopoulou P., "The colonies of Samothrace: Topography and archaeological research", *Πρακτικά 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνή – Αλεξανδρούπολη 18 – 23 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2007, σελ. 648 – 656.

Τσατσοπούλου – Brixhe κ.ά. 2015

Τσατσοπούλου-Καλούδη Π., Brixhe Cl., Παρδαλίδου Χ., Ηλιοπούλου Σ., Καλούδης Κ., Γαλάνη-Κρίκου Μ., Ζουρνατζή Α., Τσέλεκας Π., Βεροπουλίδου Ρ., Νικολαΐδου Δ., *Αρχαία Ζώνη I, Το Ιερό του Απόλλωνα*, Κομοτηνή 2015.

Τσιαφάκη 1998

Τσιαφάκη Δ., *Η Θράκη στην αττική εικονογραφία του 5^{ου} αι. π.Χ. Προσεγγίσεις στις σχέσεις Αθήνας και Θράκης*, Κομοτηνή 1998.

Tsiafakis 2003

Tsiafakis D., "«ΠΙΕΛΩΡΑ» Fabulous creatures and/or demons of death?", στο M. J. Padgett (επιμ.), *The Centaur's Smile. The human animal in early greek art*, Princeton University Art Museum, 2003, σελ. 73 – 104.

Τσιαφάκη 2009

Τσιαφάκη Δ. «Έλληνες και Θράκες από τον 7^ο μέχρι τον 5^ο αι. π.Χ.», στο *Έλληνες και Θράκες, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Έλληνες και Θράκες στην παράλια ζώνη και την ενδοχώρα της Θράκης στα χρόνια πριν και μετά τον μεγάλο αποικισμό», Θάσος, 26 – 27 Σεπτεμβρίου 2009, Θάσος 2009*, σελ. 123 – 134.

Τσιγαρίδα 1993

Τσιγαρίδα Ε – Μπ., «Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλινα στεφάνια της Μακεδονίας», *Αρχαία Μακεδονία V*, τόμος 3, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 1631 – 1643.

Τσιγαρίδα 2007

Τσιγαρίδα Ε. – Μπ., «Η χρήση του χρυσού στον αρχαίο κόσμο», στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Ο χρυσός των Μακεδόνων – Από την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 11 – 15.

Τσιγαρίδα 2009

Τσιγαρίδα Ε. – Μπ., «Τύποι χρυσών ενωτίων της όψιμης κλασικής και της ελληνοιστικής εποχής από τη βόρεια Πιερία», *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ, τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Αθήνα 2009, σελ. 547 – 559.

Τσιγαρίδα 2012

Τσιγαρίδα Ε. – Μπ., «Χρυσά κοσμήματα της όψιμης κλασικής και πρώιμης ελληνοιστικής εποχής από την Κεντρική Μακεδονία», *ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 331 – 348.

Τσόκα 2004

Τσόκα Αθ., «Πήλινοι λύχνοι από τη Μαρόνεια», *Στ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνοιστική κεραμική, Βόλος 17 – 23 Απριλίου 2000, Πρακτικά*, Αθήνα 2004, σελ. 243 – 256.

Τσονάκα 2008

Τσονάκα Κ., *Χρήσεις αττικών αγγείων κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους με βάση την εικονογραφική και γραπτή παράδοση*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008.

Φάκλαρης 1986

Φάκλαρης Π., «Ταφή πρώιμης εποχής του Σιδήρου στη Βεργίνα», *ΑΜΗΤΟΣ, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 923 – 934.

Φιλήμονος-Τσοποτού 1980

Φιλήμονος-Τσοποτού Μ., «Νισυριακά Ι», *ΑΔ* 35 (1980), Μελέτες, σελ. 61 – 86.

Φίλης 2012a

Φίλης Κ., «Ίωνικοί εμπορικοί αμφορείς στο Βόρειο Αιγαίο», στο Μ. Τιβέριος κ.ά. (επιμ.), *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700 – 480 π.Χ.)*, *Πρακτικά αρχαιολογικής συνάντησης, Θεσσαλονίκη 19–22 Μαΐου 2011*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 265 – 280.

Φίλης 2012b

Φίλης Κ., «Εργαστήρια εμπορικών αμφορέων των ύστερων κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων στη Μακεδονία και τη Θράκη», στο Στ. Δρούγου, Ι. Τουράτσογλου (επιμ.), *Θέματα της ελληνοιστικής κεραμικής στην αρχαία Μακεδονία*, Αθήνα 2012, σελ. 60 – 85.

Ure 1927

Ure P. N., *Sixth & Fifth century pottery from excavations made at Ritsona*, London 1927.

Ure 1960

Ure A. D., "Euboean floral black – figured vases", *BSA* 55 (1960), σελ. 211 – 217.

Ure 1970

Ure A. D., "Euboean floral black – figured vases: additions and corrections", *BSA* 65 (1970), σελ. 265 – 270.

Williams – Ogden 1994

Williams D., Ogden J., *Greek gold jewellery of the classical world*, London 1994.

Williams (ed.) 1998

Williams D. (ed.), *The art of the greek goldsmith*, British Museum Press 1998.

Χαραμή – Βλαχογιάννη 2004

Χαραμή Α., Βλαχογιάννη Ε., «Ελληνιστική κεραμική από το νεκροταφείο της Ακραϊφίας στη Βοιωτία», *Στ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Βόλος 17 – 23 Απριλίου 2000, Πρακτικά*, Αθήνα 2004, σελ. 473 – 486.

Χαριτωνίδης 1958

Χαριτωνίδης Σ. Ι., «Ανασκαφή κλασικών τάφων παρά την πλατείαν Συντάγματος», *AE* 1958, σελ. 1 – 152.

Χατζηδάκης 2000

Χατζηδάκης Π. Ι., «Οψοποικα σκεύη από τη Δήλο... και χύτρας φημί εϋρυθμον φαίνεσθαι εϋκρινώς κειμένας», *Ε' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Πρακτικά*, Αθήνα 2000, σελ. 115 – 130.

Χατζηδημητρίου 2005

Χατζηδημητρίου Α., *Παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίου στην εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων*, Αθήνα 2005.

Χατζητουλούσης 2014

Χατζητουλούσης Στ., «Ελεύθερος χρόνος και διασκέδαση», στο *... νέος και με υγείαν αρίστην... Όψεις της ζωής των νέων στην αρχαία Μακεδονία*, Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2014, σελ. 47 – 51.

Χιδίρογλου 2014

Χιδίρογλου Μ., «Ευβοϊκές λεκάνες, λεκανίδες και πυξίδες ελληνιστικών χρόνων», *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 5 – 9 Μαΐου 2009, Πρακτικά*, Αθήνα 2014, σελ. 425 – 439.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου 2011

Χρυσοστόμου Α., Χρυσοστόμου Π., «Κεραμική ύστερων κλασικών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από το δυτικό νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας», *Ζ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Αθήνα 2011, σελ. 393 – 405.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου 2012

Χρυσοστόμου Α., Χρυσοστόμου Π., «Οι χρυσοφόροι Μακεδόνες των αρχαϊκών χρόνων από το δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας», *ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ, Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 490 – 516.

Χρυσοστόμου 2013a

Χρυσοστόμου Α., *Αρχαία Έδεσσα. Τα νεκροταφεία*, Βόλος 2013.

Χρυσοστόμου 2013b

Χρυσοστόμου Α., *Νέοι Θησαυροί της Έδεσσαϊκής Γης. Από την έρευνα του νότιου νεκροταφείου της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας*, Έδεσσα 2013.

Χρυσοστόμου 1998

Χρυσοστόμου Π., *Η Θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Αθήνα 1998.

Ψάλτη 2012

Ψάλτη Αθ., «Νεότερα στοιχεία για το ανατολικό νεκροταφείο της Ερέτριας. Η ανασκαφή του οικοπέδου Αν. Ψωμά στους Αμπελώνες Ερέτριας», στο *δινησσσα, τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 157 – 171.

Ωνάσογλου 1994

Ωνάσογλου Α., «Νεκροταφείο των Οπουντίων Λοκρών στην Τριανταφυλλιά Λειβανατών. Οι ελληνιστικοί τάφοι», *Γ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Αθήνα 1994, σελ. 56 – 70.

Zaphiropoulou 1973

Zaphiropoulou Ph., "Vases et autres objets de marbre de Rhénée", *Études Déliennes, BCH*, suppl. 1 (1973), σελ. 601 – 636.

Zapheiroupolou 2013

Zapheiroupolou Ph., "Stone monuments as grave markers of classical times on Thera and Paros in the Cycladic archipelago", στο *Athenaia 6, K. Sporn (Hrsg.) Griechische Grabbezirke klassischer Zeit Normen und Regionalismen, Acten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen 20 – 21 November 2009*, München 2013, σελ. 115 – 119.

Το βιβλίο της Σόφης Ηλιοπούλου, με τίτλο *Αρχαία Ζώνη III, Το νεκροταφείο–Ταφικά έθιμα και πρακτικές*, παρήχθη, από την εταιρεία Αθηναΐς ΟΕ, για λογαριασμό του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου και της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, στο πλαίσιο του έργου «Επέκταση περιοχής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Ζώνης και της ευρύτερης περιοχής», ΕΣΠΑ 2007–2013, τον Δεκέμβριο του 2015, σε 500 αντίτυπα, σε χαρτί velvet 115 gr.